

Guba Ferenc Zoltán

**Transzferek és hatékonyságzavarok
az élelmiszer-termékpályákon**

Agrárközgazdasági és Vidékfejlesztési Tanszék

Témavezető:

Dr. Módos Gyula

Bíráló Bizottság:

Copyright © Guba *Ferenc Zoltán*, 2000. Minden jog fenntartva.

Bármilyen sokszorosítás a szerző előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

Internet cím: <http://fguba.freeyellow.com>.

**Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Agrárközgazdasági Ph.D. program**

Transzferek és hatékonyságzavarok az élelmiszer-termékpályákon

Ph.D. értekezés

Guba Ferenc Zoltán

Budapest, 2000

Tartalomjegyzék

ÁBRÁK, TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	7
<u>I. BEVEZETÉS</u>	<u>11</u>
I.1. AZ ÉRTEKEZÉS TERÜLETE, A KUTATÁS MÓDSZEREI ÉS KONCEPCIÓJA	12
I.2. A TRANSZFEREK ÉRTELMEZÉSEI	13
<u>II. A MAGYAR ÉLELMISZER-GAZDASÁG STRUKTÚRÁJA ÉS ÁTALAKULÁSA</u>	<u>18</u>
II.1. AZ ÉLELMISZER-TERMÉKPÁLYÁRÓL	18
II.2. AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG A SZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN	21
II.2.1. A "mintaértékű" mezőgazdaság	21
II.2.2. Az ellátó élelmiszeripar	24
II.2.3. Az elosztó kereskedelem	26
II.3. A MAGYAR ÉLELMISZER-GAZDASÁG ÁTALAKULÁSA	28
II.3.1. A visszaeső mezőgazdasági termelés	31
II.3.2. Az élelmiszeripar privatizációja és átalakulása	39
II.3.3. Új szereplők megjelenése a kereskedelemben	44
II.3.4. Koncentrálódó kiskereskedelem	49
II.4. A GABONA, MALOM- ÉS SÜTŐIPARI VERTIKUM	53
II.4.1. A gabonatermelés	53
II.4.2. A malomipar	54
II.4.3. A sütőipar	58
II.4.4. Állami beavatkozások a gabona termékpályán	59
II.5. A TEJ VERTIKUM	62
II.5.1. A tejtermelés	62
II.5.2. A tejipar	64
II.5.3. Állami beavatkozások a tej termékpályán	68
II.6. A HÚS VERTIKUM	70
II.6.1. A sertés- és szarvasmarha-tenyésztés	70
II.6.2. A húsipar	71
II.6.4. Állami beavatkozások a sertés és szarvasmarha termékpályán	74
II.7. A BAROMFI VERTIKUM	75
II.7.1. A baromfitenyésztés	75
II.7.2. A baromfi-feldolgozó ipar	77
II.7.3. Állami beavatkozások a baromfi termékpályán	79
II.8. EGYÜTTMŰKÖDÉSI FORMÁK A TERMÉKPÁLYÁKON	80
II.8.1. Vertikális koordináció az élelmiszer-termékpályán	80
II.8.2. A vertikális koordináció helyzete Magyarországon	81
II.8.3. Termékpályás együttműködés	85
II.8.4. Az élelmiszertermelés és a kereskedelem kapcsolata	88

III. A TRANSZFEREK VIZSGÁLATA	93
III.1. A MEZŐGAZDASÁG TÁMOGATÁSÁNAK ELMÉLETEI	93
III.1.1. Piaci kudarcok a mezőgazdaságban	94
III.1.2. A közösségi választások elmélete	95
III.1.3. Vegyes motívumok az agrárpolitika formálásában	98
III.1.4. Az agrárpolitikák eszközei	99
III.1.5. Az agrárpolitikák modelljei	100
III.2 A TRANSZFEREK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERTANA	100
III.2.1. Transzferek a mezőgazdaság szintjén	100
III.2.2. A modell kiterjesztése az élelmiszer termékpályára	106
III.2.3. Számítási feltételek	111
III.2.4. A transzferek értelmezései	114
III.2.5. Egyéb mutatók a transzferek mérésére	115
III.3. A MEZŐGAZDASÁGI TÁMOGATÁSOK FELOSZTÁSÁNAK PROBLÉMÁJA	117
IV. A TRANSZFEREK NYERTESEI, VESZTESEI	125
IV.1. ÖSSZEVONT MUTATÓK	125
IV.2. TRANSZFEREK A MEZŐGAZDASÁG SZINTJÉN	127
IV.3. TRANSZFEREK FELDOLGOZÓI SZINTEN	133
IV.4. TRANSZFEREK KISKERESKEDELMI ÉS FOGYASZTÓI SZINTEN	136
IV.5. A MEZŐGAZDASÁGI-KISKERESKEDELMI ÁRELOSZLÁS	141
V. A HATÉKONYSÁGZAVAROK TERÜLETEI (TÉZISEK)	149
V.1. AZ AGRÁR- ÉS KERESKEDELEM-POLITIKA ZAVARAI	150
V.2 A PIACI STRUKTURÁLIS ÁTALAKULÁS ZAVARAI	153
V.3. AZ ÁTMENETI GAZDASÁG HATÉKONYSÁGZAVARAI	160
VI. ÖSSZEGZŐ KÖVETKEZTETÉSEK	165
KUTATÁSI HÁTTÉR ÉS A TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK	170
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	172
AZ ÉRTEKEZÉSBEN ELŐFORDULÓ FONTOSABB RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	173
MELLÉKLETEK	174
HIVATKOZÁSOK	189

Ábrák, táblázatok jegyzéke

	<i>oldal</i>
<u>I. fejezet</u>	
1.1. ábra. A tanulmányozott vertikumok.	15
<u>II. 1. fejezet</u>	
2.1. ábra. Az élelmiszer-termékpálya.	19
<u>II.2. fejezet</u>	
2.1. táblázat. Az élelmiszer-gazdaság (mezőgazdaság és élelmiszeripar) nemzetgazdasági részaránya.	27
2.1. ábra. Az élelmiszer-gazdaság átalakulása.	28
<u>II. 3. fejezet</u>	
2.3. ábra. A mezőgazdasági termelés változása.	29
2.4. ábra. Az agrárrolló alakulása.	32
2.5. ábra. A magyar agrárrolló összetevői.	33
2.2. táblázat. Az élelmiszeripari szervezetek összevont eredmény-kimutatása.	39
2.3. táblázat. Az egyes élelmiszeripari szakágazatok élelmiszeriparon belüli részesedése és a külföldi tulajdon aránya.	41
2.4. táblázat. Az élelmiszer-kiskereskedelem forgalma.	48
<u>II. 4. fejezet</u>	
2.5. táblázat. A gabonatermelés változása 1986-1998.	50
2.6. táblázat. A malomipari kapacitások megoszlása, 1998.	51
2.7. táblázat. A sütőipari kapacitások megoszlása 1998.	55
2.8. táblázat. A magyar gabona-exporttámogatás mennyiségi korlátja a GATT megállapodás alapján.	57
<u>II. 5. fejezet</u>	
2.9. táblázat. A tejtermelés alakulása 1990-1998.	59
2.10. táblázat. A felvásárolt tej mennyisége 1990-1998.	59
<u>II. 6. fejezet</u>	
2.11. táblázat. Vágómarha és vágósertés termelés változása 1990 - 1998.	66
<u>II. 7. fejezet</u>	
2.12. táblázat. A baromfi felvásárlás alakulása 1990-1998.	71
<u>III. 2. fejezet</u>	
3.1. ábra. A mezőgazdasági termelői szintű transzferek modellje. 99	
3.2. ábra. A transzferek becslése az élelmiszer-termékpályák egyes fázisaiban.	102
3.3. ábra. Az élelmiszer-termékpályák transzfereinek modellje.	106
<u>III. 3. fejezet</u>	
3.1. táblázat. Mezőgazdasági támogatások Magyarországon 1987-1998.	115
3.2. táblázat. Mezőgazdasági támogatások eloszlása Magyarországon 1994-1998.	116
3.3. táblázat. Összesített termelői támogatási egyenérték adatok (százalékos PSE) az OECD szerint.	118

IV. 1. fejezet

- 4.1. táblázat. Százalékos PSE-k az 5 legfontosabb élelmiszer-termékpályán. 119
- 4.2. táblázat. Százalékos PSE-k az 5 legfontosabb élelmiszer-termékpályán. 1994-ben és 1996-ban 5 közép-kelet-európai EU-tagjelölt országban. 120

IV. 2. fejezet

- 4.3. táblázat. Transzferek mezőgazdasági (gazdálkodói) szinten. 121
- 4.4. táblázat. A teljes PSE piaci ártámogatás eleme gazdálkodói szinten a teljes PSE %-ában. 122
- 4.5. táblázat. Mezőgazdasági termékek mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter) jutó jövedelme (nyeresége) forintban. 122
- 4.6. táblázat. Százalékos PSE termelői szinten 5 közép-kelet-európai országban. 124
- 4.7. táblázat. A mezőgazdaság szintjén számított teljes PSE piaci ártámogatás eleme a teljes PSE százalékában. 125
- 4.8. táblázat. A mezőgazdaságnak juttatott támogatások 1996-ban 5 közép-kelet-európai országban. 125

IV. 3. fejezet

- 4.9. táblázat. Transzferek feldolgozói szinten Magyarországon. 126
- 4.10. táblázat. Élelmiszeripari termékek mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter) jutó jövedelme (nyeresége) forintban. 127
- 4.11. táblázat. A feldolgozói szinten mért teljes PSE piaci ártámogatás eleme a teljes PSE %-ában. 127
- 4.12. táblázat. Százalékos PSE feldolgozói szinten 5 közép-európai országban. 128

IV. 4. fejezet

- 4.13. táblázat. Transzferek kiskereskedelmi szinten Magyarországon. 129
- 4.14. táblázat. Százalékos PSE kiskereskedelmi szinten 5 közép-kelet-európai országban. 131
- 4.15. táblázat. Transzferek fogyasztói szinten Magyarországon. 132
- 4.16. táblázat. Százalékos CSE fogyasztói szinten 5 közép-európai országban. 133
- 4.5. ábra. Az élelmiszerek reálértékének alakulása. 134

IV. 5. fejezet

- 4.17. táblázat. A vizsgált élelmiszer-vertikumok árréseinek megoszlása a kiskereskedelmi ár százalékában Magyarországon. 136
- 4.18. táblázat. Az élelmiszer-vertikumok árréseinek megoszlása a kiskereskedelmi ár százalékában Magyarországon 1994-1998 között és egyes közép-kelet-európai országokban 1996-ban. 137
- 4.19. táblázat. A mezőgazdaság által előállított érték a fogyasztói ár százalékában az Amerikai Egyesült Államokban 1995-1997-ben. 138

V. 2. fejezet

- 5.1. táblázat. Az egyes ágazatok 4 legnagyobb piaci részesedésű (C4) élelmiszeripari cégének együttes részesedése. 148
- 5.2. táblázat. Az egyes ágazatok 4 legnagyobb piaci részesedésű (C4) élelmiszeripari cégének együttes részesedése néhány fejlett országban (1990) és egyes közép-kelet-európai országokban (1996). 148
- 5.3. táblázat. Az élelmiszer-kiskereskedelmi egységek száma. 150
- 5.4. táblázat. Az élelmiszeripari szervezetek növekedésének korlátai. 153
- 5.5. táblázat. Az élelmiszeripari szervezetek jövőbeni fejlődésének tényezői. 154

Szüleim emlékének.

I. BEVEZETÉS

Az élelmiszer-gazdaság (értsd alatta: a mezőgazdaság, élelmiszeripar és élelmiszer-kereskedelem alkotta gazdasági láncolat) vizsgálata a szektor által megtermelt javak emberi szükségletek szempontjából alapvető jellege miatt régóta nagy fontossággal bír. A kilencvenes években komoly átalakuláson ment át a magyar élelmiszer-gazdaság és az agrárpolitika. A gazdasági átalakulás és az új agrárpolitika eltérően befolyásolták az élelmiszer-vertikumok egyes szereplőinek gazdálkodási feltételeit.

1998. márciusában hivatalosan is elkezdődtek az Európai Unió (EU) csatlakozási tárgyalások a Magyar Köztársaság Kormánya és az Európai Bizottság között, 2000. júniusában pedig megkezdődtek a csatlakozási menetrend mezőgazdasági fejezetéről szóló tárgyalások is. Az EU tagság lényeges változásokkal fog járni a magyar mezőgazdaság és az egész élelmiszer-gazdaság számára mind a támogatási, mind a szabályozási rendszerben. E változások több kérdést is felvetnek: mennyire versenyképes a magyar mezőgazdaság a változó hazai és világpiacon környezetben? A versenyképességet hogyan befolyásolja a mezőgazdasági gazdálkodó szervezetek strukturális átalakulása? Milyen hatást gyakorol a versenyképességre az EU csatlakozás? Milyen összefüggés figyelhető meg a versenyképesség és a támogatottság szintje között?

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar területén a csatlakozás együtt jár a Közös Agrárpolitika (Common Agricultural Policy - CAP) és az EU-ban alkalmazott élelmiszertörvény teljes körű átvételével, bevezetésével, és a kibővített egységes európai piacon működő feldolgozókhöz való alkalmazkodással. Az új előírások várhatóan jelentősen átalakítják az élelmiszer-gazdaságban tevékenykedő vállalkozások (mezőgazdasági termelők, feldolgozók, kiskereskedők) működési környezetét. Az élelmiszer-kereskedelem fontos és növekvő része az EU és Magyarország közötti külkereskedelemnek, így a versenyképesség bármelyik oldalon történő változásának kihatása lesz mindkét oldalon – különösen magyar részről - a mezőgazdaság jövőbeli fejlődésére, az életszínvonal és a foglalkoztatás alakulására.

I.1. Az értekezés területe, a kutatás módszerei és koncepciója

Értekezésemben a magyar élelmiszer-gazdaság élelmiszer-vertikumainak illetve termékpályáinak vizsgálatát és az azokon megfigyelhető transzferek és hatékonysági problémák elemzését tűztem ki célul. Munkám megértéséhez világosan meg kell határozni az élelmiszer-vertikum, illetve termékpálya (illetve más értelemben élelmiszerlánc, vagyis az angol “agro-food supply chain” fogalom magyarra fordítása) fogalomkörét. Az *élelmiszer-vertikum* és az *élelmiszer-termékpálya* helyettesítő fogalmaknak tűnnek. A különbség a kettő között abban rejlik, hogy a vertikum egy termékpálya átfogó meghatározása, míg a termékpálya egy termék átalakulási folyamatát jelenti, annak leírásával és elemzésével. Munkám során ez utóbbi fogalmat fogom többször használni. E fogalmak használata a nyugati szakirodalomban elterjedt. A *termékpálya* egyfajta marketing rendszer, mely az egymáshoz vertikálisan kapcsolódó alapanyag és termék-piacok sorozatát takarja, amely magában foglalja a mezőgazdasági inputokat gyártó iparágakat, a mezőgazdasági alapanyagok termelését, az élelmiszer-feldolgozást és az élelmiszer-kereskedelmet. (Fertő, 1996b)

Munkámban egyfajta *többlépcsős* modellel¹ elemzem a magyar élelmiszer-gazdaság állapotát és az alkalmazott agrárpolitikát. A felhasznált modellel a mezőgazdaság, a feldolgozóipar és a kiskereskedelem² közötti hatásokat kívánom feltárni. A vizsgálat elvégzéséhez öt élelmiszer-termékpályát választottam ki, az élelmiszer-gazdaságban betöltött fontosságuk alapján. Az értekezés első részében áttekintést nyújtok a magyar élelmiszer-gazdaságról, az elemzésbe vont vertikumok helyzetéről, a kapcsolódási formákról, majd ezt követi a *termékpályák egyes szintjein megfigyelhető transzferek* vizsgálata. *Összehasonlítom* a termékpályák egyes szintjei közötti transzfereket, amit összevetek más közép-kelet-európai országokban elvégzett becslések eredményeivel. A transzferek vizsgálatát kiegészítem az egyes élelmiszer-termékpályák becsült árreisének elemzésével és az ott működő vállalkozások koncentrációs fokának vizsgálatával. Munkámban külön is súlyt helyezek a *vertikális koordináció, az egyéb együttműködési formák átalakulásának és a külföldi befektetések*

¹ Ld. Fertő, 1999b

² A nagykereskedelem nem jelenik meg külön szintként kutatásomban, azt a feldolgozóiparhoz kapcsolódó egységnek tekintem.

szerepének a kérdéskörére is. A módszertani vizsgálat mellett a kérdőíves felmérés, szakmai előadásokon való részvétel, valamint cégek, szakmai szövetségek vezetőivel folytatott személyes interjúk, konzultációk tapasztalatait, eredményeit is felhasználom. Az elvégzett vizsgálatok alapján elemzem az élelmiszer-gazdaság hatékonyságzavarait, és a transzfereket okozó illetve magyarázó tényezőket.

Az élelmiszer-gazdaság termékpálya szintű vizsgálata nem jellemző a magyar kutatásokban. A munkák zöme inkább csak a termékpályák egyes fázisait (alapanyag-ellátás, mezőgazdasági termelés, élelmiszer-feldolgozás, kereskedelem) vizsgálja, nem pedig az egyes termékpályák állapotát. Más kutatások pedig csak egy-egy vertikum problémáit tekintik át. Munkám ezért is lehet úttörő jellegű a transzferek vizsgálatára felvázolandó módszertan mellett.

1.2. A transzferek értelmezései

A transzfereknek több értelmezése is használatos a közgazdasági szakirodalomban. Munkámban *a közgazdasági transzferek* alatt azokat a közvetlen és közvetett ár- és jövedelem-juttatásokat értem, amelyeket a gazdaság egy adott szereplője a torzított árviszonyoknak és az agrár- és külkereskedelem politikai intézkedéseknek megfelelően kap. Értekezésemben csak az *ár-* és az *agrárpolitikai transzfereket* veszem figyelembe, nem foglalkozom viszont a társadalmi transzferekkel, a társadalmi hatékonyság kérdésével.

A mezőgazdasági transzfereknek két fő forrása van: a piaci ártámogatás és a közvetlen állami támogatások.

- A *piaci ártámogatás (vagy állami felvásárlások)* a mezőgazdasági végtermékek és alapanyagok szintjén megnyilvánuló, ár jellegű intervenció. Ez a belföldi támogatás a külkereskedelem korlátozásával párosulhat, amelynek eszközei például a vámok és mennyiségi korlátozások mind az import, mind az export területén. Ezek az állami beavatkozások számszerűsítve egy adott termék belföldi és export határparitásos ára közötti különbségként fejezhetők ki. A pozitív transzfer (támogatás) nem feltétlenül

jár együtt kormányzati kiadással, a negatív transzfer pedig, amely egyfajta adónak (illetve elvonásnak) nevezhető, nem feltétlenül jelent költségvetési bevételt.

- A támogatások másik formája *költségvetési juttatásokat* takar. Ezek a támogatások lehetnek beruházást elősegítő támogatások, közvetlen kifizetések, és egyéb juttatások, amelyek nem befolyásolják közvetlenül a termelők által fizetett, illetve kapott árakat. Ezekből a burkolt és a nyilvánvaló támogatási elemekből származik egy adott termék támogatottsága, illetve megadóztatottsága, vagyis a transzferek egyenlege.

Értekezésemben az egyes élelmiszer-termékpályákon megfigyelhető transzferek mértékét az *Ivanova és szerzőtársai (1995)* által kidolgozott, valamint *Swinnen (1998)* által értékelt, továbbá *Gorton és szerzőtársai (2000)* által alkalmazott számítási módszertan szerint becslöm és elemzem. Ezt a módszertant a harmadik fejezetben fogom ismertetni.

A transzferek vizsgálata és az eredmények elemzésének szándéka négy alapvető kérdéskört vet fel a *Buckwell és szerzőtársai (1998)* által is megfogalmazott gondolatmenet nyomán.

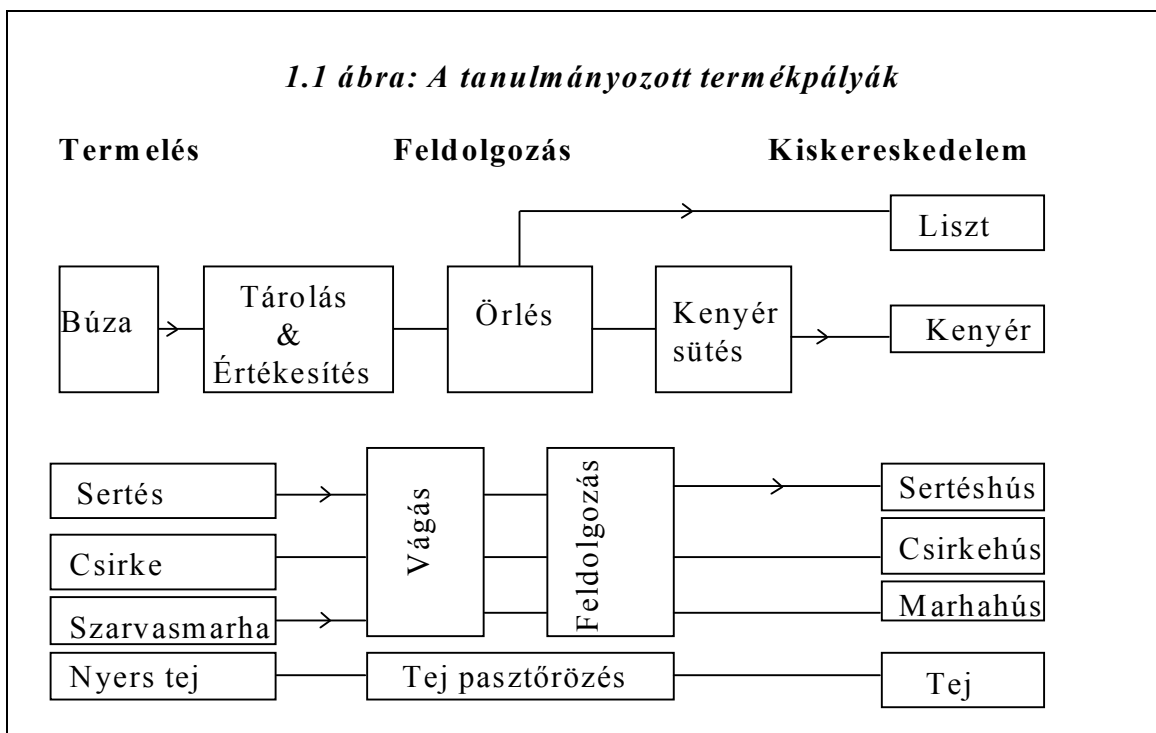
- Az élelmiszer termékpályán megfigyelhető közgazdasági transzferek elemzésének rá kellene világítani arra a kérdésre, hogy a támogatásnak, adózásnak (elvonásnak) mekkora a viszonylagos szintje a termékpályák egyes fázisaiban (gazdálkodók, feldolgozók, kiskereskedők, fogyasztók). Ezeknek a transzfereknek a létezése és iránya jelzi a gazdaság-politikai indíttatású protekciók, piaci tökéletlenségek és hatékonyságzavarok meglétének az elegyét. Ha a transzferek figyelmen kívül hagyhatók, ez azt jelzi, hogy ezek a vertikumok vagy hatékonyak a világpiacon árszínvonal mellett működnek, vagy a hatékonyságzavarok, piaci tökéletlenségek és a gazdaságpolitikai célzatú transzferek hatásai ellensúlyozásra kerülnek.
- A különböző termékpályák összehasonlítása megvilágítja azokat az eseteket, ahol a hatékonyságzavarok a legnagyobbak. A koncentrációs ráták

vizsgálata, a tulajdoni viszonyok (állami vagy magán), a piaci belépést korlátozó tényezők, segítenek meghatározni vajon az élelmiszer termékpálya nem hatékony súlypontjainak közös jellemzői hol egyértelműek (például kevés számú piaci szereplő jelentős súlya a magánszektorban). Ez az információ segítheti a gazdaságpolitika döntéshozóit a jövőendő döntések meghozatalában.

- A kutatás segít megérteni az élelmiszer-termékpályák egyes szintjein működő szereplők *alkupozícióit* és útmutatót is ad arra vonatkozólag, hogy a piaci lehetőségek hol ütköznek a legnagyobb korlátokba, és hol van legjobban szükség fejlesztésre és megújításra.
- Az élelmiszer termékpálya teljes működési hatékonysága is értékelhető. Ez alapot ad arra, hogy választ lehessen adni arra a kérdésre, hogy a magyar termelők, feldolgozók milyen adottságokkal kerülnek majd a várhatóan további kereskedelmi liberalizáció, a megnyíló EU piacok és a nagyobb nemzetközi verseny feltételei közé.

A transzferek vizsgálatára kidolgozott módszertan alkalmazásával értékelem a létező támogatások illetve elvonások relatív mértékét abból a szempontból, hogy mekkora hatást gyakorolnak ezek az élelmiszer-termékpályák egyes szintjeire. Az öt vizsgált termékpályát (gabona/liszt/kenyér, sertés, szarvasmarha, csirke és tej) az *1.1. ábra* mutatja be.

1.1 ábra: A tanulmányozott termékpályák

Azért ezeket a termékpályákat választottam ki, mivel ezek képviselik a legjelentősebb súlyt a háztartások fogyasztói kosarában; valamint komoly tételt jelentenek mind az EU-ban, mind Magyarországon, a bennük szereplő termékekre jutó támogatások és állami beavatkozások tekintetében is.

A közép- és kelet-európai országokban így Magyarországon is (ld.: *Mészáros Gy., 1989*) a reformidőszak előtti állam-szocialista rendszerben az élelmiszerárak alacsonyan tartása agrárpolitikai cél volt. Ez önmagában ártorzulást eredményezett és egyfajta jóléti transzfert a termelőktől, feldolgozóktól és bizonyos esetekben a kereskedőktől is a fogyasztók felé (*Ivanova és szerzőtársai, 1995*). Ehhez társult a közvetlen támogatások magas szintje. Magyarországon az agrárpolitika és a makrogazdasági viszonyok változása eltérő hatásokkal járt az élelmiszer-termékpályák egyes szintjeinek szereplőire. Munkámban ezeket a jóléti transzfereket vizsgálom. A transzferek vizsgálatához csak az ár- és külkereskedelempolitikai, valamint a termelőknek és a feldolgozóknak nyújtott kormányzati támogatásokat veszem majd figyelembe.

A transzferek becslése fényt fog deríteni az élelmiszer-termékpályák egyes szintjein lévő relatív támogatás vagy adózás kérdésére, és áttekintést ad a termékpályák hatékonyságának fokáról és a torzulások mértékéről. Ebből az elemzésből egy sor

agrárpolitikai vonatkozású következtetés fogalmazódik meg, amit az V. fejezetben a tézisek megfogalmazása során ismertetek.

II. A MAGYAR ÉLELMISZER-GAZDASÁG STRUKTÚRÁJA ÉS ÁTALAKULÁSA

A következő részben elméleti áttekintést adok az élelmiszer-termékpálya agrár-közgazdaságtani megközelítéseiről. Ezt követően rátérek magyar élelmiszergazdaság elemzésére: a mezőgazdaság, élelmiszeripar és a kereskedelem átalakulásának sajátosságaira, és az egyes szintek közötti kapcsolat bemutatására. Ezt követően pedig részletes elemzést adok a vizsgálatomba bevont termékpályákról.

II.1. Az élelmiszer-termékpályáról

Az agrár-közgazdaságtan egyik kulcsterülete az élelmiszer-termékpályák vizsgálata, melynek elemzése egyfajta köztes pont az elemző közgazdaságtan és az üzleti tudományok világában.

Az élelmiszer-termékpálya az élelmiszertermékek piacra jutási folyamatának a termelőtől a fogyasztóig tartó szakaszait jelenti. Az ezt magába ölelő gazdasági környezet elterjedt elnevezése az agro-business, vagy élelmiszer-gazdaság amelybe beletartoznak a gazdálkodót kiszolgáló, a mezőgazdaság számára alapanyagokat előállító iparágak éppúgy, mint a termelő megtermelt javait fogadó, azok feldolgozásával foglalkozó ágazatok. (Tracy, 1994, 65. o.)

Az agrobusiness működésének vizsgálatát már sok elemzés célul tűzte ki. A vizsgálatok egyik kulcsterülete, hogy pl. a mezőgazdasági alapanyagok költségei elérhetik, sőt meghaladhatják a mezőgazdasági termékek értékének akár felét is. Mivel a mezőgazdasági termékeket feldolgozó és értékesítő szektorok adják az élelmiszertermékek értékének nagyobb részét, mire a termék eljut a fogyasztóhoz. Ennek tükrében megállapítható, hogy az élelmiszertermelő rendszerben döntő fontosságú az agro-business hatékonysága, ha a fogyasztó

számára elegendő mennyiségű, megfelelő választékú és elfogadható árú élelmiszert akarunk biztosítani.

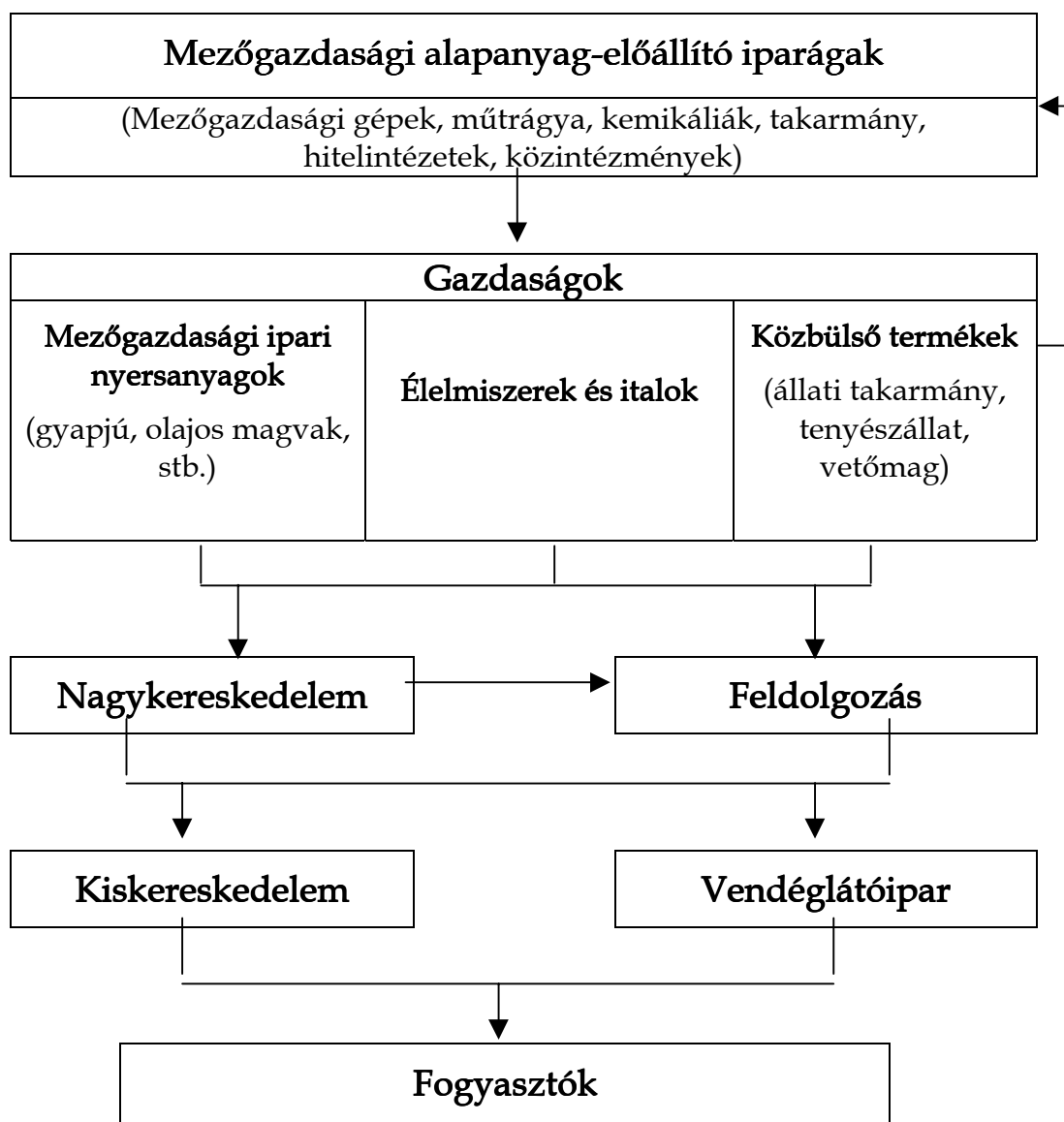
Egy *hatékony piaci rendszernek* biztosítania kell, hogy a termék gyorsan eljusson a termelőtől az első szint vásárlóihoz, majd azt követően a lánc további elemeihez, és mindez a lehető legkisebb veszteséggel történjék. A *feldolgozás* a terméket olyan formaváltozásnak veti alá, amely növeli a termék értékét (például búzából először lisztet, majd kenyeret állít elő). A termék *szállítása* a termelés helyéről a fogyasztási központokba szintén költségekkel jár, ugyanakkor értékteremtő funkciót képvisel. A *tárolás*, különösen a romlandó árucikkek tárolása (hús, tej) egy újabb területe az agro-businessnek, mely éppúgy költségekkel és kockázattal jár.

Érdeemes figyelmet fordítani a *verseny* mértékére, mivel ha a verseny elégtelen, a termékpálya egyes szintjein túlzott mértékű nyereséghez lehet jutni. Például közismert jelenség, hogy sok esetben a mezőgazdasági termelők úgy érzik, gyenge tárgyalási pozícióban vannak a feldolgozóipar és a kereskedelem képviselővel szemben. Ezekre a tényezőkre tekintettel az élelmiszertermékek pályájának elemzésekor fontos megvizsgálni, hogy azokon a piacokon, ahol csupán néhány nagyobb vállalkozás játszik domináns szerepet, fennmaradtak-e a versenygazdasági feltételek.

A *2.1. ábra* szemléletesen mutatja be az élelmiszer-termékpályák általános modelljét. Az összeállítás *Tracy (1994)* és *Seitz és szerzőtársai (1994)* munkáin alapszik.

A modell kiegészíthető az *export* és az *import* csatornáival, valamint jelentős befolyást gyakorol rá az *állam a gazdaságpolitika* különféle eszközeivel. Erre a kiegészítésre majd az III. fejezetben kerül sor, ahol a transzferek becslése során figyelembe veszem az állami csatornákból származó pénzügyi transzfereket is.

2.1. ábra
Az élelmiszer-termékpálya

II.2. Az élelmiszer-gazdaság a szocializmus évtizedeiben

A következő fejezetekben áttérek a magyar élelmiszergazdaság vizsgálatára. Mivel kutatásom a kilencvenes évek átalakuló élelmiszer-gazdaságát vizsgálom, ennek érdekében fontos áttekinteni ennek előzményeit a szocializmus évtizedeinek gazdálkodási viszonyait. Vizsgálatomban külön hangsúlyt helyezek az élelmiszergazdaság egyes szintjei között meglévő kapcsolatokra.

II.2.1. A “mintaértékű” mezőgazdaság

A mezőgazdaság a magyar gazdaság szerkezetében jelentős szerepet tölt be, összehasonlítva egyéb országok mezőgazdaságával. Ez többek között az ország természeti adottságaiból ered: arányaiban a világviszonylatban az egyik legmagasabb a mezőgazdaságilag hasznosítható terület aránya – az ország területének közel 60 %-a (KSH, 1999).

A honi mezőgazdaság mintaértékű volt a szocialista táboron belül. Az ágazat virágkorát a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig élte. A korszak agrárgazdaságának alapja az 1958-1961 között végrehajtott átszervezés volt, amikor is az ötvenes évek kudarcai után újra megszervezték a nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodás egységeit, a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket és állami gazdaságokat. A gazdálkodó egységeket főleg politikai kényszer hatására alakították ki ilyen módon, majd megindult a szocialista mezőgazdasági szervezetek összevonása, “racionalizálása”, ahogy a korabeli szakzsargonban használták.

A szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszervezése nagyfokú állami pénzügyi segítségvállalás mellett ment végbe (Csizmadia, 1977). Az egyre nagyobb mértékű állami támogatás pozitívan hatott mind a belföldi élelmiszer-ellátásra, mind a KGST-ben vállalt exportkötelezettségek teljesítésére. Mindezek alapja a nemzetközi mércével is jelentősen emelkedő termelés volt. A termelés bővülése és az alacsonyan tartott fogyasztói árak következtében a hazai lakosság mind mennyiségi, mind minőségi szempontból növelte élelmiszerfogyasztását. Ugyanezen időszakban az élelmiszer-külkereskedelmi mérleg pozitív egyenleget mutatott mind a KGST országok, mind a fejlett nyugati országok felé. (Szabó G., 1998)

A termelés szervezésében egyre fontosabb szerepet játszottak az iparszerű termelési rendszerek, egyes ágazatok azonban eltérő mértékben voltak integráltak: a búza, a kukorica, a napraforgó nagyüzemi területének 80-90 %-a, míg a paradicsom, szőlő, és almatermelő terület 50-70%-a tartozott az integrált rendszerekhez. Az állattenyésztésben a nagyüzemi tehénállomány kb. 60%-a, a sertéslétszámnak 80%-a, míg a juh- és a baromfi-állomány kb. 40%-a tartozott integrációs szervezethez. Az iparszerű termelési rendszerek elsősorban termelés- és nem jövedelmezőség-orientáltak voltak, ennek következtében ugyan a termelés és a beruházások volumene jelentős mértékben emelkedett, az ágazat mégis drágán termelt (a nyersanyag-felhasználást levonva a nettó termelés alakulása csak töredéke a bruttó termelés növekedésének). A szocialista nagyüzemi termelést a hatvanas évek végétől kezdve kiegészítették háztáji gazdaságok is, melyek a termelés közel 1/3-át adták. (Szabó G., 1998)

Mindezek ellenére a magyar mezőgazdaság a volt szocialista országokhoz képest magas színvonalon biztosította a hazai élelmiszerellátást. A nyolcvanas évek közepén a termelés egyharmadát exportálta és a termelés mennyiségi mutatói is világszínvonalon voltak (az egy főre jutó gabona- és hústermelésben harmadik volt, az egy hektárra eső gabonahozam és az egy tehénre vetített tejmenyiség is a nemzetközi mezőny első harmadában volt.) A siker viszonylagosságát azonban jelezte, hogy például a takarmányhasznosulási mutatók már csak 25-30 százalékkal haladták meg a fejlődő országok szintjét. A KSH vizsgálatai szerint a magyar mezőgazdaság hatékonysága a nyolcvanas évek első felében európai összehasonlításban csak közepes színvonalú volt. (Szabó G., 1998).

Üzemszervezeti szempontból a két szélső pontot képviselő üzemtípus a nagyüzemek és a kisüzemek szimbiózisára épülő rendszer volt a jellemző. Ennek a rendszernek a fő szereplői egyrészt a jogi és gazdasági korlátok közé szorított, termelési kooperációkra csak korlátozottan képes, alapvetően mellékfoglalkozásként űzött kisgazdaságok, másfelől pedig a földhasználatot monopolizáló, a hagyományos ipari nagyszervezetekben szokásos munkarend szerint felépülő mezőgazdasági nagyüzemek voltak.

A felvásárlói és élelmiszer-feldolgozó rendszerhez a mezőgazdasági kistermelők nehezen vagy egyáltalán nem tudtak kapcsolódni. (Kivételek voltak ez alól a

regionális piacok, ahol a kistermelők közvetlenül a fogyasztóknak értékesítették a friss árut.) A természetes integráló partner a nagyüzem volt, amely gazdasági érdekei szerint szervezte az integrációs tevékenységet, így az főleg értékesítési koordinációra szorítkozott. Az integrációs kapcsolatoknak a nyolcvanas évek vége felé azonban már a nagyüzemek gazdálkodási problémái is gátat szabtak.

A nyolcvanas évek végére világossá vált, hogy a szocialista mezőgazdaság "dualista" szervezeti rendszere nem lesz megfelelő bázis a piacgazdaság körülményei között. A magyar élelmiszer-gazdaságban a nyolcvanas évek végére olyan összefüggő üzemszervezeti, pénzügyi hatékonysági, értékesítési, termékszerkezetbeli és versenyképességi problémák jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezték az addigi fejlődési út folytathatóságát. Ennek megfelelően az üzemszervezeti és a tulajdonviszonyok átalakítása elengedhetetlen volt a magántulajdon szerepének erősítésére támaszkodva. (*Fertő-Mohácsi, 1997*)

Összefoglalva, a szocialista mezőgazdaság – a tervgazdasági prioritásoknak megfelelően – elsősorban a nagy volumenű, standardizált, esetenként csak gyengébb minőségű termékek kibocsátására volt képes. A mezőgazdasági nagyüzemek és a kisüzemek együttélése azzal járt, hogy annak a termelési struktúrája által előállított termékeinek megfelelő piacokra tudott csak szállítani. Ez volt az alapja például a gabona-, hús-, és borprogramnak, az alma és a zöldség szovjet exportjának. Ennek nyomán azonban egy konjunktúra-érzékeny struktúra alakult ki. Ugyanakkor a tőkeigényes termelési szervezet csak jelentős támogatásokkal volt életben tartható, amit azonban a rendszer válságának kialakulása után a nyolcvanas évek közepétől a központi költségvetés és a nemzetgazdaság egyre kevésbé volt képes finanszírozni. A mezőgazdasági támogatások csökkenése egyre fokozta a termelők pénzügyi gondjait, az élelmiszeriparban súlyos feszültségek mutatkoztak az élelmiszer-feldolgozás alacsony hatékonysága miatt is.

A mérséklődő fogyasztói ártámogatás révén is emelkedő élelmiszerárak, valamint az életszínvonal általános visszaesése révén szűkült a belföldi kereslet, és a külföldi értékesítésben is gondok keletkeztek a KGST-be irányuló kereskedelem leépülésével. Mindezek eredményeképpen az agrárszektor piac-, orientáció- és termékszerkezet-

váltásának kérdése megkerülhetetlenné vált. Az értékesítési gondok megoldása a korábbi évtizedekben kiformalódott agrárrendszer mélyreható átalakítását kívánta meg. (*Fertő-Mohácsi, 1997*)

II.2.2. Az ellátó élelmiszeripar

Az élelmiszeripar a szocialista blokkban a másik modellértékű ágazat volt. A szocialista állam alapvetően az élelmiszeripar ellenőrzésére, illetve irányítására koncentrált. Az élelmiszeriparban a központi irányítás egészen a rendszerváltozásig dominált (az élelmiszer-feldolgozásban az állami vállalatok részesedése a termelésből elérte a 75%-ot). Ráadásul az élelmiszeripar és élelmiszerkereskedelem szigorúan szabályozott keretek között működött. A mezőgazdasági nyersanyagok felvásárlását illetően az állami tulajdonú vállalatok szinte mindegyik ágazatban monopolhelyzetben voltak. (*Raskó, 1999*)

A mezőgazdasághoz egy zömmel monopolizált, különféle ellátói és felvásárlói kötelekkel felruházott élelmiszeripar kapcsolódott, amely attól alapvetően elszakítva tevékenykedett. Az ágazatra a nagyméretű vállalatok voltak jellemzőek, amelyek trösztvi vagy országos vállalati körben működtek. A trösztök működése a hozzájuk tartozó társ- és "al"-vállalatok tevékenységére is rányomta bélyegét. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes élelmiszerek előállításának és forgalmazásának vertikumában az együttműködési lánc szereplői (mezőgazdasági szervezetek, feldolgozó, bel- és külkereskedelmi vállalatok) nem voltak érdekelték egymás eredményében. Ez úgymond "szétfeszítette" a termékpályákat, azok koordinálása és integrálása akadozott, lerontva az élelmiszertermelés egészének hatékonyságát.

A mezőgazdaság 1960-as évekbeli fejlesztése után a hetvenes évektől az élelmiszeriparban is intenzív fejlesztés indult be, melynek eredménye az ágazat látványos gyarapodása volt. A nyolcvanas évek végén az ágazat az ipar termelési értékének mintegy 17%-át, a nemzetgazdaság bruttó termelési értékének 7-8 százalékát állította elő, és a foglalkoztatottak 4-5 százalékát alkalmazta. Ebben az időszakban az élelmiszer-gazdasági cikkek kivitele a teljes export negyede volt. Az élelmiszeripar termelésének negyede került exportra, melynek közel fele a KGST-országokba irányult (*Mohácsi, 1996c*).

A szocializmus évtizedeiben az élelmiszeriparon belüli verseny minimális volt. Több szakágazat (üdítő-, sör-, édes- és dohányipar) csak a hazai piacra termelt. Más szakágazatok (hús-, baromfi-, konzerv-, hűtő-, növényolaj-, boripar) viszont számottevő exportot bonyolítottak le. Mivel az export nagy része a KGST-be irányult, egy nagy felvevő képességű, de a nyugati fogyasztói szempontoknál alacsonyabb követelményű piac állt az ágazat rendelkezésére. A verseny hiánya kedvezőtlenül befolyásolta az ágazat fejlesztési céljait a technológiai színvonal, a termékszerkezet és a piaci strukturális versenyképesség tekintetében³. Saját tőke hiányában a kapacitásfeleslegeket az élelmiszeripari vállalatok szinte kizárólag hitelből finanszírozták, ami mellett az állami tulajdonú feldolgozóüzemek jelentős fejlesztési támogatást is kaptak a központi költségvetésből. Az ágazat ezen felül élvezte a KGST-kereskedelem sajátos pénzügyi elszámolási rendszerének előnyeit is (nyitva szállítás pénzügyi kockázat nélkül, promptinkasszó, az exportszubvenció azonnali lehívása, stb.)

A termelési és a piaci kockázatokat nagymértékben hatástalanító védőháló az élelmiszeripari vállalatokat kényelmes helyzetben tartotta. A vállalatok kevés figyelmet fordítottak költséggazdálkodásra és a külső terhek növekedésére, az eladósodásra. A gazdálkodói tevékenység a vállalatok többségénél a tröszt központ által előírt termelési feladatok teljesítésére korlátozódott. (Raskó, 1999)

Az élelmiszeriparban még a nyolcvanas években is zömmel *hatósági árak* voltak, a vállalatok önálló árpolitikát csak korlátozottan alkalmazhattak. Az *árárányok torzultak* lettek, a jövedelmezőség nem a piaci árárányoktól függött. A vállalati nyereség nem tükrözte a cégek piaci teljesítményét. Az egyes szakágazatokban zavaros és a gazdálkodói érdekeltséget is torzító pénzügyi újraelosztás folyt. Ennek megfelelően a költséges, és a vállalatok önálló piaci fellépését akadályozó rendszer jött létre, ami a nyolcvanas évek végére mind több működési zavarral küszködött. A központi források szűkülése és az egyre nehezkesebb működés

³ Az élelmiszeripar korabeli „versenyképességének” pregnáns bizonyítéka, hogy 1989-90 fordulóján az élelmiszer export több mint 40%-a dollár elszámolás keretében került piacra, s 25% nyugati export volt. Az ágazat jelentősen hozzájárult a fizetésimérleg-hiány csökkentéséhez.

hatására a nyolcvanas évek végén megkezdődött a trösztök és az országos vállalatok felszámolása, amely folyamat 1991-re be is fejeződött.

II.2.3. Az elosztó kereskedelem

A tervgazdasági rendszerben az élelmiszer-kereskedelmet *elosztó* tevékenységként kezelték. Az uralkodó szerepű állami vállalati szervezeti rendszert, a gazdálkodó egységek méreteit az aktuális gazdaságpolitika határozta meg. Így alakultak ki a nagyméretű, az ország különféle körzeteit, esetenként az egész országot átfogó kereskedelmi cégek. A nagy- és kiskereskedelmi cégek a területi elv alapján szerveződtek, ami lényegében a megyei közigazgatási határokhoz igazodott. Ezek pedig együtt a regionális monopóliumokat alkották. A kereskedelmi szervezeteknek egyúttal ellátói kötelemeik is voltak. A területi elv szinte kizárólagossá vált a kiskereskedelemben és jelentős mértékben érvényesült a nagykereskedelemben is. A vállalati struktúra kialakítását nagymértékben befolyásolta, hogy a kis- és nagykereskedelmi körök szervezetileg elhatárolódtak. A nyolcvanas évek elejétől lehetővé tett új kisvállalkozási formák lazítottak ezen a forgalmazási rendszeren.

Magyarországon a mezőgazdasági termékek kereskedelmében a tervgazdasági rendszer lebontásának jelentős lépéseként 1968-ban bevezették a *többcsatornás* forgalmazást, de a gazdaságirányító szervezetek bizonyos fokú ellenőrzést továbbra is gyakoroltak a piaci folyamatok felett. A nyolcvanas évek végének mezőgazdasági kereskedelmi rendszerét a következők jellemezték (Mohácsi, 1995):

- néhány alapvető termék kötöttpályás forgalmazása (pl. étkezési gabona, húskeret)
- monopol helyzetű szakosított külkereskedelmi vállalatok, majd némi liberalizálás után korlátozott választási lehetőségek az exportálni akaró vállalatok számára,
- adminisztratív korlátozások és erős protekcionizmus,
- központilag teremtett, teljesen rugalmatlan kereskedelmi vállalati szerkezet,
- gyakori központi beavatkozások a termékforgalmazásban, piaci zavarok esetén “rásegítés” eseti támogatásokkal,
- monopol helyzetű termelési eszköz-forgalmazók,
- regionális és helyi monopóliumok (beszerzési és értékesítési piacukat egymás között felosztó állami élelmiszeripari vállalatok); a kistermelőknek a helyileg “illetékes”

termelőszövetkezeten vagy állami gazdaságon kívül általában nem volt választási lehetőségük, hogy melyik integrációs lánchoz csatlakozzanak.

Az állami szövetkezeti földmonopólium miatt – amelyet csak helyenként és csak nagyon kis mértékben lazítottak fel a nyolcvanas években a földbérleti szerződések – a tömegáru jellegű növényi termékek (gabona, cukorrépa, napraforgó) zömét a nagyüzemek, azaz a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok állították elő. A gyűjtő-felvásárló nagykereskedelemnek inkább csak azokban az ágazatokban volt jelentősége, ahol nagy számú, de egyenként kis mennyiséget kínáló termelő működött (zöldség- és gyümölcsstermesztés, baromfi-hizlalás). A felvásárló nagykereskedelem funkcióját a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok és az ÁFÉSZ-ek (fogyasztási és értékesítési szövetkezetek) látták el. A tárolható termékeket (pl. gabona) a – jogilag már évek óta nem létező, de informális úton mégis érvényesített – felvásárlási kötelezettségnek megfelelően az állami élelmiszeripari vállalatok készletezték, vagy a mezőgazdasági termelőknél tárolták.

Együttműködési formák

A nyolcvanas évek végéig a *mezőgazdasági termelők és a feldolgozók ágazatonként eltérő módon kapcsolódtak egymáshoz*. A szorosabb együttműködés példái a takarmánygyártókat, a hizlalókat és feldolgozókat egyesítő háromoldalú szerződések a hús- és baromfiiparban (takarmány-vásárlás, tenyészanyag-kihelyezés); vetőmag biztosítása és gyakran meghitelezése a növényolaj-ipar részéről; fejlesztési források átadása öntözésre és gépvásárlásra az alapanyag-termelőknek (hűtőipar); szaktanácsadás, üszőkihelyezés, fejőgép vásárlása, kamattámogatás, fejlesztési eszközök átadása mezőgazdasági üzemeknek (tejipar). Az alapanyag-termelő fázison belül az integrált termelési rendszerek (IKR, HAGE, KSZE, BKR) különösen a baromfi- és a gabonatermelésben játszottak kulcsszerepet – egyrészt a rendszerközpontokban koncentrált szakértelem miatt, másrészt a központilag teremtett monopolhelyzetük okán – a technológia átadásában, szaporító- és tenyészanyag-forgalmazásban, a gépkereskedelemben és a szaktanácsadásban. Nem állítható, hogy a felsorolt koordinációs minták minden termék esetében nagy jelentőségűek és országosan

elterjedtek voltak, mégis vitathatatlanul hozzájárultak az egyes termékpályák koordinációjának javításához. (Szabó M, 1997a)

Összességében a Magyarországon a hatvanas évek végén kialakult mezőgazdasági kereskedelmi rendszer – jelentős állami támogatásokkal segítve – egyes termékpályákon elfogadhatóan össze tudta hangolni a kínálatot és a keresletet, s így működőképes volt. Másrészt viszont súlyos hatékonysági veszteségekkel működött és többnyire alkalmatlan volt a kényesebb minőségi igények kielégítésére.

II.3. A magyar élelmiszer-gazdaság átalakulása

A kilencvenes évek változásai új helyzetet teremtettek a magyar élelmiszer-gazdaság működésében. A szektor továbbra is jelentős szerepet játszik a nemzetgazdaságban termelési, foglalkoztatási és külkereskedelmi szempontból is. Ezt szemlélteti a 2.1 táblázat.

2.1. táblázat

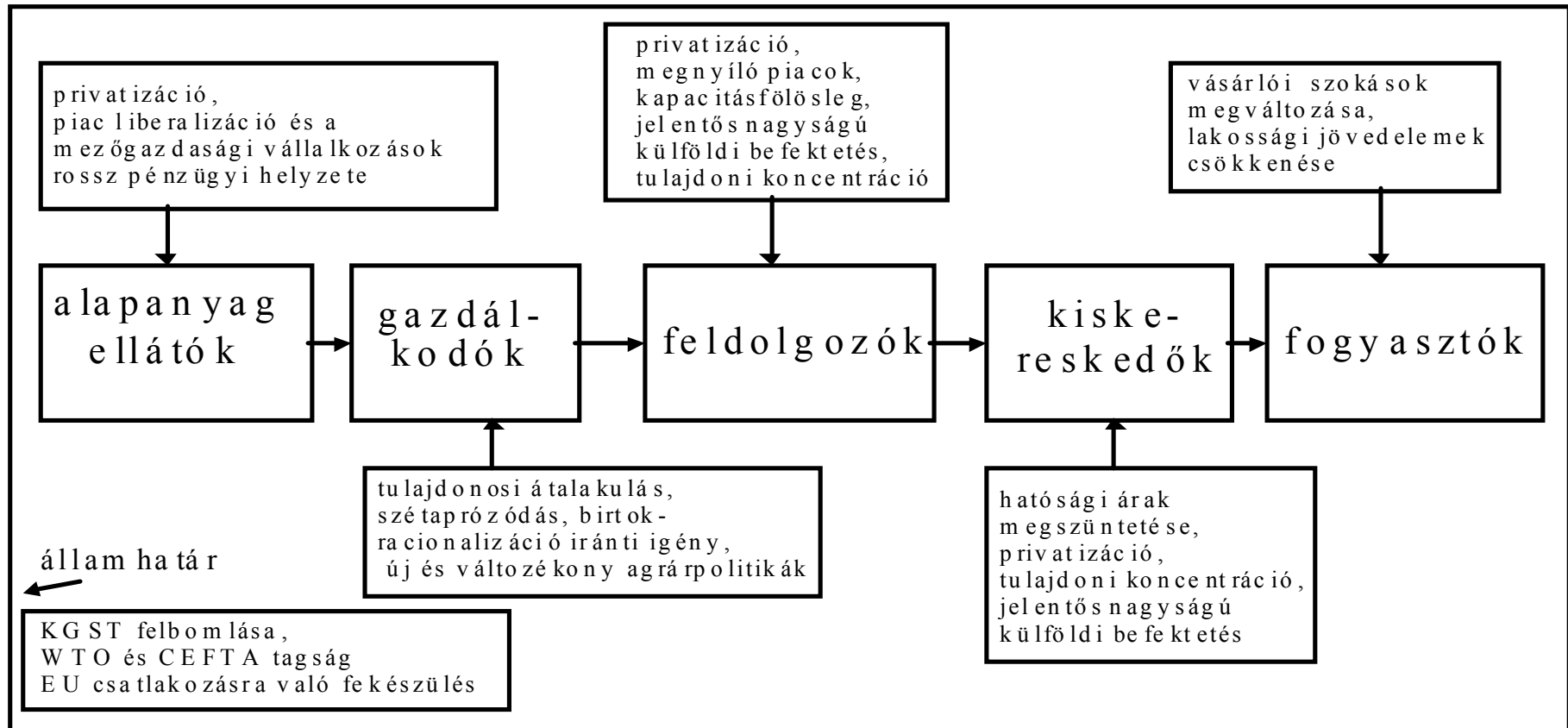
Az élelmiszer-gazdaság (mezőgazdaság és élelmiszeripar) nemzetgazdasági részaránya (%)

Év	a GDP termelésben	A fogyasztásban	Az exportban	A foglalkozta- tottságban	Külkereskedelmi forgalom egyenlege Mrd USD
1990	17,1	30,4	23,1	21,2	1,5
1994	10,0	28,6	20,6	12,7	1,1
1998	9,0	26,5	10,5	10,5	1,4

Forrás: KSH évkönyvek, 1990, 1994, 1998.

A táblázatból látható, hogy az élelmiszer-gazdaság nemzetgazdasági szerepe számottevően visszaesett a kilencvenes években. Emellett az élelmiszer-gazdaság és az élelmiszer-termékpályák minden szintje jelentős átalakuláson ment keresztül. Az átalakulást szemlélteti a 2.2. ábra. A következő fejezetekben az élelmiszer-gazdaság egyes szektorainak átalakulását tekintem át, és ezen belül a vizsgálat alá vont vertikumokat és az együttműködési formákat.

2.2. ábra
Az élelmiszer-gazdaság átalakulása

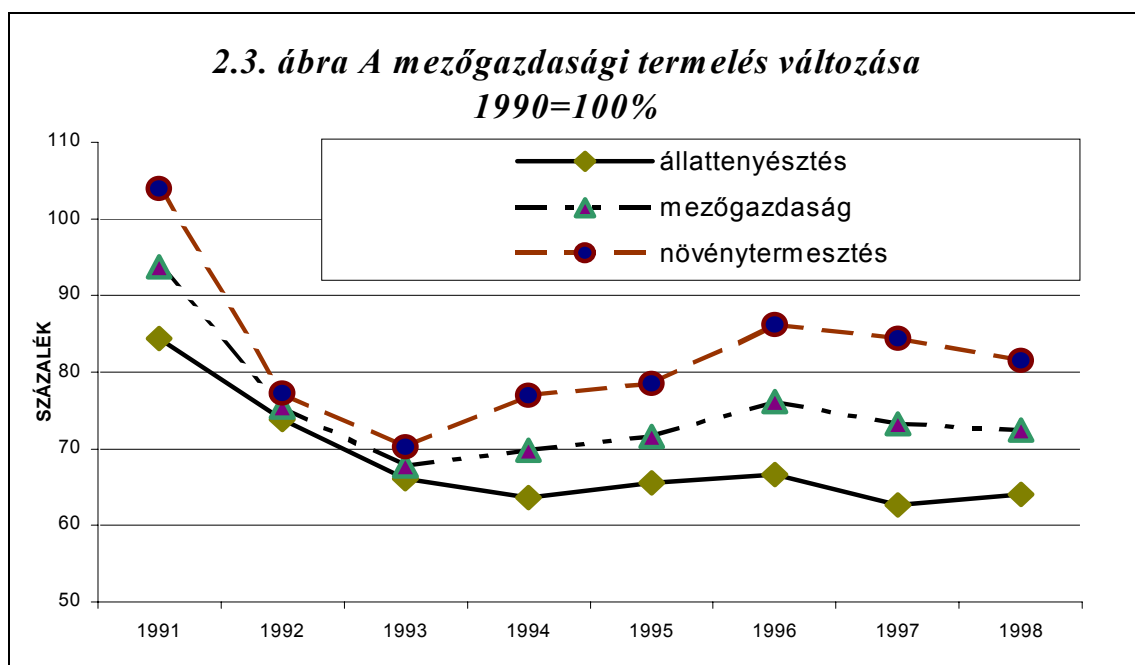

Forrás: Gorton-Guba, 1999

II.3.1. A visszaeső mezőgazdasági termelés

A nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulójára a kelet-európai és szocialista mércével korábban sikereket elérő élelmiszer-gazdaság válságba került. Jelentkeztek ennek az agrárrendszernek az összefüggő üzemszervezeti, termékszerkezetbeli, hatékonysági, értékesítési és problémái és megkérdőjelezték az addigi fejlődési út folytathatóságát. (Juhász-Mohácsi, 1994)

A kilencvenes évek változásai a mezőgazdasági termelés visszaesésével jártak. A mezőgazdasági termelésen belül az 1990-es szinthez képest a növénytermesztés mintegy 20%-kal esett vissza. Ezen belül a gabonafélék termelése 1998-ra visszatért az 1990-es szintre. Az ipari növények termelése az 1990-es szint 90 százaléká. Az állattenyésztés kibocsátása az 1990-es szint 65%-án van, amiből a sertésenyésztés felére esett vissza, a szarvasmarha tenyésztés 1/3-ával. Legerősebb ágazat a baromfitenyésztés, amelynek kibocsátása 1998-ban az 1990-es szint 84 %-án volt. A 2.3. ábra a mezőgazdasági termelés változását illusztrálja.

Forrás: KSH évkönyvek, 1991-1999

A magyar agrártermelés visszaesése elsősorban a bel- és külpiazi *kereslet* egyidejű és nagymértékű *csökkenésére vezethető vissza*. A kilencvenes évek szűkülő és liberalizálódó piaci viszonyaihoz való alkalmazkodást gátolták a mezőgazdaság átalakításával kapcsolatos *jogi és politikai természetű viták* is (földkárptólás, privatizáció és szövetkezetek átalakulása). További probléma, hogy *a hatékony földpiac hiánya* korlátozza a mezőgazdasági tőke szabad áramlását, ami az agrártermelés megmerevedését idézte elő⁴. A mezőgazdaság az átalakulás bizonytalanságai között *képtelen volt a technikai, technológiai megújulásra és szerkezetváltásra*. A tőkehiány, a vagyonreform, a torz üzemszerkezet, az ösztönző-rendszer problémái és a megbomlott ökológiai rendszer nagy léptékű változásokat igényeltek volna az agrárgazdaság egészére nézve, ám ezek kivétel nélkül elmaradtak.

A politikai és gazdasági rendszer átalakulása a mezőgazdaságban a *tulajdonviszonyok megváltoztatását* is szükségessé tette, már csak azon logikából eredően is, hogy a modern versenyzgazdaság magántulajdonon alapszik. A privatizáció jogi alapjai a kollektivizálás és az államosítás jogtalan intézkedései voltak, amelyek orvoslásra szorultak abban a folyamatban, amelyben a jogállamiság talajára állítják vissza a gazdaság működését. A korábbi államosítások kárptólását az is szükségessé tette, hogy a korabeli jogszabályok a vagyonelvételek után teljes kártalanítást ígértek. A mezőgazdasági privatizációt politikai okokból azért tartották elengedhetetlennek, mert jelentős tömegeket érintett.

A fentieknek megfelelően a mezőgazdaságban a privatizáció a vagyoni kárptólással összekapcsolt privatizáció, valamint az új szövetkezeti törvény értelmében végrehajtott szövetkezeti vagyonnevesítések formájában valósult meg. A politikai jellegű intézkedések eredményeként azonban a *földtulajdon jelentős mértékben elaprózódott*, amely *hatékonysági problémát* okoz a jövőndő agrárstruktúra számára. A szövetkezetek és az állami gazdaságok átalakításának gyakorlata nem segítette elő a túlzott méretű mezőgazdasági nagyüzemek gazdaságilag ésszerű tagolódását és a magángazdálkodás feltételeinek javulását sem. Emiatt a rendszerváltás előtti, nagyüzemek és kisüzemek dominanciájára épülő problematikus üzemsrendszer számos elemében tovább élt.

⁴ A szabad földpiac hiánya önmagában még nem jelentene komoly problémát, ha a földbérleti rendszer szabályozott követelmények között működőképes lenne.

1996-tól megfigyelhető volt a mezőgazdaság átalakult szereplői körének és gazdálkodási viszonyainak stabilizálódása és az immár tőkeerősebb élelmiszeriparnak a mezőgazdasági termelést koordináló hatása. Stabilizálódnak a földhasználati viszonyok, az együttműködési formák, a megbízhatatlan piaci szereplők fokozatosan háttérbe szorúlnak.

Az árak és az export liberalizálása

Magyarországon 1968 óta fokozatosan *liberalizálták az árakat*, 1985-ben az árak 40 %-a már kikerült a szabályozás alól. Az áttörés 1989-ben következett be, amikor a mezőgazdasági termelői és fogyasztói árak 90 %-át felszabadították – a kenyérgabona, és a tej kivételével. 1990-ben a kormányzat elhatározta, hogy az agrárpiacok szabályozására a fejlett országokéhoz hasonló intézményrendszert épít ki. Hosszú előkészítés után 1993-ban megszületett az agrárpiaci rendtartásról szóló törvény, amely a szabályozás irányítására létrehozta az Agrárrendtartási Hivatalt. Az agrárpiaci rendtartás második szintje a főbb termékekre létrehozott termék tanácsok. Az agrárpiaci szabályozást a kezdetekben az esetlegesség és az átgondolatlanág jellemezte (pl. egyszerre korlátozták az exportot és az importot.) A későbbiekben az Agrárrendtartási Hivatal már próbált elébe menni a gondoknak, de szerepe inkább a támogatási pénzek elosztásában merült ki, mintsem az átlátható szabályozásban.

Magyarországon 1988-ban döntöttek a *külkereskedelem liberalizálásának* megkezdéséről. A tervezett négy év helyett a körülmények kedvező alakulása következtében három év alatt liberalizálták a nem rubel elszámolású kereskedelmet. 1991-ben a liberalizációs intézkedéseket kiterjesztették a volt KGST országokra. 1992-ben az összes importnak 90%-át liberalizálták. Az exportot éppúgy liberalizálták, 1991-ben az engedélyezéssel kapcsolatos követelményeket lényegesen megkönnyítették. Az enyhítések ellenére azonban számos mezőgazdasági termék továbbra is engedélyköteles maradt, sőt gyakran korábban liberalizált termékek visszakerültek az engedélyeztetés hatálya alá.

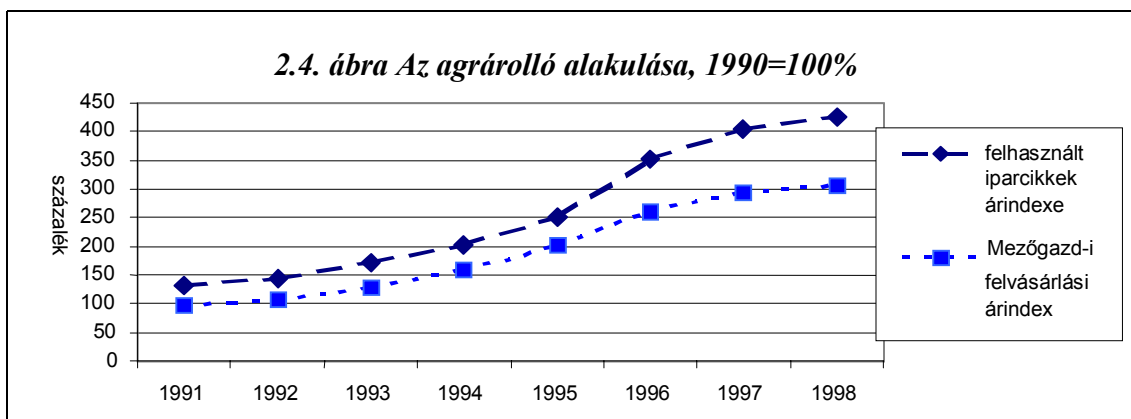
A jövedelmezőség csökkenése

Az elmúlt 10 évben a piacok korlátozottsága és a mezőgazdasági tevékenység fajlagos jövedelmezőségének csökkenése – tíz év alatt közel 50 százalékos agrárrolló⁵ (ld. 2.4. ábra) – jelentősen csökkentette a mezőgazdaság nemzetgazdasági szerepét. A csökkenő profit és az összezsugorodó piac okozta problémákkal szembesülve a mezőgazdasági termelők csökkentették befektetéseiket. Ennek következménye többek között a műtrágya-felhasználás drasztikus csökkenése⁶, a gépvásárlások visszaszorulása, a termés hozamok visszaesése. A fogyasztói és az alapanyag támogatások megszűnése, az élelmiszeripar és a kereskedelem privatizálása láthatóvá tette, hogy a mezőgazdasági termelési költségek az élelmiszerek fogyasztói árának csak a töredékét jelentik. Az élelmiszer-gazdaságon belül a *hozzáadott-érték arányok átrendeződtek az élelmiszeripar és a kereskedelem javára.*

A problémák oka, hogy a mezőgazdaságban még nem ment végbe az a strukturális átalakulás, ami az élelmiszeriparban és az élelmiszer-kereskedelemben már végbement. A szűkülő gazdasági lehetőségek a mezőgazdaságban felszínre hozzák a minőségi és hatékonysági szempontokat, ami hasznos a mezőgazdaság hosszabb távú versenyképessége szempontjából.

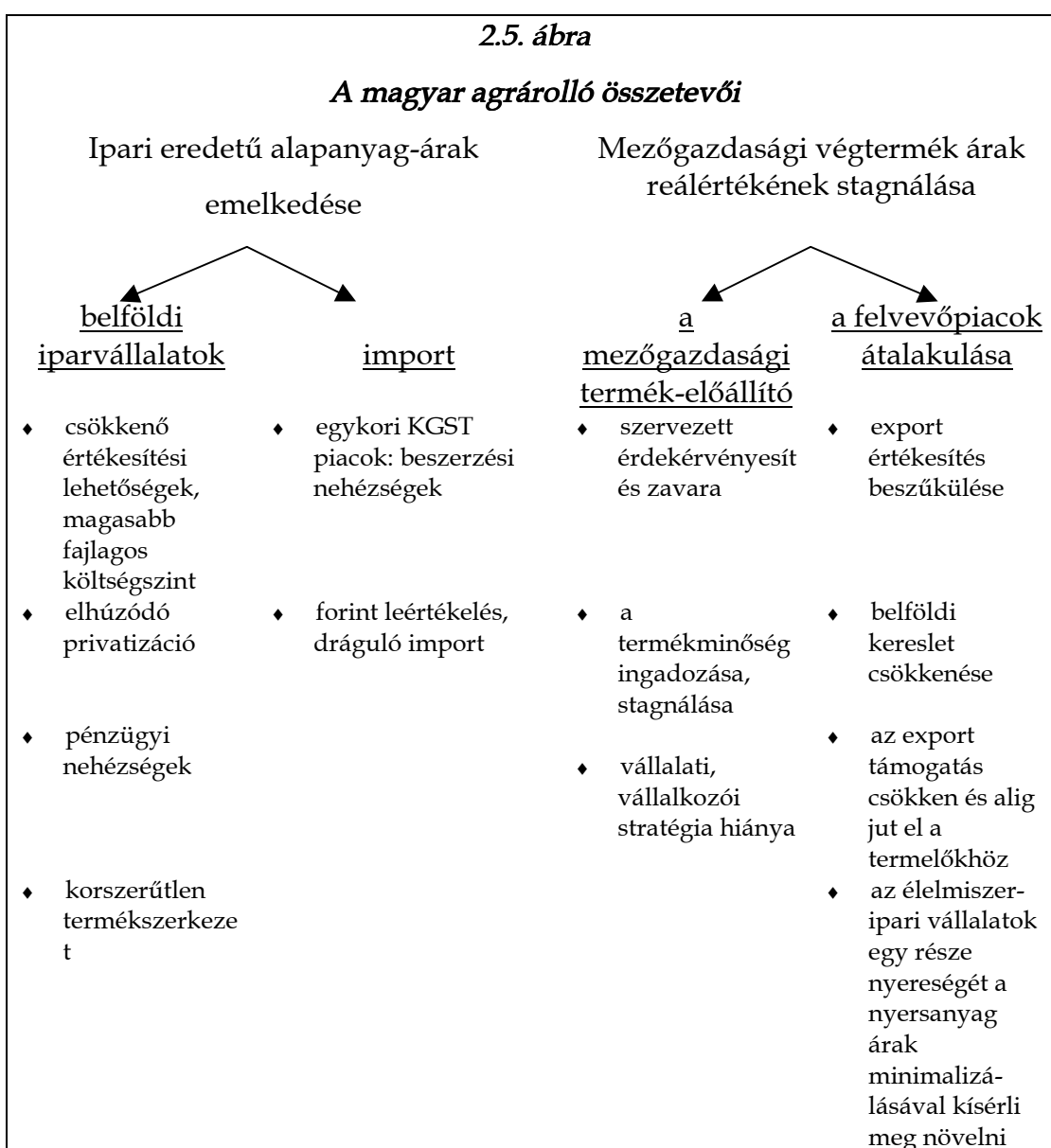
⁵ Az agrárrolló értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a felhasznált iparcikkek közé tartozik például a mezőgazdasági eredetű takarmány és a vetőmag is. Ezek a feldolgozóiparnak azon részét képviselik, amely a mezőgazdasági termelők kezében van. Ez kvázi lefelé enyhíti az ipari árrollót. A mezőgazdasági termékek felvásárlási árindexét viszont felfelé lehetne korrigálni a mezőgazdaságnak nyújtott támogatásokkal. Ennek nyomán megállapítható, hogy az agrárrolló valójában nem pontosan akkora, amint azt a statisztikai adatok mutatják, valamint, hogy az agrárrolló éppúgy sajátossága a fejlett országok mezőgazdaságának is (az élelmiszerárak globális csökkenése révén).

⁶ 1998-ban az 1990. évinek csak közel harmada (*KSH Mezőgazdasági Évkönyv, 1999*)

Forrás: KSH évkönyvek, 1991-1999

A magyar agrárrolló főbb összefüggéseit a 2.5. ábrán felvázolt séma mutatja be.

Forrás: Hajdú-Lakner, 1996, 169. o.

A mezőgazdaság válságának további bizonyítékai az alábbi *adatok* (Udovecz, 2000 nyomán):

- a saját tőkére jutó adózás utáni eredmény a mezőgazdaságban 1998-ig 3,7-4,0% között ingadozott. Ezek az értékek a nemzetgazdasági átlag felét, a feldolgozóipari átlag egynegyedét teszik ki.
- az összes eszközértékre vetített mezőgazdasági adósság az időszak alatt 27%-ról 44%-ra emelkedett;
- a bruttó átlagkeresetek 30%-kal maradnak el az országos átlagtól;
- a mezőgazdasági beruházások volumene pedig az 1990. évinek – az időközbeni 40-50%-os szint után – 1998-ban is csak 73%-a.

Mely tényezők váltották ki mezőgazdasági jövedelmek⁷ alacsony szintjét?

1. A jövedelemhiány tartósságához jelentősen hozzájárult a *tevékenységi szerkezet megváltozása* is: a profil-tisztítás, a többlábon-állás gyengülése, a nem-mezőgazdasági tevékenységek kivonulása. A válság mélyebb okaira utal azonban az a tény, hogy a birtokstruktúra kisebb egységek javára történő elmozdulása ellenére az ún. kistermékek, kiságazatok (specialitások) előretörése nem figyelhető meg.
2. A kilencvenes évtizedben jelentősen visszaesett a mezőgazdasági termékek értékesítése. A termékeknek főleg a *hazai piaca zsugorodott*: 1990 és 1998 között az élelmiszerek összes fogyasztása 22-23%-kal csökkent. Az élelmiszerek, mivel létszükségleti termékek, minden társadalmi réteg számára alapvető fontosságúak, a társadalmi-jövedelmi viszonyok polarizálódása azonban jelentősen átalakította azok keresletét. Bebizonyosodott, hogy az élelmiszer-fogyasztáson a lakosság sokat tud megtakarítani. Ennek másik oka a piaci alapú árrendszer kialakulása, amely jelentősen átalakította a fogyasztói termékek árstruktúráját. A

⁷ A jövedelmek alatt az adózás utáni nyereséget kell érteni.

lakossági fogyasztás 1991-93. évekre koncentrálnak komoly visszaesését, illetve ennek következményeit a mezőgazdaság viseli a legjobban.

3. Az ágazat *nem tudta kihasználni a külpiaci értékesítési lehetőségeket*. Ebben belső és külső tényezők egyaránt szerepet játszottak. Belső tényezők például az elégtelen mennyiségű, sokszor nem megfelelő minőségű kínálat; a lassú piaci alkalmazkodás, a piaci munka alacsony szintje, az infrastrukturális hiányosságok. Ezekkel együtt tudott a külső tényezők (világpiaci árak, világ gazdasági válságok, GATT megállapodás, CEFTA országok külkereskedelmi korlátozásai stb.) hatása hatványozottan negatív lenni.
4. A mezőgazdasági termelés *közgazdasági feltételei* (árak, támogatások) az elmúlt években romlottak, markánsan hozzájárulva a jövedelemhiányhoz. A piaci érdekkonfliktusok megoldódásának rendre a mezőgazdasági termelés volt a fő vesztese:
 - a rendszerváltást követő időszakban az üzemi szerkezet átrendeződésének "pótlólagos" hatásaként *új költség-elemek jelentek meg*, illetve erősödtek meg a termelés költség-szerkezetében is, például a földbérleti díj, mezőgazdasági szolgáltatások díja.
 - a mezőgazdasági termelésre jutó állami támogatások változása nem volt szinkronban sem a pénzromlással, sem pedig az ágazatra háruló terhekkel.
5. A mezőgazdaság *gépellátottsága és műszaki színvonala* az utóbbi néhány évben jelentősen javult, nem csak a beszerzett új gépek száma, hanem összetétele alapján is. Mindezekkel együtt a *beruházások intenzitása* még mindig alacsony ahhoz, hogy a géppark évtizedek alatt kialakult kedvezőtlen korösszetétele és minőségi heterogenitása látványosan javuljon.
6. A gyors változások, az ezekre adott késlekedő válasz, a kényszer-

vállalkozások, az alacsony szintű szervezettség, a mostoha közgazdasági környezet, valamint az államvédelmező szerepének gyengülése megmutatkozik a mezőgazdasági termelés szakmai színvonalának hanyatlásában, az erről tanúskodó *naturális és gazdasági hatékonysági mutatók romlásában is:*

- A növénytermelés főbb ágazataiban szinte valamennyi naturális mutató visszaesett a korábbi értékekhez képest. A mezőgazdaság gerincét adó gabonatermelésben az átlaghozamok évek és termelők között is szélsőségesen szóródnak, átlagos értékük az EU 15 tagországa átlagos mutatóinak 50-80%-át adja. Hasonló a helyzet az ipari növények esetében is: az átlaghozamok 30-40%-kal maradnak el az EU átlagos szintjétől.
- A növénytermelésre jellemző gazdasági hatékonysági mutatók alakulásában, a valóságban – az agrárrolló nyílása, a negatív világpiaci ártrendek, a hazai állami támogatások elégtelensége mellett – a termelőknek a szokások által gúzsba kötött, lassú reagáló képessége is közrejátszott. Ez utóbbi főleg a termelési cél (pl. minőség) esetlegességében, az ehhez illeszkedő technológia, ráfordítási szint, piaci kapcsolat, elérhető ár nem tudatos megválasztásában érhető tetten.
- Az állattenyésztés ágazatait szintén az európai élmezőnytől való távolodás jellemezte az elmúlt évtizedben. Az okok között az alacsony állománykoncentráció, a sokszor elavult fajta-szerkezet, a leromlott takarmányozási és tartás-technológiák, nem egyszer az egyenetlen szakmai hozzáértés is felemlíthető. Így fordulhat elő, hogy a sertéságazatban egy kocára átlagban 3-4 hízóval kevesebbet állít elő évente a magyar mezőgazdaság, mint az európai versenytársaink, az egy kg súlygyarapodáshoz felhasznált takarmány 3,4 és 7,9 kg között szóródik; az elhullás 20-30%-kal nagyobb, mint az európai élmezőnynél. A takarmány-hasznosulás és az elhullási mutatók a brojlercsirke ágazatban is hasonló lemaradásról tanúskodnak. Kisebb

mértékű, de a jövedelmezőséget szintén rontó hiányosságok mutathatók ki a tejtermelésben és a vágómarha-előállításban is.

7. A versenyesélyeket veszélyeztető jövedelemhiányhoz nemcsak objektív piaci folyamatok, elkerülhetetlen érdekkonfliktusok s a nyomukban megjelenő hatékonyságromlás, de nehezen számszerűsíthető *szubjektív tényezők* is hozzájárultak. Közöttük első helyen kell megemlíteni a birtokpolitikával összefüggő *elhúzódó bizonytalanságot*, a "modellválságot". Megállapítható, hogy a bizonytalanság ténye vagy érzete még a tőkével rendelkezőket is kiváráásra készítette. A korszerűsítés, a tőkebevonás (így a jövedelem is) részben emiatt maradt el. Részben ugyancsak ezzel függ össze a birtokok túlzott elaprózottsága is.

Hatékonyságot (tehát jövedelmet is) csökkentő körülmény volt a mezőgazdaságban általában a kapcsolati tőke erodálása, ami a rendszerváltás természetéből adódóan indokolt is volt. Versenyhátrányt okoz azonban éppúgy az a lassúság, amellyel az együttműködés új rendszere kezd kifejlődni a régi helyett (*Udovecz, 2000*).

Összefoglalva: a mezőgazdaság nehezen képes megfelelni a változó gazdasági feltételeknek, ez az élelmiszer-termékpályákon belül elfoglalt helyét kétségessé teheti. A mezőgazdaság pozícióinak erősödése a létező gazdasági arányok és adottságok ismeretében ésszerűen várható, de az ehhez szükséges pénzügyi források előteremtése a vidéki társadalmat érintő – részben foglalkoztatási és szociális – problémákkal való összekapcsolás miatt eddig állandóan csorbát szenvedett.

II.3.2. Az élelmiszeripar privatizációja és átalakulása

A válság kibontakozása

A kilencvenes évek elején a mezőgazdaság mellett az élelmiszeripar is válságba került. A biztos KGST piacok egyik pillanatról a másikkra beszűkültek, az élelmiszerek iránti hazai kereslet jelentősen mérséklődött a fogyasztói ártámogatások leépítése és a fizetőképes

kereslet csökkenése miatt. Az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás termékfeleségtől függően 5-30%-kal esett vissza. Mindebben csak súlyosbító tényező, hogy épp azokból a termékekből csökkent legjobban a fogyasztás, amelyek hazai alapanyagokból készülnek (fehérjék: 21,2%, állati fehérjék: 25,1% csökkenés 1989-ről 1997-re).

A termelés visszaesése 1993-ban mélypontjára jutott (30%-kal volt alacsonyabb, mint 1989-ben. A rendszerváltás előtti 5 év átlagához képest a legsúlyosabban a húsipar (-42%), baromfiipar (-40%) és konzervipar (-37%) zsugorodott, kisebb mértékben a tejipar (-27%), cukoripar (-17%), malomipar (-27%), söripar (-16%). Az időszak egyedüli nyertese a növényolaj-gyártás (26%-os termelésbővüléssel). Mindehhez logikusan társult a foglalkoztatottak számának csökkenése, amely 1994-ben már csak 60,9%-a volt az 1989-es szintnek (*Raskó, 1999, 11. o.*). Ez azonban önmagában még nem eredményezett hatékonyságjavulást, csak logikus következménye volt a termelés visszaesésének.

A helyzetet súlyosbította, hogy az élelmiszeripar néhány fontos ágazatában a feldolgozó kapacitásokat éppen a rendszerváltás előtti években bővítették a KGST termelés-szakosítási programjának szellemében. A világbanki hitelekkel finanszírozott, a nyugati piacok minőségi elvárásait is kielégítő élelmiszeripari kapacitások jelentős hányada rövid idő alatt feleslegessé vált. Az élelmiszeripar állami vagyonban lévő vállalatainak tulajdonában lévő termelési eszközök piaci értéke jelentős mértékben csökkent (becslések szerint 1989-1993 között 50-70 milliárd forinttal), mely értékvesztéshez hozzájárult a közvetlen állami támogatások visszaesése is.

Az állami élelmiszeripari vállalatok egy része, különösen, amelyek a szovjet piacra szakosodtak, már a rendszerváltás idején súlyos adóssággal küszködtek. A rendszerváltáskor ezen élelmiszeripari oligopóliumok közül kerültek ki az első fizetéképtelen cégek. Mindez oda vezetett, hogy 1993-ig az élelmiszeripar jelentős mértékű veszteségeket könyvelt el. A legsúlyosabb veszteségeket a hús-, tej-, baromfi- és konzervipari cégek szenvedték el. A 15-20%-os piacvesztés ellenére nyereséges maradt a tejipar és a sütőipar (*Raskó, 1999*).

Mivel az ágazat vagyon és piacvesztésének megállítása hatalmas állami támogatást igényelt volna a gazdaságpolitikai döntéshozók nyilvánvalónak látták, hogy az ágazat privatizációja elkerülhetetlen (*Ferenczi-Módos, 1994*). A rendszerváltást követően két szakaszra bontható az ágazat átmenete. Az átmenet korai szakaszában (1989-92) a szocialista rendszerben kialakított monopóliumokkal és trösztökkel szembeni gazdaságpolitika ágazatonként eltért. Egyes szakágazatok ekkor még nem lettek privatizálva külföldi befektetők részére. Például ahelyett, hogy egyetlen nagy magyar tejfeldolgozó lett volna létrehozva, 1990-ben önálló megyei feldolgozó vállalatokat alakítottak ki. Hasonlóképpen szűnt meg az állami monopólium a húsiparban is (*Mészáros, 1994*).

Más esetben az élelmiszeripari vállalatok úgy lettek értékesítve, hogy szervezeti struktúrájukat átalakították volna. Decentralizálásra csak akkor került sor, ha a külföldi befektető úgy határozott, hogy csak a vállalat egy részét vásárolja meg (befektető kezdeményezte privatizáció). Az édesipar, a cukoripar, a növényolajipar, a dohányipar és söripar privatizációja főleg külföldi tőke bevonásával és viszonylag gyorsan ment végbe. Ezzel ellentétben a gabona-, hús-, tej-, konzervipar nem lett privatizálva 1992-ig (*Mészáros 1994, 88.o.*).

1992-től szigorúbb megközelítés került bevezetésre: szervezeti átvilágításokra, majd a legtöbb esetben a vállalkozások szétválasztására és részbeni értékesítésére került sor, valamint a maradék részértékesítésre való áthelyezésére az Állami Vagyonügynökséghez (Szabó M., 1997b). 1992-től a privatizációs politika megváltozott a hazai befektetők, különösen az agrártermelők kedvezményezése irányába, kedvezményes kamatozású kölcsönök, lízing és MRP (munkavállalói résztulajdonosi program) lehetőségek igénybevételével. További előrelépést jelentett ebbe az irányba a tejipar, malomipar, húsipar decentralizált privatizációja.

2.2. táblázat

*Az élelmiszeripari szervezetek összevont eredmény-kimutatása
(adatok millió forintban)*

Megnevezés	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Nettó belföldi árbevétel	439,5	461,4	654,1	810,0	962,4	1107,6
Nettó export árbevétel	80,0	75,6	109,0	173,6	233,6	307,9
Összes nettó árbevétel	519,5	537,0	763,1	986,3	1196,0	1415,5

• Támogatások	10,8	13,3	19,0	25,9	25,8	29,0
Egyéb bevétel	15,2	20,8	24,4	30,3	34,6	42,9
Saját előállítású eszközök aktivált értéke	3,4	23,6	29,2	47,4	48,2	50,6
Összes működési bevétel	548,9	594,7	835,7	1089,9	1304,5	1538,0
Anyagjellegű ráfordítások	403,4	429,1	608,1	812,9	981,5	1154,2
Személyi jellegű ráfordítások	67,8	68,5	90,9	103,4	115,7	133,9
Értékcsökkenési leírás	16,1	16,6	22,0	26,8	31,7	38,5
Egyéb költségek	22,6	31,5	47,1	62,1	71,1	78,5
Egyéb ráfordítások	26,3	26,9	36,8	48,4	53,5	64,8
Összes működési ráfordítás	536,2	572,6	804,9	1053,6	1254,1	1469,9
<i>Üzemi (üzleti) tevékenység eredménye</i>	<i>12,7</i>	<i>22,1</i>	<i>30,8</i>	<i>36,3</i>	<i>50,5</i>	<i>68,1</i>
Pénzügyi műveletek eredménye	-22,2	-14,5	-21,3	-26,0	-29,5	26,5
Rendkívüli eredmény	-2,7	-4,0	-3,8	-3,5	-2,6	-2,1
Adózás előtti eredmény	-12,2	3,6	5,7	6,8	18,4	39,5
Adófizetési kötelezettség	-4,2	-3,5	-5	-5,2	-5,4	-5,9
Adózott eredmény	-16,4	0,1	0,7	1,6	13,0	33,6
Mérleg szerinti eredmény	0,2	0,6	3,6	0,7	0,7	0,5
<i>Fizetett osztalék</i>	<i>-6,1</i>	<i>-10,5</i>	<i>-16,0</i>	<i>-9,1</i>	<i>-14,8</i>	<i>-24,8</i>
Eredménytartalék	-22,3	-9,8	-11,7	-6,8	-1,1	9,3

Forrás: ÉFOSZ, 1998

A módszer társadalmi értékkonfliktusa, hogy a hazai agráriusok szerint a belföldi befektetőknek és különösen a mezőgazdasági termelőknek nagyobb részarányt kellene birtokolniuk az élelmiszeriparban, ez azonban irreális cél volt a magyar élelmiszeripari cégek súlyos alultőkésítettsége miatt is (hiszen ezek pénzügyileg stabil külföldi befektetőket kívántak), másrészt az üzleti tudás hiánya miatt is⁸. (Szabó M., 1997b).

A legnagyobb élelmiszeripari szervezetek összevont 1992-1997-es eredmény-kimutatását a 2.2-es táblázatban lehet olvasni. Az adatokból látható, hogy csak 1996-tól történt számottevő javulás az élelmiszeripar eredményességében.

Az átmenet későbbi szakaszában (1992-1998) a privatizáció jelentős külföldi tőke bevonásával zajlott, és gyakorlatilag befejeződött. 1998 végére az élelmiszeripar saját tőkéjének 62%-a külföldi befektetők kezében volt (ld. 2.3. táblázat), amely arány azóta

⁸ Szakmai tudás alatt értem a korszerű menedzsment ismeretekkel rendelkező szakmai befektetők jelenlétét. A hazai spekuláns tőkéseknek eladott, kevésbé szakmai irányítású és alacsony tulajdoni kontrollú cégek csődjei, válságai (MIZO, Budai Hengermalom, Solami, Hajdú-Bét, WES, stb.) igazolják a fenti

tovább növekedett A további tulajdonosok magyar magánbefektetők, magyar cégek, menedzserek, munkavállalók és kisebb részben a helyi önkormányzatok. Az élelmiszeripari külföldi befektetések gazdaság egyéb szektoraihoz viszonyítva is jelentősnek mondható (ld. 4. melléklet) Az élelmiszeripar 1998-ban az ipari termelés 15 %-át adta, a feldolgozóiparnak pedig 18,3 %-át (KSH évköny 1998).

1998-99-ben (az „orosz válság” idején) rendszerváltás óta másodszor került válsághelyzetbe a magyar élelmiszer-gazdaság a piacra jutási feltételek és a likviditási helyzet egy időben bekövetkezett hirtelen romlása miatt. A 90-es évek eleji válságból a sikeres privatizációnak, a számottevő tőkebevonásnak és az ezzel járó hatékonyságjavító fejlesztéseknek köszönhetően azonban viszonylag rövid időn belül sikerült kilábalnia.

Az „orosz válság” ráirányította a figyelmet azokra a strukturális problémákra, amelyek a mezőgazdasági termelést, az ipari feldolgozást és a kereskedelmet is jelentős mértékben befolyásolják, valamint meghatározzák a működés eredményességét és a fejlesztési lehetőségeket. A problémák összefüggnek a szektor szabályozásának rendszerével és intézményeivel, a legfontosabb termékpályák fejlesztési stratégiáival.

2.3. táblázat

Az egyes élelmiszeripari szakágazatok élelmiszeripari termelésen belüli részesedése és a külföldi tulajdon aránya (%)

<i>Szakágazat neve</i>	<i>Termelés megoszlása</i>		<i>Külföldi tulajdon aránya a jegyzett tőkéből</i>	
	<i>1993</i>	<i>1998</i>	<i>1993</i>	<i>1998</i>
Hús- és halfeldolgozás	18,7%	17,4%	20,1%	41,5%
Baromfi-feldolgozás	9,5%	11,2%	17,8%	26,7%
Gyümölcs- és zöldségfeldolgozás	8,3%	10,5%	38,0%	51,9%
Növényolaj-ipar	3,5%		96,5%	97,2%
Tejtermékek gyártása	9,2%	12,1%	38,6%	59,1%
Malomipari termékek gyártása	3,6%	4,1%	4,8%	12,0%
Keményítőgyártás	0,9%	n.a.	67,2%	74,2%
Takarmánygyártás	9,4%	n.a.	6,4%	46,3%
Sütőipari termékek gyártása	6,7%	5,0%	25,8%	30,2%
Cukorgyártás	5,3%	3,3%	35,9%	36,0%
Édesipari termékek gyártása	3,1%	3,9%	91,6%	93,6%
Tésztagyártás	0,6%	n.a.	2,9%	6,8%
Szesz- és szeszesimal-gyártás	2,9%	1,5%	50,6%	53,4%
Bortermelés	2,1%	1,1%	41,8%	24,0%
Söripari termékek gyártása	5,2%	4,1%	59,4%	90,2%
Üdítőitalok gyártása	3,6%	4,1%	92,7%	97,2%
Dohánytermékek gyártása	3,7%	3,6%	95,5%	93,3%
Egyéb	5,4%	n.a.	79,9%	82,5%
<i>Élelmiszerek és italok gyártása</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>	<i>43,1%</i>	<i>60,4%</i>

Forrás: KSH évkönyvek, AKII 1998, 2000, (Magyar Köztársaság Kormánya, 1999)

Az élelmiszeripar további jellegzetes változása, a kilencvenes évek végén egyre nyilvánvalóbb koncentráció, amely a szocialista rendszerből ”örökölt”, decentralizált és hatékonyság problémákkal működő élelmiszeripari struktúrára, a globalizálódási folyamatokra, valamint a kiskereskedelemben is megfigyelhető erős koncentrációra adott válaszként értelmezhető.

II.3.3. Új szereplők megjelenése a kereskedelemben

A gazdasági-politikai rendszerváltást követően a szocialista korszak számos szereplője továbbra is megmaradt, viszont csaknem valamennyi fontosabb termékpályán súlyos koordinációs zavarok keletkeztek a piaci kereslet szűkülése, a támogatások radikális csökkenése, valamint az intézményi átalakulás miatt, és a régi koordinációs rendszer fokozatosan szétesett.

A mezőgazdasági kereskedelmi és koordinációs rendszer legfontosabbnak tartott

változásai Szabó Márton (1997a) nyomán az alábbiakban összegezhetők:

1. *A mezőgazdasági kereskedelmi szervezeti rendszer számos korábbi szereplője megszűnt* (felszámolt téészek, áfészek, állami gazdaságok, élelmiszeripari és kereskedelmi vállalatok), vagy pénzügyi okokból alkalmatlanná vált korábban gyakorolt tevékenységének (pl. előfinanszírozás) ellátására és bizonyos tevékenységeket leépített.
2. *A korábbi vertikális kapcsolatrendszer jelentős részben szétesett.* A kedvezményes kamatozású "zöldhitel" megszűnt, később pedig már a felszökött kamatlábak mellett sem kaptak hitelt a többnyire bizonytalan adósoknak minősített mezőgazdasági üzemek. A háztáji és kiegészítő gazdaságok szétaprózódott kínálatát koncentráló téészek és állami gazdaságok ezt a tevékenységüket nem minden esetben tudták, illetve akarták folytatni.

Különösen az 1990-92 közötti, nagy túlkínálattal terhelt években a kisgazdaságokban előállított termékek számos esetben versenyt támasztottak a közösen folytatott termelésnek, valamint gyakran minőségük sem volt megfelelő, illetve egységes. Még gyakoribb volt, hogy a tevékenységet a korábbi integrátor pénzügyi eszközök híján nem tudta folytatni. A kistermelés integrálása ugyanis mindig tartalmazott támogatási vagy "szociális" elemeket is: egyrészt valóban állami támogatások szétosztását jelentette (tenyésztés-támogatás, integrációs felár); másrészt viszont a szövetkezetek részéről ezt nem lett volna szabad valamiféle "különleges kegynek" tekinteni, hiszen a valódi szövetkezetek fejlett országokban kialakult modelljének lényege éppen a tagok részére non-profit elven nyújtott szolgáltatás. Hasonlóképpen a legtöbb élelmiszeripari vállalat fizetőképességének megrendülése, illetve az integrációhoz nyújtott állami támogatások – az integráció korábbi "kenőanyaga" – leépülése a feldolgozók integrációs tevékenységét is visszavetette. Más esetekben a kilencvenes évek elején a sokszerűen fellépő túlkínálat idején a gazdaságossági és minőségi szempontok alapján történő szelekció szüntetett meg integrációs láncokat (pl. kistermelői tej begyűjtése). A nyolcvanas évek végéig fontos eleme volt az integrációs kapcsolatnak a felvásárlási kötelezettség, amit az államigazgatási és a

pártszervek nyomása tartott életben. E kényszerelemek megszűnése is oka volt egyes kereskedelmi, illetve integrációs kapcsolatok megszakadásának.

3. Az átalakulás egy másik sajátossága, hogy a *nagy számú új piaci szereplő megjelenése szétaprózottá tette a kínálati és keresleti struktúrát*, miközben nagymértékben serkentette a verseny kialakulását:

- A kárpótlás és a szövetkezetek átalakulása megsokszorozta a gazdaságok számát.
- Az állami gazdaságok, élelmiszeripari, nagy- és kiskereskedelmi állami vállalatok privatizációját sok esetben decentralizációval kapcsolták össze, ezáltal több piaci szereplőt teremtve.
- A külföldi befektetések és a privatizáció révén nagy, tőkeerős multinacionális cégek léptek be a piacra az élelmiszeriparban és az élelmiszer-kereskedelemben.
- A privatizálódó állami élelmiszeripari vállalatok a területi piacfelosztást feladva valóban egymástól független, versengő piaci szereplőkként léptek fel.
- A bel- és külkereskedelmi tevékenység alanyi joggá tétele, valamint a magánvállalkozók számára a korábbinál kedvezőbb környezet hatására számos új cég lépett piacra a gyűjtő-felvásárló és az elosztó nagykereskedelemben, a kiskereskedelemben, a külkereskedelemben és az élelmiszeriparban. A megjelenő új gazdasági szereplők közül azonban *nem mindegyik rendelkezett kellő szakértelemmel és elvárható üzleti etikával*, a gazdálkodók gyakran váltak olyan kereskedők áldozataivá, akik nem teljesítették szerződésbeli kötelezettségeiket. Ezek a tendenciák az átalakulás éveit során fokozatosan javultak.
- A sok új gazdálkodó szétaprózódott kínálatát a kiesett termelőszövetkezetek helyett a gazdakörök, gazdaszövetkezetek, gazdajegyzők koncentrálnak, esetenként pedig nagyobb gazdák is, akik saját árujuk mellett értékesítik másokét is. Vannak példák kollektív áralkura is.

A magángazdák közötti értékesítési kooperációk nagyrészt informálisak, a bejegyzett értékesítési szövetkezetek száma csekély. Ennek az oka, hogy a termelők zöme a múlt rossz szövetkezeti élményeiből okulva egyrészt idegenkedik az összefogás gondolatától és annak üzleti veszélyeit nagyobbban érzékeli az előnyöknél; másrészt mivel a szövetkezet megalakítása átláthatóvá tenné az üzleti tranzakciókat az adóhivatal számára is, emiatt nem tartják előnyösnek.

4. *Új piaci intézmények* jelentek meg a kereskedelemben (árutőzsde, közraktározás), illetve a korábban is működő intézmények (nagybani piacok) jelentősége megnövekedett. Továbbra is probléma azonban a szervezetlenség, a piaci információk nem kellő ismerete, a termelők gyenge alkuereje. A termékszabványokat hiába harmonizálták az EU rendelkezéseinek megfelelően, a piacokon a kereskedés nem azok szerint zajlik. Szükség volna mezőgazdasági termelői érdekeltségű regionális gyűjtőpiacokra is.
5. Bizonyos, a nyolcvanas években *integrált funkciók* a kilencvenes években *szervezetileg önállósultak*, leváltak. A piaci széttöredezettség növekedése miatt a gyűjtő-felvásárló nagykereskedelem szerepe fontosabb lett, és erre rendszerint egy-egy területre koncentrálódó kft-k alakultak, összekapcsolva a nyersanyag-termelőket és az élelmiszer-feldolgozókat (hús-, gabona-, konzervipar, tejgyűjtő szövetkezetek és vállalkozók).
6. A *piaci szereplők* egyes, korábban más szervezetek által gyakorolt funkciókat *integrálnak*: sok mezőgazdasági termelő maga adja el áruját a kiskereskedőknek vagy közvetlenül a fogyasztóknak (tej, zöldség, gyümölcs, burgonya, stb). Másik sajátosság, hogy tározókat építenek és a kedvező ár kialakulására várva raktározzák a termést, illetve saját maguk exportálnak. A szakosodott élelmiszer-nagykereskedelem funkcióját a kiskereskedelmi láncok, és az élelmiszergyártók veszik át. A hús- és baromfi-feldolgozók hízaló telepeket vásárolnak, hogy biztosítsák alapanyag ellátásukat. Nagy külkereskedelmi vállalatok élelmiszeripari vállalatbirodalmat építenek fel: Agrimpex, Gabona Rt, Agrograin a gabonaiparban, Terimpex a húsiparban.
7. A *régi piaci szereplők új szerepet* töltenek be. A volt termelőszövetkezetek zöme a korábbi termelőközpontú felfogással szemben – a többnyire régebben is meglévő, de jóval kisebb jelentőségű – szolgáltató (gépi munkák végzése, növényvédelem, raktározás), termelésszervező és értékesítő tevékenységét erősítette meg a tagság és külső személyek/vállalkozások irányába is. A szövetkezetek rugalmas alkalmazkodása a változó piaci igényekhez annak is köszönhető, hogy intenzív verseny alakult ki a szolgáltatási piacon.

A korábbi integrációk, termelési rendszerek (KITE, KSZE, IKR, GITR, HAGE) és a volt „Agrokerek” bekapcsolódtak a gabona- és az olajosmag-kereskedelembé – részben kényszerűségből, mivel némely esetben fizetéseképtelenné vált partnereiktől csak árut kaphattak. A termelési integrátorok és az élelmiszeripari vállalatok a kereskedelmi bankok “hitelkihelyező fiókjaként” működnek, mert a bankok csak ezen “integrátor” szervezeteken keresztül hajlandók finanszírozni a termelőket.⁹ A tőkeerős, és különösen a multinacionális illetve külföldi szakmai cégek többségi tulajdonában lévő élelmiszeripari vállalatok aktívabb termeltetési politikát folytatnak (elsősorban a növényolaj-, dohány-, konzerv-, hűtő- és cukoripar).

Hasonló utat követ néhány külkereskedelmi vállalat is, mint például a gabonát és napraforgót termeltető Agrimpex. Az élelmiszeripar oldaláról elinduló koordináció egyrészt a kényszer szülte, mivel a termelőknél hiányzó erőforrásokat kellett pótolni és az árubeszerzés mennyiségi és minőségi kockázatát csökkenteni, másrészt a hatékonyság növelése motiválta. Az élelmiszeripari vállalatok integráló szerepének ára a termelő oldaláról a több évre szólóan vállalt alapanyag-szállítás, vagy egy másik megoldást az jelenti, hogy a magukat hosszú távú szerződéssel elkötelező alapanyag-szállítók felárat kapnak.

Az integráció technológiai motivációja tehát a különleges minőségű termékek előállítására. Jellemző a szerződéses koordináció elterjedése, de egyes termékek esetében, amelyeknek nagy a termésingadozása, kiszámíthatatlan a kínálata (pl. uborka, hagyma) általában nem kötnek szerződést. A nyersanyagtermelés koordinálásának képessége tehát változónak mondható, és összefüggésben áll az élelmiszeripari cégek tőkeerejével.

Összefoglalva: az átmenet első tíz évében a mezőgazdasági kereskedelem sokszínűvé és versenyzővé vált. A kereskedelem vesztesei legtöbb esetben a termelők, akik az értékesítést megszervező cégekkel vívott alkuik során sok esetben könnyen ellehetetlenülnek. A mezőgazdasági termelőknek az élelmiszeripar privatizációjába való bevonási kísérlete elsősorban a tőkehiány miatt vallott kudarcot, nagyobbik tanulsága

(magyarázata) azonban az, hogy a termelők által megvásárolt feldolgozók zöme nem maradt életképes, illetve hamar továbbadták külföldi illetve hazai, tőkeerős befektetőknek.

Szabó Márton (1997a, 18-19. o.) megközelítése szerint mivel a mezőgazdasági termelők részesedése a feldolgozásban az összes élelmiszeripari vállalati alaptőkéhez viszonyítva nem éri el a 10 %-ot sem, ez nemcsak a termelők által elérhető jövedelmek nagyságát csökkenti, hanem az egyes termékpályák vertikális koordinációjának hatékonyságát is. Véleménye szerint ez a központi költségvetés számára is többlet-terhet jelent, mivel nagyobb központi beavatkozási és támogatási igényt támaszt.

II.3.4. Koncentrálódó kiskereskedelem

Az élelmiszer-termékpálya végső láncszemeként az élelmiszer-kiskereskedelem lényeges hatást gyakorol a termékpálya más fázisaira is. Az élelmiszer-kiskereskedelemben is jelentős változások mentek végbe az 1990-es években. Figyelemre méltó jelenség, hogy miközben a fogyasztói kereslet csökkent, a piaci szereplők száma és összetétele, a tulajdonosi szerkezet, a verseny intenzitása és a kereskedelmi módszerek alapvető változáson mentek keresztül. 1990 óta a piacra való bejutás és kilépés könnyebb lett. A változások két fő területe a *szakosodás* és a *koncentráció*.

A nyolcvanas évek végén az élelmiszer-kereskedelem 11 Fűszért nagykereskedelmi vállalatból, 11 fővárosi közértből, mintegy 30 vidéki kiskereskedelmi vállalatból és a helyi ÁFÉSZ-ek egységeiből állt. A rendszerváltás kezdetén a spontán privatizáció keretében jöttek létre nagyobb élelmiszerkereskedelmi társaságok. A nagy- és kiskereskedelmi cégek 2/3-át privatizálták már 1992 végéig. A kisebb boltokat főleg magánszemélyek vásárolták meg, a nagyobbakat pedig külföldi cégek.

Változást az 1990. évi 84. (ún. előprivatizációs) törvény hozott. A törvény keretében 1994 végéig értékesítésre kerültek a 10 fő foglalkoztatott létszám alatti élelmiszerüzletek, de csak belföldi személyek vásárolhatták meg azokat. A külföldi cégek megjelenése itt is a befektetői kezdeményezésű privatizációs programhoz kapcsolódik. Az előprivatizáció

⁹ Azokban a mezőgazdasági ágazatokban, ahol kevés az integrátor, illetve gyenge lábakon áll, a mezőgazdasági termelőknek is nehezebb hitelhez jutni.

országosan mintegy 400 kereskedelmi vállalat hozzávetőlegesen tíz-ezer boltját érintette. Ebből kb. 4000 volt az élelmiszerüzletek száma, amelyek 90%-át 1994 elejére magánkézbe is adták. Ennek révén a kiskereskedelmi vállalatok elvesztették üzlethálózatuk kb. 70 %-át. A privatizáció akkori céljai a következő főbb szempontok szerint foglalhatók össze:

- Az állami kereskedelmi vállalatok eddigi területi szerveződésének megszüntetése.
- Az élelmiszer-forgalmazásban egymással versenyben álló kis, közepes és nagy méretű vállalkozások együttes részvételének biztosítása.
- Mezőgazdasági termelők is részt vehessenek a privatizációban.
- A külföldi tőke bevonásával ne alakulhassanak ki piaci erőfölénybe kerülő vállalkozások.

A kilencvenes évek második felében a korábbi kereskedelmi struktúra teljes felbomlása következett be, ugyanis:

- a nagy kereskedelmi láncok beruházásai által létrehozott nagy alapterületű, árban versenyképes, széles választékot biztosító üzletek erősen koncentrálnak a vásárlóerőt,
- saját beszerzéseik révén kikapcsolják a közvetítő kereskedelmet,
- az általuk koncentrált vásárlóerő különlegesen erős alkupozíciót eredményez számukra a beszállítókkal szemben,
- a nagy vevőszám, a magas forgalom nagyságrendi hatékonyságnövelést eredményez számukra a korábbi struktúrában működő kereskedőkkel szemben,
- konkurenciát jelentenek a kisebb kereskedők számára is.

Amint a 2.4. táblázatból is látható, az élelmiszer-kiskereskedelem egyre nagyobb részét a nemzetközi láncok adják. Előrejelzések szerint ez a tendencia tovább fog folytatódni. 1999-ben a kb. 1000 üzletet fenntartó nagy láncok részesedése elérte az 52 %-ot és a maradékon osztozott a fennmaradó kb. 22 ezer kisbolt¹⁰. 1999-ben 16 cég 6 beszerzési társasága vásárolta a belföldön értékesített feldolgozott élelmiszerek 65%-át. Ezek a Coop-CBA-Honiker társulás, a Metro és Spar, Rewe csoport, Tengermann csoport, és a Tesco.

¹⁰ Világgazdaság, 2000. február 24. 13. o.
50

2.4. táblázat

Az élelmiszer-kiskereskedelem forgalma

Megnevezés	1995	1996	1997	1998
Összes értékesítés (milliárd Ft)	682	876	1059	1287
Volumenindex (1994 = 100%)	82,8	90,7	82,0	88,0
Aránya az összes kiskereskedelmi értékesítésben %	30,8	33,8	29,1	34,9
Nemzetközi láncok részesedése %	25	32	40	45

Forrás: KSH évkönyv 1998, Mai Piac 1998/6

A kilencvenes évek elején tehát felbomlott a korábbi elosztó kereskedelem, és ez a sok új, kisebb-nagyobb kereskedelmi vállalkozás létrejötté nyomán következett *be* (Mohácsi, 1998). A kilencvenes évek második felében pedig az tapasztalható, hogy erre a piacra beléptek a multinacionális kereskedelmi láncok, amelyek felkészültségük, tőkeerejük és nemzetközi kapcsolataik révén képesek a rendszer minden tagjával szemben kemény versenyt támasztani. Ez a verseny az elérhető jövedelmekért folyik, s a piacról sorra tűnnek el azok a résztvevők, amelyek nem képesek a fennmaradásukhoz szükséges nyereséget realizálni.

A versenyben azok a szereplők vannak a leginkább szorongatott helyzetben, amelyeknek viszonylag magas a jövedelemigényük; s ehhez nem elég jó a hatékonyságuk és nem elég erős az érdekérvényesítő képességük. A jövedelmek az egyik szektorból a másikba történő átrendeződése ma még elsősorban a kereskedelmi szektoron kívüli szereplőket érinti, de legalább ilyen kemény a verseny a nagy kereskedelmi láncok között is. A harc a piaci térnyerésért folyik, hogy ki mekkora szeletet tud kihasítani a forgalomból, s ma még ez a kisebb, helyi kereskedők rovására is bővíthető.

A nagy láncok agresszív politikája az élelmiszer-feldolgozókat érinti a legközvetlenebbül. Felmerült az összefogás igénye is ebben a körben, az ÉFOSZ-on keresztül egyeztetést kezdeményeznek a kereskedőkkel, a kamarákon keresztül pedig a Versenyhivatalnál járnak el, hogy a piaci erőfölénnyel való visszaéléstől tiltsák el a kereskedőket. Ennek megfelelően várható, hogy a feldolgozói kör egyre keményebben kénytelen fellépni, hiszen a vele szemben eddig érvényesített jövedelemigényeket egyre kevésbé tudja a saját partnereire, a mezőgazdasági termelőkre áthárítani. A mezőgazdasági termelők jövedelmi viszonyai alapján azonban egyre keményebb verseny figyelhető meg a termelők szintjén is; és ők a politikai nyomás eszközét próbálják

érvényesíteni (pl. a kötelező felvásárlási árak rendszerét visszaállítani).

II.4. A gabona, malom- és sütőipari vertikum

II.4.1. A gabonatermelés

Magyarország szántóterületének 60-65 %-án természetesen gabonaféléket (2.5. táblázat) A mezőgazdaság bruttó termelési értékének kb. 20%-a származik gabonafélék előállításából. A gabonafélék feldolgozása pedig meghatározó ágazata az élelmiszeriparnak.

A hatvanas évek visszaesése után az ország a hetvenes évek közepétől újra nettó gabonaexportőr lett. A gabonafélék a KGST-be és különösen a Szovjetunióba irányuló kereskedelemben alapterméknek számítottak, és ez a *barter* kereskedelemben döntő fontosságú volt az egyéb szükséges és hiányzó nyersanyagok beszerzésekor. A rendszerváltás időszakában a kelet-európai piacok beszűkültek, majd a kilencvenes években kaptak újra lendületet.

2.5. táblázat

A gabonatermelés változása Magyarországon 1986-1998.

	1986-90 átlaga	1991-95 átlaga	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Betakarított terület (eha)</i>							
Gabona a szántó arányában (%)	60,8	60,2	64,6	60,8	62,6	64,5	65,4
Búza	1 272	1 030	1 059	1 108	1 193	1 250	1 183
Árpa	260	416	423	393	326	372	369
Kukorica	1 106	1 128	1 204	1 033	1 074	1 057	1 023
Egyéb	174	142	209	215	214	121	114
<i>Termés, (e tonna)</i>							
Búza	6 261	4 394	4 874	4 614	3 910	5 270	4 895
Árpa	1 108	1 476	1 558	1 408	921	1 348	1 305
Kukorica	6 449	5 127	4 761	4 680	5 989	6 811	6 143
Egyéb	464	239	516	671	537	294	261
<i>Termésátlag, tonna/ha</i>							
Búza	4,88	4,25	4,59	4,17	3,29	4,21	4,14
Árpa	4,21	3,54	3,67	3,59	2,86	3,62	3,54
Kukorica	5,63	4,41	3,85	4,43	5,62	6,44	6,01

Forrás: Fórián, 2000

II.4.2. A malomipar

A malomipar a takarmánygyártással együtt az 1990-es évek elejéig a megyei gabonaforgalmi vállalatok tevékenységébe szervezve, azonos érdekeltségi körön belül működött. A malomipar és a terményforgalom 1962-ben lett összevonva és létrehozták a Malomipari és Terményforgalmi Trösztöt (Gabona Tröszt). A tröszt 19 megyei vállalatot foglalt magában, hálózata pedig az egész országra kiterjedt. A 19 megyei gabonaforgalmi és malomipari vállalat összesen 480 telephellyel rendelkezett, tevékenységként az alábbi 2.6 táblázat szerinti megoszlásban. Ezek mellett önálló vállalatok kezelésében volt néhány kisebb kapacitású üzem is. (1998-as adatok)

2.6. táblázat

A malomipari kapacitások megoszlása, 1998.

<i>Telep típus</i>	<i>Kapacitása</i>
127 darab malom	9 173 tonna/24 órás műszak
86 darab keverőüzem	13 740 tonna/24 órás műszak
225 db raktár	1 526 000 tonna/24 órás műszak

Forrás: Raskó, 1999, 64. o.

A gabonaipar fő tevékenységi köreinek – őrlés, takarmánygyártás és gabonakereskedelem – szétválasztásával a kilencvenes évek elején a malomipari termékek gyártása és a takarmánygyártás külön szakágazatba tömörült. A malomipar bruttó termelési értéke 1997-ben 58,3 milliárd forint volt, az iparág 6600 főt foglalkoztatott (AKII, 1998).

A magyar gabonaipar a kilencvenes évek végére válságba jutott. A válságot az ágazat strukturális problémái mellett a hazai lisztfogyasztás és a takarmány felhasználás visszaesése, valamint a hazai gabona külpiaci versenyképességének csökkenése idézte elő. Az iparág növekedési esélyei minimálisak, miközben jelentős kapacitásfelesleggel rendelkezik.

A világ más részeihez hasonlóan a gabonafélék őrlése alacsony jövedelmezőségű tevékenység Magyarországon is. A szakágazat évek óta veszteséges. Az ágazat egyik fő problémája a sok cég (140 malom) és a kihasználatlan kapacitások. A piacra gyilkos árverseny jellemző, a belföldi piac mérete nem nő, az export lehetősége minimális. A hazai malomipar sajátossága, hogy a kis malmok képesek voltak megszorítani a nagyobb

malmokat is, illegális eszközöket bevetve (Fórián, 2000).

A malmok kapacitása és műszaki színvonala nagy szórást mutat, 25-től egészen a 330 tonnáig terjed a 24 órás őrlő kapacitás. A malomipar összes kapacitása 10500 tonna naponta, ami csak kb. 60-70 százalékban van kihasználva (ld. 5. melléklet)¹¹. Ezen belül a kisebb malmok az őrlési kapacitás negyedét képviselik. Az Európai Unió élvonalát jellemző malomméretnek és technológiai színvonalnak mindössze a két-három legnagyobb malom felel meg. A géppark zöme már nem korszerű.

Az állami malomipari vállalatok privatizációja viszonylag későn, az élelmiszeripari privatizációs koncepció módosítása után indult meg 1993-ban. A koncepció a decentralizált privatizációs technika alkalmazására épült, mely versenytárgyalás útján lett végrehajtva. Az állami malomipar saját vagyona 1993-ban kevesebb, mint 20 milliárd forint volt, kötelezettségei azonban meghaladták a 38 milliárd forintot. A foglalkoztatottak száma elérte a 17 ezer főt, ami 1998-ra 11 ezer főre csökkent.

A privatizáció során sok esetben politikai szempontok vezérelték a döntéshozókat. A Budai Hengermalom privatizációja során például a társaság részvényei iránt nagy érdeklődés mutatkozott az amerikai Cargill cég részéről is, annak kedvező ajánlatát azonban nem fogadta el az Állami Vagyonügynökség Igazgatósága, hanem két magyar magánbefektető alkotta csoport tulajdonába adta a céget. A két magánbefektető közül az egyik személyről tudni lehetett, hogy a kormánypártban vezető pozíciót töltött be. A vételárat kedvezményes egzisztencia hitellel és kárpótlási jeggyel elégítették ki. A társaság későbbi csődje egyenes következménye volt a tulajdonosok szakmai hozzá nem értésének, a megfelelő vezetés és a szükséges pénzügyi tőke hiányának. A társaságot a súlyos veszteségei révén 1998-ban hírbe hozott, állami tulajdonú Postabank finanszírozta, amely később követelése fejében megszerezte a társaság feletti vezetést. Hasonló problémákat vetettek fel azok a folyamatok is, amikor a saját vagyon nélküli szövetkezeteknek próbálták értékesíteni a cégeket, még hozzá versenyeztetés nélkül (Raskó, 1999).

A privatizációs koncepció előírta, hogy a hazai befektetőknek esélyegyenlőséget kell teremteni a pályázatok során a tulajdonszerzésre. Ez részben a külföldi befektetők

¹¹ Más vélemények szerint a kapacitás-kihasználás csak 40%-os (Fórián, 2000)

háttérbe szorítását is jelentette, de önmagában nem ez volt a cél. A privatizáció három főbb potenciális csoportot célozott meg:

- ◆ a mezőgazdasági termelők,
- ◆ a vállalati dolgozók és a vezetés,
- ◆ sütőipari tevékenységet folytató cégek és vállalkozók.

A gabonaipari vállalatok pénzügyi helyzete szükségessé tette, hogy a decentralizált értékesítésből származó bevételek a társaságoknál maradjanak, a hitelek és az egyéb tartozások kiegyenlítésére. A kárpótlási jegyet nem szívesen fogadták ellenértékként, mert ez önmagában nem javított a cégek pénzügyi helyzetén. Az ÁVÜ azonban a kárpótlási törvény értelmében köteles volt az élelmiszeripari vállalatok privatizálása során legalább 20 % arányban elfogadni kárpótlási jegyet is.

A közraktári hálózat is ebben az időszakban lett kiépítve. E célból az ÁVÜ 500 ezer tonna gabonátároló kapacitást csoportosított át az egykori Gabona Tröszt jogutódjához, a Gamszovhoz. A Gamszov (később Concordia Közraktározási Rt.) mint közraktározási vállalat 50%+1 szavazati arányban tartósan állami tulajdonban maradt.

A privatizáció keretében a decentralizálás jegyében a kapacitás nagysága szerint választottak le önálló egységeket a nagyobb üzemekről. A malmok esetében kötelezően leválasztandó volt a 80 tonna / 24 óra őrlési kapacitásnál kisebb malom, míg a takarmánykeverőknél a 200 tonna / 24 óra teljesítményt el nem érő üzemek. Raktárak esetén a 10 ezer tonna alatti befogadó képességű raktárak kerültek önállóan meghirdetésre. A decentralizáció 70 malmot, 57 keverőt és 154 gabona raktárat, és tárolót érintett. Összességében az állami tulajdonú gabonaipari kapacitások több mint fele került a decentralizációs privatizációs csomagba. A malmok esetében 50 %, a keverőüzemeknél 77%, a raktáraknál 36 % volt a leválasztott kapacitások aránya.

A decentralizációs privatizációs koncepció végrehajtása egyben iparági decentralizációs folyamatot is beindított. A fejlett világban zajló koncentrációs folyamatnak megfelelően a Földművelésügyi Minisztérium néhány nagyvállalat esetében ragaszkodott a nagyvállalati jelleg megőrzéséhez. Ennek megvalósításaként három nagy regionális gabonaipari társaság lett létrehozva. Az Észak-Dunántúlon a Pannon Gabona Rt., a Dél-Dunántúlon a

Dél-dunántúli Gabona Rt., az Alföldön az Alföldi Gabona Rt. került kiválasztásra, mint nagy gabonaipari cég. Ezen cégek gazdálkodásának megújítása azonban nem zárult sikerrel.

A megyei malomipari vállalatok privatizációjára a decentralizált privatizáció későbbi szakaszában került sor. Az egykori 19 társaságból 9 esetben a vezetés és a dolgozók által létrehozott MRP-MBO (Munkavállalói Résztulajdonosi Program, Management Buy Out – Vezetői Kivásárlás), valamint a környékbeli mezőgazdasági termelők alkotta konzorcium szerezte meg a többségi tulajdont. A kivásárlások nagyobb részt névérték körül történtek meg (*Raskó, 1999*). A privatizáció egyik fontos mellékhatása, hogy a decentralizált privatizáció során a korábbi gabonaipari vállalatok olyan egységei is életre keltek, amelyek addig stratégiai tartalékkapacitásként funkcionáltak. Emellett több új kisebb malom is létesült (*Fórián, 2000*).

Az 1400 magyarországi malom 90 tulajdonos kezében van. A hazai tulajdon aránya magas (a jegyzett tőkére vetítve 70%). Állami tulajdonban csak egy malom van. Rendkívüli mértékű a tulajdonosi összefonódás, aminek következtében a cégek döntéshozatala igen nehézkesé vált, és ez a szükségszerűnek látszó koncentráció akadályozó tényezője lehet (*Fórián, 2000*).

A gabonaipar mindemellett súlyos tőkehiánnyal is küzd, ami részben a privatizáció gyakorlatának is köszönhető. A cégeket döntő hányadban saját pénzügyi tőkével nem rendelkező hazai befektetők és termelők vásárolták meg, akik a nyereségből csak a hitelek törlesztésére voltak képesek. Hatékonyságjavító beruházások elsősorban ott valósultak meg, ahol tőkeerős volt a befektető. Mindezek eredményeként és a nemzetközi folyamatoknak is megfelelően koncentrációs folyamat indult meg, melynek veszteseí várhatóan a kis és közepes malmok, valamint a többlettőkét bevonni nem képes MRP tulajdonú cégek lesznek.

A privatizáció sikertörténetének tekinthetők viszont azok az esetek, amikor egy céget külföldi befektetőnek értékesítettek. A Békés Megyei Gabonaforgalmi Vállalat, melynek jogutódja az Agrimill Rt. lett, tulajdonosa egy angol nem szakmai befektető. Az angol befektető éppúgy megszerezte a kecskeméti Viktória malmot, valamint az Agrimpex

nevű gabonaforgalmi céget is, melyekkel együtt a legnagyobb gabonaipari cég jött létre Magyarországon (Raskó, 1999). A másik nagy csoport az amerikai Cargill-hoz tartozó Agrograin, melynek somogyi, zalai és békési malmai vannak. A harmadik a Gabona Rt., melynek kisebbségi tulajdonosa a svájci Andre csoport. Az iparágban várhatóan koncentrációs folyamatok indulnak majd el és a kisebb cégek ki fognak esni.

II.4.3. A sütőipar

A sütőipari üzemek 1952-es államosítása után 123 vállalat 3 625 sütőüzemet működtetett, ezek száma 1991-re 37-re, illetve 515-re csökkent. A decentralizált privatizáció kezdetén az ÁVÜ 28 részvénytársaságot és 14 Kft-t hozott létre, a 10 tonna / 16 óra kapacitás alatti üzemeket pedig egyedileg értékesítette. A magánkézbe adás 1996-ban zárult le. A sütőipari cégek jegyzett tőkéjének 72 %-a belföldi tulajdonos kezében van (Fórián, 2000).

Az élelmiszeripari szakágazatok közül a sütőiparban van a legtöbb vállalkozás. Az 1500-nál is több cég 77%-a tíz főnél kevesebbet foglalkoztat. Ezen felül további mintegy ezer olyan kisvállalkozás létezik, mely sütőipari késztermék előállításával foglalkozik. Az összes foglalkoztatottak száma 21 000 fő, amiből nagyvállalatnál van 9500 fő. Az ágazat az élelmiszeripar termeléséből 1998-ban 8%-al részesedett (AKII, 2000).

A sütőipari vállalkozások szerkezetére jellemző a sok kisüzem (2.7. táblázat):

2.7. táblázat

A sütőipari kapacitások megoszlása 1998

<i>Vállalkozás típusa</i>	<i>Méret szerint (%)</i>	<i>Piaci részesedés (%)</i>
Nagyüzemi (10-80 t/16 óra)	12	40
Középüzemi (3-10 t/16 óra)	36	40
Kisüzemi (<3 t/16 óra)	52	20

Forrás: Fórián, 2000.

A sütőipar műszaki színvonala jó a sok új vállalkozás fejlesztésének köszönhetően. A kapacitások azonban csak alig 50 százalékban vannak kihasználva. Ennek oka részben a belföldi fogyasztás szűkülése.

II.4.4. Állami beavatkozások a gabona termékpályán

A gabonaágazat szabályozására szolgáló támogatások három csoportba sorolhatók (Popp, 2000):

1. Az első csoportba tartoznak a közvetlen piaci intézkedések, ide értve a bel- és külpiaci szabályozást is. A piaci intézkedések három fő területre koncentrálnak:
 - a garantált áras szabályozásra (étkezési búza és takarmánykukorica esetén),
 - a készletezés ösztönzésére (raktározáshoz kapcsolódó támogatások révén),
 - a külpiac szabályozására.
2. A támogatások másik csoportját képezik a különböző jogcímen nyújtott termelési támogatások. A termelést támogató rendelkezések részben a folyó termeléshez, részben a beruházásokhoz kapcsolódnak. A termelési támogatások a kilencvenes évek közepétől újra növekednek.
3. Az utolsó csoport a biztosítási támogatások. A szántóföldi növénytermesztésben az állam 30%-kal hozzájárul a biztosítási díjakhoz (sajnos a termelők sok esetben ennek ellenére sem kötnek biztosítást).

A belpiaci szabályozás elsődleges eszköze a *garantált ár*. A garantált árat a piacsabályozási hatóság a vetés előtt 90 nappal köteles meghirdetni. Az étkezési búza esetén a regisztrált termelőktől az állam a törvényben meghatározott hektáronkénti 2,4 tonna mennyiséget augusztus 1. és december 31. között, a takarmánykukorica esetében a hektáronként 3,2 tonnás kvótát december 1. és március 1. között köteles felvásárolni. 1998-ban magasan voltak meghatározva a búza felvásárlási árak a nagyon alacsony világpiaci árakhoz képest. Ekkor történt jelentős felvásárlás garantált áron.

A gabonapiac szabályozásában a kilencvenes évek közepén honosodott meg a gabonakészletezés támogatása. A szabályozás célja, hogy elősegítse a betakarítás során a túlkínálat levezetését. Ennek módja, hogy a közraktározott gabona raktározási költségéhez az állam meghatározott összeggel hozzájárul, másrészt a közraktárjegy ellenében felvett hiteleket kamattámogatásban részesítik. 1998-ban például már 3 millió tonna gabonát közraktároztak. A konstrukció az éven belüli szezonális ingadozások kiigazításra alkalmas, a több évre átnyúló ártrendek esetén viszont nem előnyös a termelőknek.

A külpiaci szabályozást illetően a kilencvenes években a GATT megállapodás következtében jelentős liberalizáció ment végbe, amely az exportkorlátok lebontásában, az import csak vámmal (a kvótákat megszüntették) történő szabályozásában nyilvánult meg. Az 1990-es évek első felében megszűnt az exportengedélyezés és bebizonyosodott, hogy az export liberalizálása a belső ellátás biztonságát nem veszélyezteti. *Az export liberalizálása tehát a leghatékonyabb eszköze a belső piacon a versenyképességi követelmények érvényesítésének.*

A kilencvenes évek második felében a gabona külpiaci szabályozása beilleszkedett a GATT-tal kötött egyezménybe. A magyar gabona a közép-kelet-európai térségben olyan jelentős árelőnnyel – kb. 20 %-os – rendelkezik, hogy ezért a 35 %-os (a CEFTA esetében 15 %-os) vámszint a belső termelés számára kielégítő védelmet nyújt. A problémát a GATT megállapodásban vállalt exporttámogatási korlátok jelentik.

A gabona-exporttámogatási korlátok közül is elsősorban a kukorica GATT megállapodásban előírt exporttámogatási korlátozása okoz gondot. Mivel Magyarország az állatállomány csökkenése miatt csak a kilencvenes években vált a búzával azonos nagyságrendű kukorica exportórré, ezért a GATT kötelezettségvállalások a kukorica ágazatban az EU csatlakozásig nagy problémát jelenthetnek, különösen, ha a gabona világpiaci árszintje alacsony

marad (ld 2.8.táblázat).

2.8. táblázat

A magyar gabona-exporttámogatás mennyiségi korlátja a GATT megállapodás alapján

Megnevezés és	Alapszint	1997	1998	1999	2000	2001
<i>A támogatott mennyiség korlátja (tonna)</i>						
Búza	3 079 800	2 756 421	2 648 628	2 540 835	2 433 042	1 141 000
Kukorica	595 715	533 165	512 315	491 465	470 615	164 000
<i>Költségvetési támogatási korlát (ezer forintban)</i>						
Búza	5 169 805	4 239 240	3 929 052	3 618 864	3 308 675	1 315 000
Kukorica	1 124 259	921 892	854 437	789 981	719 526	148 000

Forrás: GATT egyezmény, *Popp, 2000*, 31. o. nyomán.

II.5. A tej vertikum

A hazai tejipar történetében a legnagyobb termelési mennyiséget 1990-ben sikerült elérni, ugyanis ebben az évben 2500 millió liter tejet dolgoztak fel. Annak ellenére, hogy az ágazat nem volt export-orientált, a kilencvenes években jelentős visszaesésen ment keresztül a belföldi fogyasztás csökkenése következtében, amit elsősorban a tej fogyasztói ártámogatásának megszüntetése idézett elő. Így 1998-ban már csak 1600 millió liter tej került feldolgozásra, vagyis 36 %-kal kevesebb, mint egy évtizeddel ezelőtt. (KSH, 1999)

II.5.1. A tejtermelés

1998-ban 25 ezer egyéni gazdálkodó, valamint 813 szövetkezet és társaság tulajdonában 413 ezer tehén volt, amelyek összesen 1,8 millió hektoliter tejet adtak. A nyerstej 85-90 %-át volt téeszek, állami gazdaságok és az utóbbi években alakult kft-k termelik, a fennmaradó hányadot pedig kb. 30 ezer kistermelő állítja elő. A kistermelők gazdaságai közül kevés éri el a minimálisan hatékony üzem nagyságot (30 tehén). 10 évvel ezelőtt a szövetkezetek aránya még 55 % volt, ami 1998-ra 40 % alá csökkent. Az 50-nél több tehenet tartók termelik a tej 86 %-át, ami egészséges arány (Fórián, 1999). A minőségi tejtermelésnek a nagyüzemek technológiája kedvez leginkább. Kevés az életképes méretű magán tejgazdaság. A kb. 200 családi gazdaság a termelésnek csak 1-2 %-át adja.

Az ágazatban a tejfeldolgozók alkupozíciója erősebb. A feldolgozók határozzák meg a minőségi igényeket, és a felvásárlási árstruktúrán keresztül érvényesítik ezeket. (1994 óta már nálunk is az ún. komplex higiénés tejminősítési és ár-meghatározási rendszer van érvényben.) A korszerű követelményrendszer és az árösztönzés összekapcsolása a nyerstej minőségének jelentős javulását eredményezte. A tejfeldolgozók gyakran éveken átnyúló keretszerződésekkel biztosítják alapanyag-ellátásukat, de oly módon, hogy az árban és a konkrét mennyiségben évente állapotodnak meg. Emellett nem egyszer hitelnyújtással, eszközök átadásával és szaktanácsadással is integrálják a termelőket.

A tejfeldolgozók és a kiskereskedők kapcsolatában az utóbbiak kedvező pozícióban vannak. A nagy kereskedelmi láncoknak történő szállítások terén már sokkal

kiegyenlítettebbek az erőviszonyok, egyes esetekben a nagy láncok nyomott árakat is tudnak érvényesíteni a feldolgozókkal szemben.

A termelés 1990 és 1997 között 33 százalékkal csökkent. 1998-ban viszont a magasabb felvásárlási árak jóvoltából 7,9 százalékkal nőtt.

2.9. táblázat

A tejtermelés alakulása 1990-1998

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
millió liter	2763	2418	2234	2020	1878	1920	1918	1854	2000

Forrás: KSH évkönyvei, 1991-1999.

A 90-es években a tejipar alapanyag ellátását biztosító szarvasmarha-tenyésztés is válsággal küzdött. A tehénállomány a termelésnél is nagyobb mértékben (36 százalékkal) csökkent a vizsgált időszakban (Szabó M, 1998).

Míg a nyolcvanas évek végén az egy tehenre jutó tejhozam Magyarországon meghaladta az EU átlagát, a kilencvenes évek közepén már csak 92 százaléka volt annak. Az utóbbi években azonban egyre javulnak a tejhozamok. Ennek köszönhető, hogy pl. az 1998. évi termelésnövekedést az ágazat az előző évvel azonos, kb. 400 ezer db-os tehénállomány mellett érte el.

A tejipari üzemek által felvásárolt és feldolgozott tejmennyiség 1990-97 között 33,5 százalékkal csökkent. 1998-ban azonban már jelentős mértékben, 8,9 százalékkal nőtt.

2.10. táblázat

A felvásárolt tej mennyisége 1990-1998

Év	1990	1992	1994	1996	1998
Millió liter	2262	1829	1511	1478	1638

Forrás: KSH évkönyvek 1991-1999.

A tejipari termelési szerkezet

A tejipari termelés visszaesése nem azonos mértékben érintette az egyes termékcsoportokat, így a termékszerkezet átalakult. Míg a fogyasztói tej mennyisége 1990-ről 1997-re kétharmadára, a vajé az egyharmadára csökkent, a sajgtermelés az 1990.

évi rekord szinttől csak 10-15 százalékkal maradt el a 90-es évek első felében, mára pedig gyakorlatilag ismét elérte azt.

2.10. táblázat

A legfontosabb tej termékcsoportok termelésének alakulása 1990-1997

	1990	1992	1994	1996	1997
Fogyasztói tej (millió liter)	831	685	622	557	541
Vaj (ezer tonna)	38,8	21,7	15,3	13,5	12,7
Sajt (ezer tonna)	59,3	46,8	50,4	57,8	n.a.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1990-1997 (KSH), Agrárgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1990-1997 (AKII)

II.5.2. A tejipar

A tejipar a rendszerváltásig a Tejipari Vállalatok Trösztje keretében működött, amelyet 1991 elején 17 önálló vállalatra bontottak. A Tröszt jogutódja a Budapesti Tejipari Vállalat lett, melynek vezetői próbálták fenntartani az örökölt monopol pozíciót. Mivel a vállalat nem volt hajlandó átvenni a vidéki tejipari társaságok által szállított tejet és elősegíteni a Budapesten történő értékesítést, a Földművelésügyi Minisztérium, az Állami Vagyonügynökséggel egyetértésben decentralizálta a vállalatot és részenként privatizálta. Az első jelentős befektető a kelet-pesti üzemre a Danone volt. A társaság fejlesztései révén az egyik legnyereségesebb tejipari cég jött létre ezzel. A törökbálinti tejüzemet a Schöller cég vette meg, mely a fagylalt- és jégkrém-gyártásban tudott sikeres és piacvezető lenni a magyar piacon (Szabó M., 1995).

A tejipar további privatizációja azonban csak késve indult meg 1992-ben, annak ellenére, hogy jelentős külföldi érdeklődés mutatkozott holland, francia, német, olasz, osztrák, valamint ír cégek részéről. Az Földművelésügyi Minisztérium ebben az ágazatban is a decentralizált privatizációt javasolta, vagyis lehetőséget kívántak teremteni arra, hogy a hazai vállalkozók, elsősorban a tejtermelő vállalatok is részt tudjanak venni a privatizációban. Fontos szempont volt a termelők és a feldolgozók közötti integráció erősítése is, aminek legegyszerűbb eszköze a privatizáció során a kárpótlási jegy volt.

Azt követően, hogy a decentralizált tejipari vállalatokat döntően hazai vállalkozók szerezték meg, némely cég hamarosan külföldi kézbe került. Ennek példája az Avonmore Pásztó, mely a hazai befektetőknek történő értékesítést követően rövid úton az ír Avonmore tulajdonába került, s később a termelést hatszorosára felfuttatva sikeres céggé nőtte ki magát. Hasonló példaként említhető a Parmalat, a Nutricia, a Bograin esete is, amelyek fejlesztéseik révén sikeres vállalkozásokat hoztak létre Magyarországon.

A privatizáció egyik negatív szenzációja az 1999 végén csődbe jutó Mizo Baranyatej lett. A cég kudarcának okai között említhető, hogy a hazai tulajdonos (magánszemély) olcsón jutott hozzá a vállalkozáshoz és azt nem tudta úgy működtetni, hogy abból sikeres üzlet szülessen.

Az ágazat nettó árbevétele 1997-ben 146,7 milliárd forint volt, ez az élelmiszeripar összes árbevételének 10,3 százaléka. A tejiparban foglalkoztatottak száma 1997-ben 12 356 fő, ami az 1990. évinek 63,3 százaléka. A tejiparban dolgozók aránya az élelmiszeriparon belül 10,8 % volt. A létszámcsökkenés ellenére növekvő termelési érték alapján elmondható, hogy az egy alkalmazottra jutó termelés, tehát a termelékenység 1997-ben 16,6 százalékkal nőtt, ami az élelmiszeriparon belül a legnagyobb mértékű növekedést jelenti. (Szabó M., 1998) Az elmúlt években bekövetkezett jelentős létszámcsökkenést az ágazatban végbement szerkezeti változások, a vállalatfelvásárlásokkal és a csődökkel együtt járó üzembezárások és elbocsátások magyarázzák.

Az ágazat műszaki színvonala a kilencvenes évek elején valamelyest jobb volt, mint az élelmiszeriparban átlagosan, így viszonylag kisebb lemaradást kellett behozni. A tejipari beruházások részaránya az élelmiszeripar összes beruházásából 1993–1995-ben 5-5,5 %, 1996-ban és 1997-ben már 8 % körüli volt (Szabó M., 1998)

A tejiparban 1997-ben összesen 107 vállalkozás tevékenykedett. Ezek három nagy körre oszthatók:

- A piacvezető vállalatcsoportok, ill. nagyvállalatok viszonylag szűk köre (többségük külföldi multinacionális tulajdonosi háttérrel). Ezek együttesen a piac kb. 50 százalékát uralják.

- Középvállalati mezőny (külföldi szakmai befektetőkkel és belföldi MRP tulajdonnal, jól vezetett cégek). Piaci részesedésük: 18 -20 %.
- Mezőgazdasági termelői tulajdonú feldolgozók és egyéb kis- és középüzemek (Szabó M, 1998.)

A külföldi tulajdon részaránya magas az ágazatban: 1998-ben 59 % volt. A külföldi befektetők várhatóan hosszú távon meghatározó szerepet fognak játszani a tejiparban. Jelentős tőkeemeléssel, innovációs tevékenységgel, a termékek minőségének javításával, disztribúciós hálózatuk kiépítésével igyekeznek meghódítani a magyar piacot.

Az ágazatban igen erős a piaci verseny. A vállalati koncentráció 1995-től felgyorsult, és ez a folyamat várhatóan folytatódni fog, elsősorban a kisebb és közepes vállalatok átvétele, beolvasztása révén.

A tejipari ágazat szereplői

Az ágazathoz tartozó vállalkozásokat piaci pozíciójuk alapján *három fő csoportba* lehet besorolni: stratégiai cégek köre, középvállalati mezőny, és a további koncentráció eredményeként többségükben várhatóan beolvadó kis- és középvállalkozások köre.

A stratégiai körhöz öt vállalat-csoport illetve vállalat tartozik, amelyek jelenlegi együttes piaci részesedése eléri az 50%. A stratégiai kör cégei: Bongrain, Hajdútej, Danone, MiZo Baranyatej, Parmalat. Ezen vállalkozások közös jellemzője – a MiZo Baranyatej kivételével –, hogy külföldi multinacionális szakmai befektetők által privatizált, tőkeerős nagyvállalatok; beruházásaik, piaci stratégiájuk valószínűsíti, hogy hosszú távon is meghatározói lesznek a magyar tejiparnak.

A középvállalati mezőny tagjainak piaci részesedése együttesen 18százalékosat tesz ki, és a továbbiakban kismértékű (2% körüli) piaci részarány-emelkedésre számíthatnak. Ide tartoznak: a Gala-csoport (Szegedtej és Pásztó); Szabolcstej (1999-ben felvásárolta a Nutricia csoport); Tolnatej. Közöttük külföldi szakmai befektető és hazai MRP-MBO tulajdonos egyaránt megtalálható. Jól vezetett, megfelelő termékszerkezettel és helyi vásárlóerővel rendelkező vállalkozásokat foglalnak magukban.

A harmadik csoporthoz, a kis- és középvállalkozások közé tartoznak a magyar kézben lévő, elsősorban mezőgazdasági termelői tulajdonú tejfeldolgozók, pl. az észak-magyarországi kis- és közepes nagyságú üzemek, illetve a Duna-Tisza közti Tejfeldolgozók Egyesülete, amely 15 céget tömörít. Ez a csoport az, amelynek nagy részét a stratégiai körbe tartozó cégek piacukért felvásárolják (Szabó M., 1998).

Verseny és piaci koncentráció

Az ágazatban évek óta erős piaci verseny tapasztalható, a következő okok miatt:

- a piac jelentős mértékben zsugorodott a hazai fogyasztás csökkenése következtében,
- az egymástól független piaci szereplők száma megsokszorozódott,
- tőkeerős és agresszív külföldi befektetők léptek termelőként a piacra.

Más országokhoz hasonlóan nálunk is kisebb a vállalati koncentráció a tejiparban, mint az élelmiszeripar több más ágában. Ennek legfőbb oka az, hogy a nyerstej-termelés területileg szétszórta, és a fajlagos szállítási költségek magasak. A koncentráció folyamata 1995 után gyorsult fel és alapvetően egyes vállalatok átvétele révén zajlott, nem pedig a vállalatok növekedése következtében. 1996-ban az ágazat 117 vállalkozásából 32 volt külföldi tulajdonban, ami az akkori 18,6 milliárd forint összes jegyzett tőkéből 10,5 milliárdot, azaz kb. 56 százalékot tett ki. 1999 elején már csak 107 tejipari cég működött az országban, a külföldi tőke aránya pedig 65 % volt. A tejfeldolgozás mintegy 70 százalékát tíz vállalkozás végzi. Ezek az ország számos pontján jelen vannak, míg a többiek főként helyi igényeket elégítenek ki (Szabó M., 1998).

Technológiai színvonal és a termékminőség

A magyar tejipar műszaki színvonala *összességében közepes, de még inkább vegyes*, esetenként egy-egy vállalatban belül is. Több üzem (és nem csak a külföldi tulajdonban levők) viszonylag modern, a kisebb üzemek között azonban sok a korszerűtlen.

A külföldi tulajdonú cégeknél a higiéniai feltételek megteremtése és a legjobb minőséget garantáló rendszerek bevezetése jórészt megtörtént. A kis tejüzemek tőkehiány miatt nem

tudták még bevezetni az ISO rendszert. A hazai tulajdonú feldolgozók főleg a csomagolótechnikát fejlesztették. Az ágazatban ebben történt a legnagyobb előrelépés.

A tejfeldolgozó-ipar gyengén fejlett területeinek számít az automatizálás és az anyaggazdálkodás. A technológia-fejlesztés akadálya és egyben az ágazat egyik legnagyobb gondja az is, hogy mivel a tej alapvető élelmiszer, és mint ilyen “szociálpolitikai cikk”, az áremelési lehetőségek korlátozottak. A tejértékesítés nyereségéből nagyon lassan térül meg a befektetett eszközök értéke.

A termékfejlesztés ugyanakkor megélénkült, a termékszerkezet egyre korszerűbb, a választék egyre szélesebb. Hazai kereslet azonban főként az olcsóbb, igénytelenebb termékek iránt jelentkezik. A későbbiekben ez is a minőségjavítás komoly akadálya lehet.

II.5.3. Állami beavatkozások a tej termékpályán

Az ágazatban az állam szerepe a 90-es évek elejéhez képest gyengült, de a tejipar jelenleg is jelentős összegű állami támogatást kap. Az 1991-es általános árliberalizáció érintetlenül hagyta a tehéntej árát. A tejre ekkor egy ún. legmagasabb árat állapítottak meg, melynek meghatározási elvei között szerepelt, hogy az ár – tekintetbe véve az elvonásokat és támogatásokat – a hatékonyan működő vállalkozók ráfordításaira és a működéshez szükséges nyereségre fedezetet biztosítson. Az 1993-as agrárpiaci rendtartási törvény értelmében a tehéntejre garantált árat állapítottak meg. A garantált ár mértékét 1998-ig általában az adott évre kalkulált átlagos termelési költség 90 százaléka körül határozták meg. 1999-től ez 70 százalékra csökkent és minimum árként funkcionál. Ehhez társul az irányár intézménye, valamint az alsó és felső intervenciós ár meghatározása.

Árbefolyásolás és a feldolgozók állami támogatása

A Földművelésügyi Minisztérium a Tej TermékTanáccsal együtt meghatározza az extra minőségű és az első osztályú tej felvásárlási irányárát. A felvásárlási ár elvileg “garantált árat” jelent, azaz a felvásárlók ezt meg kell fizessék a termelőknek, mert csak ez esetben jutnak hozzá az ún. minőségjavítási állami támogatáshoz.

A miniszteri rendeletek szerint az extra tej felvásárlása esetén a feldolgozók literenként pár forint minőségjavítási támogatásra jogosultak, ha a Tej Terméktanács által meghatározott, általános forgalmi adóval növelt irányárat megfizetik, ha a feldolgozó és a felvásárló is tagja a Terméktanácsnak, és a tej minősítése ellenőrzött laboratóriumokban történik.

A jelenlegi felvásárlási árrendszer a termelőknek kedvez, akik átlagosan 8 % körüli jövedelmet realizálnak a tejtermelésen, míg a feldolgozóiparnak már a jelenlegi felvásárlási árak is veszteséget okoznak. Az ártámogatás reálértéke fokozatosan csökken, de „a tejágazat mezőgazdasági jövedelmének forrása fele részben a költségvetési támogatás” (Popp, 2000)

A tejfeldolgozó üzemek bár igyekeztek megegyezni abban, hogy csökkentik felvásárlási áraikat. Több tejüzem ugyanis képtelen kigazdálkodni a magas alapanyagárat, ezért nem akarják a magasnak tartott irányárat sem megfizetni. Ez azonban azzal a következménnyel is járhat, hogy elveszthetik alapanyagpiacaikat.

A tejtermelés és fogyasztás támogatása

Kamattámogatásban részesülnek a kölcsönfelvevők a következő hitelkonstrukciók esetében: mezőgazdasági tevékenység folytatását elősegítő hitelek, egy éven túli lejáratú forgóeszköz-hitelek, szövetkezeti tag által a szövetkezetnek nyújtott kölcsönök. Támogatás igényelhető a szarvasmarha-tenyésztés különböző résztevékenységeihez (szaporítóanyag használata, vemhes üsző állomány növelése, stb.), gépvásárláshoz és lízingeléshez.

Exporttámogatás

A korábbi normatív exporttámogatás 1997-től megszűnt. Helyére az intervenció exporttámogatás lépett. A piaci helyzet függvényében dönt minisztérium a tejfeleslegek exportjának támogatási összegéről. Az exporttámogatás mértéke így évről évre változó, sőt éven belül is esetenkénti piaci beavatkozások szükségesek, attól függően, hogy milyen mértékű a tej- és tejterméktöbblet (rendszerint a tavaszi és a nyári tejfelesleget kell exporttal levezetni).

A beruházások állami támogatása

A tejfeldolgozó üzemek építési jellegű fejlesztéseikhez a beruházási költségek százalékában (normatív módon) meghatározott költségvetési juttatást kaphatnak. Amennyiben hitellel valósul meg a fejlesztés, kamatkedvezmény is igénybe vehető.

II.6. A hús vertikum

II.6.1. A sertés- és szarvasmarha-tenyésztés

Az állatállomány jelentős mértékben csökkent a kilencvenes években. 1990. június végén még több mint 9 millió sertés volt Magyarországon, azonban 1995-ben már csak alig több mint 4 millió darab (*KSH évkönyvek, 1990, 1995*). A vágósertés mellett a vágómarha termelés radikális visszaesését illusztrálja a következő adatsor is (2.11. táblázat):

2.11. táblázat

Vágómarha és vágósertés termelés változása Magyarországon, 1990-1998 (ezer tonna)

	1990	1994	1997	1998
Vágómarha	250	148	115	112
Vágósertés	1290	749	722	671

Forrás: *KSH évkönyvek, 1990-1998*.

A sertésállomány több mint fele az egyéni gazdaságok tulajdonát képezi. A 3 millió magyar háztartásból 724 ezer tart sertést. Ennek 60 százalékánál csak háztartási fogyasztási célra. Ez a széttöredezett termelési struktúra problémát jelent a minőségellenőrzési vizsgálatok szempontjából is. A gazdasági társaságok 25 %-ban részesednek az összes állományból. A szövetkezetek részaránya meghaladja a 20 %-ot (*Orbáné-Tóth, 1998*).

A magyarországi sertéstartás problémája az, hogy még nem alakult ki olyan versenyképes vállalkozói kör, amely a nemzetközi hatékonysági színvonallal megegyező teljesítményt tudna produkálni. A Földművelésügyi Minisztérium egy 1994-es Miniszteri Rendeletével

kötelező jelleggel bevezette a *vágósertések és vágómarhák vágás utáni minősítését*. A sertések vágás utáni minősítése 1998-ban csaknem lefedte az ország mintegy 48%-át kitevő úgynevezett nagyüzemi sertéstermelést, ahol fokozatos minőségjavulás figyelhető meg. Az ágazat gyengesége, hogy a kisüzemi vágósertések átlagos színhústartalma becslések szerint ma sem haladja meg a 44%-ot, amely a fejlett állattenyésztéssel rendelkező európai országok 60% körüli színhús-százalék értékétől jelentősen elmarad. Emellett a vágósertés-termelés fajlagos mutatói is számottevően alatta maradnak az EU országok hasonló mutatóinak, ami a teljes termék-előállítási lánc versenyképességét alapvetően meghatározza. A sertéshús-termelés mezőgazdasági fázisában csupán rendkívül szerény mértékben valósult meg a korszerű integrált minőség szabályozási és termeltetési rendszer. Jelenleg csak a legfejlettebb termékvertikumot magába foglaló vállalkozások teremtenek lehetőséget az egyenletes minőségű vágóalapanyagra építő ellenőrzött, szabályozott rendszerek kialakítására.

A *szarvasmarha-állomány* 70%-a gazdasági társaságok és szövetkezetek tulajdonában található. Magyarországon az EU-ra jellemző közepes méretű gazdaság gyakorlatilag nem létezik. A jellemző gazdasági méretek a mikro-, a kis-, valamint az EU méretei szerint is nagy gazdaságok. Az állománycsökkenés folyamatos volt az 1990-es években, különösen szembetűnő a tehénállomány radikális csökkenése. Általában jellemző, hogy a legnagyobb felhasználó húsipari vállalatok nem találkoznak megfelelő minőségű kínálattal a marhahús vonatkozásában, ezért az utóbbi időben jelentős szerepet kap a marhahús import is.

II.6.2. A húsipar

Az élelmiszeriparnak a termelés nagyságrendje szerint legjelentősebb szakágazata a húsipar, amelynek termelési értéke 1998-ban 234 milliárd Ft volt (az élelmiszeripar termelésének kb. 20 %-a). (AKII, 2000).

A húsipari tevékenységet folytató vállalkozások száma 1998 végén 739 volt, melyből több mint négyszáznak a létszáma nem éri el a 11 főt és mindössze 24 vállalkozás foglalkoztat 300 főnél többet. Az összes vállalkozásból a kapacitások, az árbevételi adatok, valamint a létszámadatok figyelembevételével a közepes- és nagyvállalkozások száma 212. Az 527 mikro- és kisvállalkozásból mindössze 11 felel meg az EU minőségi

és élelmiszerbiztonsági követelményeinek. A közepes- és a nagyvállalatok esetében 70 társaság működtet az EU higiéniai követelményeit is kielégítő műszaki-technológiai kapacitásokat. A kapacitások nagyságát figyelembe véve a közepes- és a nagyvállalatok részaránya a sertés vágásra és feldolgozásra vonatkozóan 93%, a marhavágás tekintetében pedig 85%.

A húsipari vállalkozások összetételének változása a koncentráció erősödését, a nagyvállalatok teljesítményének fokozódását és meghatározó szerepét vetíti előre. A legjelentősebb gazdasági társaságok és vállalatcsoportok gazdasági és műszaki potenciálja feltehetően a jövőben számottevően erősödik, versenypozícióik jelentősen javulnak a belpiac minden szegmensében. Tudatos marketingpolitikájuk révén folyamatosan hódítanak el piaci pozíciókat a kisvállalkozói körben működő versenytársaiktól. A legjelentősebb vállalatcsoportokról következő megállapítások tehetők:

A Pick Szeged Rt. a húsipar legjelentősebb vállalatcsoportja. A cégcsoport tevékenységi köre átfogja a teljes húsipari vertikumot, az élőállat-hízalástól a hús- és hústermékek, valamint húsipari készítmények gyártásáig, illetve a nagy- és kiskereskedelmi tevékenységig bezárólag. A Pick vállalatcsoport a magyar húsipari termékkínálat teljes palettáját képes előállítani, vezérterméke, a Pick szalámi, egyedülálló pozíciójú a hazai és a nemzetközi piacokon egyaránt. A Pick kizárólagos tulajdonába tartozik négy kft. (két hizlalda, a makói kolbászgyár, egy szállítási kft.), valamint többségi tulajdonába tartozik három részvénytársaság (a budapesti Herz Rt., a Szegedi Élelmiszerkereskedelmi Rt. és a Ringa Húsipari Rt.). A cégcsoport a hazai piac 20-25 %-át birtokolja.

A pécsi székhelyű *Délhús Húsipari Rt* a húsipar egyik legdinamikusabban fejlődő vállalkozása, amely 1995-ben vásárolta ki a bajai Bács hús Rt-t. Az osztrák befektetők többségi tulajdonában lévő vállalat a belföldi piac 15-20%-át uralja.

A kaposvári *Pini Hungary Húsipari Kft.* (olasz többségi tulajdonú, 2000-ben már Kometa Kft) Kaposvárott több százmillió Ft-os fejlesztési programot valósított meg, melynek keretében modernizálta a gyárat és korszerűsítette a termékszerkezetet. Több terméket szállítanak Olaszországba, s emellett a német, a spanyol, a szlovén és a horvát piacon is jelen vannak. 10% körüli a belföldi piaci részesedésük. Az export lehetőségek

kihasználása érdekében Kiskunfélegyházán évi 1 millió db sertés és 60 ezer db szarvasmarha levágására alkalmas új vágóhidat és daraboló üzemet építettek, amely 1997. őszén kezdte meg működését. Ez az üzem Magyarország legnagyobb kapacitású vágóhídja.

A legnagyobb három vállalatcsoport mellett jelentős teljesítményt és gazdasági erőt képvisel a *Pápai Húskombinát Rt-t*, a *gyöngyösi Falco Rt-t*, a *Zalahús Rt-t* és a *Gyulai Húskombinát Rt-t* tömörítő társaságok csoportja is. Jelentős piaci részesedése volt a kilencvenes évek végén az *úgynevezett Terimpex csoportnak*, noha tényleges teljesítménye elmarad az előbbiektől. A Társaság érdekeltségi körébe tartozott 1998-ban a Ceglédhús Kft., a Solami Rt. és a Szekszárdi Húskombinát Rt, a Terimpex Rt., valamint a Tetra Meat Rt. A vállalatcsoport kialakulása, magyar tulajdonosa szövevényes vállalkozásai révén botrányban nem szűkölködött, 2000-ben a cégek csődje miatt megindult a csoport széthullása.

Az *R-KO-N Rt. csoport* (balmazújvárosi üzem, nyíregyházi üzem, Csabahús, Debrecenhús, Solami) teljesítménye nem marad el lényegesen az előbbiektől, piaci részesedése nem éri el a 10 %-ot.

Hatékonysági és minőségi problémák

A magyar húsipari struktúra sajátos jellemzője a *mikro-vállalkozások óriási száma*, melyek meglévő vagyonuk, bevételeik és alkalmazotti létszámuk alapján a működőképesség határát súrolják. A húsipar termelési értékének és termékválasztékának igen kis szeletét képviselik e vállalkozások, azonban a térségi anomáliák, valamint a jelentősebb fogyasztói körzetben megfigyelhető esetleges koncentráció további ösztönzést adhat létezésüknek és működésüknek.

Az élelmiszeripar a kilencvenes években folyamatosan javította termékeinek minőségét. A húsipar termékeinek minősége az élelmiszeripari átlagot meghaladó mértékben javult, de még így is elmarad az élelmiszeripart reprezentáló színvonalától. Mindazonáltal a 15 legnagyobb magyar húsipari vállalat vezértermékei elérik a legerősebb versenytársak átlagosnál jobb minőségű termékeinek színvonalát. A minőség szabályozási rendszerek bevezetése tekintetében (ISO, TQM, HACCP) pedig viszonylag jól állunk.

A sertéstartás gazdasági pozíciója, az illegális gazdaság stabilan jelentős mérete, a feldolgozóipar harmonizálatlan kereslete azonban kedvezőtlenül befolyásolta a sertéspiac minőség - ár összhangját. A mezőgazdasági termelés ingadozását (sertés- és marhaállomány csökkenését) nem követte a hazai vágókapacitások leépülése, sőt az új kisvágóhidak létesítésével a vágókapacitások növekedtek. Jelenleg a sertésvágó kapacitások kihasználtsága 50% körül ingadozik (*ld.5. melléklet*)

A trösztli húsipari vállalati struktúra egyik komoly kedvezőtlen maradványa, hogy a húsfeldolgozó üzemek egyben vágóhidak is. A két tevékenységnek eltérő a logikája és a fejlett országokban ez különválnak. A magyar húsipari vágóhidak kapacitása külön-külön túlságosan nagy. Mindez komoly többletköltséget okoz az ágazatban. (*Mohácsi, 1995*)

Magyarország sertéshús tekintetében 100% feletti önellátási foka alapján mindig is a nettó exportőr országok közé tartozott. A rendelkezésre álló vágó és feldolgozó kapacitások több mint fele kielégíti az Európai Unió által támasztott követelményeket, sok esetben az USDA higiéniai elvárásainak is megfelelnek. Ennek köszönhetően a rendszerváltást követően a vezető nagyvállalatok piacváltási elvárásoknak is meg tudtak felelni.

II.6.4. Állami beavatkozások a sertés és szarvasmarha termékpályán

Az állattenyésztési ágazatok stabilizálására, illetve pozícióinak javítására 1993 erre az ágazatra is különböző támogatási intézkedéseket vezettek be. Ezek a támogatások a termelők jövedelmének növelését célozták meg.

A vágómarha és a vágósertés 1991-től is hatósági áras termékek körében maradt. Ezekre a termékekre ún. legalacsonyabb árat állapítottak meg, elveiben úgy, hogy az a hatékonyan működő vállalkozások ráfordításaira biztosítson fedezetet. 1994-től garantált árat állapít meg a kormányzata e két termékkörre, ennek mértéke 1998-ig általában az adott évre számított átlagos termelési költség 90%-a. A garantált árat kiegészíti az irányár is. Az irányár megállapítása esetén azonban alsó és felső intervenció ár is megállapításra kerül, amelyet ha a piac elér vagy meghalad az agrárpiaci rendtartás eszközei alkalmazásra kerülnek. Mind emellé 1998-tól a szarvasmarha esetén minőségi

intervenciós támogatás lépett életbe. (Popp, 2000, 77. o.).

Az 1980-as évek elején egy kilogramm vágómarha átlagos ára 6,4 –6,7 liter tej értékesítési árával volt azonos 1996-ban csupán 4,5 kg, 1998-ban pedig 3,8 liter tej árával. Ez összefügg a vágómarha minőségi romlásával, a selejttehén arány növekedésével.

A vágósertések felvásárlási árainak 1990-es évek második felében megfigyelhető csökkenését alapvetően az exportárak visszaesése okozta. A hazai fogyasztói piac árcsökkenései sem növelték meg a azonban a keresletet annyira, hogy az le tudta volna vezetni a fölöslegeket vagy áremelés indult volna meg (Popp, 2000, 80. o.).

Bár az exporttámogatás lényeges eleme az ágazta támogatásának, a Világkereskedelmi Szervezettel kötött 1993-as kereskedelmi megállapodás a magyar fél számára pontosan előírja az exporttámogatások fokozatos csökkentését. A húsipari termékek exportját segítő és gátló tényezők eredményeként az állati eredetű termékek agrárgazdasági export részaránya az elmúlt öt évben 33-40százalékot ért el. A vizsgált időszakban az állati eredetű termékek exportja, illetve importja jelentős változásokat mutat, azonban az export alakulása kisebb ingadozásokkal alakult, mint az import.

II.7. A baromfi vertikum

II.7.1. A baromfitenyésztés

A baromfiágazat a mezőgazdaság bruttó termelési értékéből 1997-ben 12 százalékot képviselt. A vágóbaromfi-termelés Magyarországon 1995-ben 510 ezer tonna volt (KSH, 1996), ebből azonban mintegy 100 ezer tonna a saját fogyasztásra szánt termelés, ami nem kerül be az áruforgalomba. A Baromfi Termék Tanács adatai szerint az ún. integrált baromfitermelés volumene 333 ezer tonna, azaz a teljes termelés kétharmada. A maradék 77 ezer tonna mennyiség mintegy fele-fele arányban oszlik meg a helyi kisfeldolgozók és az adózást kikerülő fekete vágóhidak között (Orbánné, 1996)¹².

¹² A fejezet több esetben Orbánné Nagy Mária (1996) tanulmányára épít.

A baromfitermelés zömét Magyarországon is a csirke adja (2.12. táblázat). Az összes feldolgozott baromfi közül 1996-ban a csirke 58 százalékot képviselt, a pulyka 19, a liba 14 százalékot, míg a kacska 8 és a tyúk alig 1 százalékot. Az 1991-98 közötti időszakot tekintve a csirke és a tyúk aránya visszaesőben van a pulyka és a liba javára.

2.12. táblázat

Baromfi felvásárlás alakulása Magyarországon, 1990-1998 (ezer tonna)

	1990	1994	1995	1996	1997	1998
Csirke felvásárlás	295	150	198	184	190	232
Egyéb baromfi	169	122	140	149	176	192
Baromfi összesen	464	272	338	333	366	424

Forrás: *Baromfi Terméktanács, Orbánné, 1998 nyomán.*

A magyar baromfiágazat genetikai-biológiai alapjai jók, a termelésbe bevont fajták genetikai adottságai biztosítanak a későbbi fázisokban elérhető magas termelékenységi és minőségi színvonalat, amennyiben kihasználnák azokat. Hatékonyság tekintetében a baromfivertikum leggyengébb láncszeme a hizlalási fázis. A fejlett baromfitartó országokhoz viszonyítva csaknem egy héttel hosszabb a nevelési idő, fél kilogrammal több a takarmány-felhasználás egy kilogramm vágócsirkére vetítve, az elhullás pedig több mint kétszeres. Mindezek következtében a húscsirke-termelés Magyarországon drága, a magyar felvásárlási árak csaknem elérik a nyugati felvásárlási árakat.

Az állatállomány szétaprózódott, az egy telepen tartott brojlerek száma rendkívül széles sáv, 5 ezer és 100 ezer között szóródik. Várható, hogy az alsó határ közelében termelők hamarosan kihullanak a termékpályáról, mert a jövedelmezőségi határ egyre feljebb tolódik.

A magyar baromfiszektorban a nyolcvanas évek végéig a baromfihizlalás kétharmada nagyüzemi keretek között folyt, ezek a szervezetek a termelést maguk finanszírozták. A kisüzemekben termelt vágóbaromfi nagy hányadát szintén a tsz-ek és állami gazdaságok integrálták és finanszírozták, a feldolgozó vállalatok velük álltak kapcsolatban. A kilencvenes évek második felére a ez az arány megfordult és a termelés kétharmada a magántermelőktől származik. Ezt a mezőgazdasági termelői kört a feldolgozók integrálják.

Magyarországon és a fejlett ipari államokban egyaránt az integrátor a feldolgozó, aki a hizlalási fázissal szerződéses viszonyban áll, ellátja a termelőt alapanyagokkal. Magyarországon a tőkeerős feldolgozók körében most van kialakulóban az a Nyugaton már régóta élő gyakorlat, hogy a takarmánykeverők is az integrátor tulajdonát képezik. Várható, hogy a szaporítás-keltetés fázisában is ez a kapcsolati-tulajdonosi viszony fog teret nyerni a nagyobb magyarországi integrátorok körében.

Egyre több magyar baromfi-feldolgozó vállalat létesít baromfitelepet, ahol maga folytat hizlalást. Erre a szerződéses baromfihizlalás nem megfelelő működése és a fekete gazdaság létéből fakadó bizonytalan alapanyag-ellátás miatt kényszerülnek a cégek. Ez a tendencia eltér a fejlett országok gyakorlatától. A magyarországi integrátor részéről a saját hizlaló telep olyan plusz tőkét köt le, amivel a nyugat-európai feldolgozó vállalatoknak nem kell számolniuk.

II.7.2. A baromfi-feldolgozó ipar

A baromfi-feldolgozó ipar az élelmiszeripar 18 szakágazata közül a termelése alapján a harmadik helyet foglalta el 1996-ban, ami 9,5 százaléknyi részesedést jelent az élelmiszeripar teljes termelési értékéből. Nettó árbevétele alapján a negyedik legnagyobb szakágazat. A baromfiipar az agrárágazat teljes kiviteléből 15 százalékot mondhat magáénak. Egy figyelemreméltó adat az ország méretéhez képest, hogy a világ baromfihús-exportjának értékéből a magyar kivitel 3-4 százalékot tesz ki. (Orbáné, 1998)

A baromfi-feldolgozásban több mint 30 vállalat működik. Ezek kétharmada azonban csak helyi szükségletre termelő, kis kapacitású évi 500-1000 tonna baromfihúst előállító vállalat. A kis vágóhidak termelése összesen mintegy 40 ezer tonna. Legalább ekkora piacot szakít ki a legális vágóhidaktól a fekete gazdaság. Szakértői becslések szerint az illegálisan működő zugvágóhidak brojler- és pulykafeldolgozása 40-50 ezer tonna évente.

A versenyszférában 2 vállalatcsoport és 5 nagyobb baromfi-feldolgozó vállalat működik, amelyek belföldre és exportra egyaránt termelnek. Ezen kör baromfihús termelése 220-240 ezer tonna, amiből 40-45 %-ot külföldön értékesítenek. (Orbáné, 1997)

A két legnagyobb vállalatcsoport, a Hajdúsági Baromfitermelő és Értékesítő Rt és a Bábolna Rt. A két nagy integrátor és az öt önálló vállalat - SáGa Foods Rt, Hungerit Kft, Zalabaromfi Rt, Gallicoop Rt, Merian Rt - produkálta az ágazat teljes árbevételének 88 százalékát.

A baromfiipari vállalatok privatizációja vontatottan indult, kezdetben alig volt külföldről komoly érdeklődés. Az első tulajdonosi kör 1995-96 fordulójára alakult ki, azóta már újabb tulajdonosváltások is történtek. A legnagyobb változás a Hajdúsági Rt tulajdonában következett be: 1996-ban brit és amerikai befektetési alapok jutottak benne (kisebbségi) tulajdonhoz, majd 1997 nyarán a Hajdúsági Rt megvette a Hungavis Rt-t, amelynek a tulajdonát képezte a Conavis Rt (négy baromfi-feldolgozó üzemmel). Ezáltal az addig is piacvezető Hajdúsági Rt - a nettó árbevétel alapján - a piac csaknem 40 százalékát uralja és 7 vállalatot fog össze.

A szakágazat második legerősebb cége a Bábolna Rt három baromfi-feldolgozó gyárral, de erősen csökkenő piaci részesedéssel (1995: 19%, 1996: 12 %). Hasonló nagyságú szeletet szakít ki a piacból a szentesi székhelyű, egy vágó és két tovább-feldolgozó üzemmel működő, vegyes tulajdonú Hungerit Kft (12-13 %). Az angol kézben lévő SáGa Foods Rt. a piac 11 százalékát mondhatja magáénak. A további három baromfi-feldolgozó vállalat - a vegyes tulajdonban lévő Zalabaromfi Rt, a pulykára szakosodott, szintén külföldi-magyar kézben lévő Gallicoop Rt valamint a döntően német tulajdonú Merian Orosháza Rt - egyenként a piac 5-6 százalékát birtokolja (*Orbáné, 1998*).

A magyar baromfiipar azonban 1991 óta komoly kapacitástöbblettel küszködik. Még akkor is épültek új gyárak, amikor a volt Szovjetunió piacait elveszítettük. A kapacitáskihasználás az 1994-től tapasztalható fellendülés ellenére is csak mintegy 65-70 százaléknyi a fent vizsgált vállalati körben, ami komoly hatékonyság-csökkentő tényező és régóta cipelt terhe az iparágnak.

Verseny és piaci koncentráció

A baromfiiparban 1993 után felgyorsult a koncentráció, ami még napjainkban is

zajlik. A vállalatok piaci pozícióiban rendkívül nagy átrendeződések történtek. 1996-ra három vállalatcsoport alakult ki, két önálló vállalat - a SáGa Foods és a Hungerit Kft - megerősödött, részben a kis kapacitású vágóhidaktól, részben a nagyobb vállalatoktól nyerve piacot. 1997-ben a vállalatcsoportok száma kettőre csökkent úgy, hogy miközben a Hajdúsági Rt újabb 20 százaléknyi piaci részt szakított ki magának (döntően vállalat-felvásárlással, de korábbi 4 üzeme termelésének útján is), addig a Bábolna Rt. 7 százaléknyi piacot veszített egyetlen év alatt. Ezáltal egyetlen domináns vállalat által uralt piaci struktúra van kialakulóban, már túljutva az oligopol piaci struktúrán is. Mindez a verseny intenzitása szempontjából nem szerencsés fejlemény. 1996-ig az erőviszonyok sokkal kiegyensúlyozottabbak voltak, mint napjainkban.

II.7.3. Állami beavatkozások a baromfi termékpályán

A baromfiiparban nincs közvetlenül szabályozott termékpálya. A csirke a közvetetten szabályozott termékkörbe tartozik, a többi baromfifaj pedig a befolyásolt termékkörbe. A csirkére az Agrárrendtartási Hivatal felvásárlási irányarat állapít meg, amit a Baromfi Termék Tanáccsal közösen alakítanak ki, ezt azonban a vertikum résztvevői számára nem kötelező alkalmazni. Közvetetten befolyásolja a baromfiipart a kukorica árszabályozás (intervenciós ár), mivel a kukorica a baromfitápok alapanyaga az import fehérjetakarmányok mellett.

A jövedelmezőséget befolyásoló támogatási rendszer: termelési támogatásból, a piacra jutást elősegítő támogatásból és a beruházási támogatásból áll.

- A termelési támogatás: kamattámogatás (a jegybanki alapkamat 40 százaléka), legfeljebb egy éves lejáratú hitel után a mezőgazdasági tevékenység költségeinek fedezetére. A kamattámogatás igénybe vételének nagysága változik a termékértékesítési árbevétel nagyságától függően. Az integrátor is igényelheti.
- A piacra jutást elősegítő támogatás a következő elemekből áll:
 - a/ A közösségi agrár marketing támogatása, amit az FM Magyar Közöségi Agrármarketing Centrum Közhasznú Társaság irányít
 - b/ Minőségbiztosítás támogatása: HACCP rendszer kiépítési, bevezetési költségének 50 százaléka

c/ állatorvosi és élelmiszer higiéniai vizsgálati költségekhez nyújtott támogatás

d/ állati hulladék ártalmatlanná tételének költségeihez nyújtott támogatás

e/ állategészségügyi prevenciók költségei és gyógyszer vásárlási költségek támogatása (vágóbaromfi termékpálya állattenyésztési szakaszára)

f/ 5 Ft/kg felvásárlási-ár támogatás I. osztályú vágóbaromfira. A vágóállomány megoszlása minőség szerint kb: 90 % I. osztály, 10 % II. osztály.

g/ normatív exporttámogatás (baromfifajoktól függően 20-60 Ft/kg)

- A beruházási támogatás új építési beruházások megvalósításának, továbbá a meglévő épületek, építmények technológiai korszerűsítéssel járó átalakításának, értéknövelő felújításának támogatása (gépek, berendezések is): a jegybanki alapkamat 40 százalékának megfelelő kamattámogatás. Kamattámogatás meglévő kapacitások korszerűsítéséhez (baromfivágáshoz, toll feldolgozáshoz) nem vehető igénybe.

II.8. Együttműködési formák a termékpályákon

II.8.1. Vertikális koordináció az élelmiszer-termékpályán

Az élelmiszer-termékpályák vizsgálatának egyik fontos eszköze a vertikális koordináció elemzése. A vertikális koordináció vizsgálatát növekvő jelentősége indokolja. Ennek okai: a differenciálódó fogyasztói igények, a magasabb minőségi követelmények, a hatékonyság javítására és a költségtakarékosságra való törekvés. A vertikális koordináció mind nemzetközi, mind hazai tekintetben egyaránt döntő jelentőségű versenyképességi és hatékonysági kérdéssé vált. Tanulmányozása elősegíti az élelmiszergazdaság működésének és fejlődési tendenciájának mélyebb megértését is.

A fogalom idegennek hathat, ezért érdemes világosan meghatározni és elhelyezni szerepét az élelmiszergazdaságban. A vertikális koordináció fogalmát a legutóbbi évek hazai elemzéseiben főleg *Fertő Imre (1996)* és *Szabó Márton (1999)* használta. A fogalomrendszert az Ő munkáik alapján foglalom össze. *Vertikális koordináció alatt a kínálat és a kereslet mennyiségi, minőségi, időbeli és térbeli összehangolását értjük az élelmiszergazdaság egymásra épülő fázisaiban.* A fogalom szinonimájaként használt vertikális integráció már a szocialista Magyarországon is elfogadott – bár sokszor túlpolitizált – kifejezés volt. (A szocialista gazdálkodás feltételei között sokszor felmerült

a kérdés, hogy „ki kit integráljon”: a mezőgazdaság az élelmiszeripart, vagy az élelmiszeripar a mezőgazdaságot.) Egy korabeli Közgazdasági Kislexikon értelmezése szerint „a vertikális integráció egy-egy mezőgazdasági termék vagy termékcsoporthoz termelési, feldolgozási és értékesítési folyamata egymást követő fázisainak koordinálása, összekapcsolása. Formái a vállalati, a szerződéses, és a szövetkezeti integráció.” A Modern Közgazdaságtan Ismerettára¹³ szerint vertikálisan integrált vállalat „egy olyan cég, amelynek tevékenysége a nyersanyagtól a végtermékig tartó termelési folyamatnak egynél több egymást követő szakaszát fogja át.” (Szabó M., 1999).

A vertikális koordináció fogalmát R. J. Mighell és L. A. Jones (1963) úgy definiálták, hogy az magában foglalja általában a termelés és a marketing egymásra épülő lépcsőinek harmonizálására szolgáló eszközöket és módszereket. A vertikális koordináció definíciója lehetővé tette, hogy azt több dimenzióban is értelmezni lehessen. (Fertő, 1996)

II.8.2. A vertikális koordináció helyzete Magyarországon

A magyar élelmiszer-gazdasági termékpályák mentén a hetvenes, nyolcvanas években kialakult vertikális koordinációt gyakorlatilag szétzilálták a '90-es évek változásai. A megszűnt koordináció elsődlegesen az „intézményi” jelzővel volt jellemezhető, amelyet azonban szerves módon egészített ki a piaci koordináció. Mindennek alapját az teremtette meg, hogy a termékpálya mentén uralkodó volt a társadalmi tulajdonforma (korlátozott mértékben volt jelen a magántulajdon). Ez biztosította a vertikum egyes fázisainak összehangolási lehetőségét: a tulajdon nem különült el fázisok szerint, illetve a tulajdonosi érdekeket a kompromisszum-keresés és kiegyezési szándék motiválta. A vizsgált termékpályákon ehhez még ráadásként adódott, hogy a piaci koordinációt többnyire a puha minőségi és pénzügyi korlátot jelentő keleti piacok vezérelték.

Az elmúlt évtized társadalmi-gazdasági átalakulása a koordináció alapját képező tulajdoni formák és tulajdonosi szerkezet tekintetében hozott gyökeres változásokat az élelmiszer-gazdaságban. A jellemzővé, illetve kizárólagossá vált magántulajdon létezésére feltételezi, hogy a vertikum koordinálásának alapvető eszköze piaci típusú, s ez döntően

¹³ Szerző: Pearce, Dawid W., 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

így is rendeződött el hazánkban. Ez összefügg azzal is, hogy a piaci környezet immár kikerülhetetlenül keménnyé vált mind minőségi, mind pénzügyi szempontból. Ez a körülmény a vertikum teljes egészére alapvető hatással volt, és újrendezte – immár piaci alapokon – az egyes fázisok egymással kapcsolatos elszámolásait, valamint a támogatások-elvonások eredőjeként létrejövő transzfereket. A gazdaságpolitika fő kérdése itt úgy fogalmazható meg, hogy a piaci alapon megvalósult koordinációt milyen fázisokban szükséges és milyen mértékig indokolt kiigazítani, módosítani¹⁴.

A problémák főbb területei összefoglalva:

- *A sok piaci szereplő* egymástól függetlenül hozza meg termelési és értékesítési döntéseit, ami esetenként önmagában is a kereslet, a kínálat és az árak szélsőséges ingadozásait eredményezi.
- *A piaci információk többnyire megbízhatatlanok*, mert a piaci szereplők érdeke a hamis adatok közlése, az adatgyűjtés módjai kezdetlegesek.
- *Az információ pontatlanságának és a piacok áttekinthetlenségének* egyik fő oka az, hogy több termék kereskedelmében nem alkalmazzák a korszerű szabványokat és a minősítési osztályokat (pl. zöldség, gyümölcs, hús), aminek háttérében a kereslet igénytelensége és az alacsony vásárlóerő húzódik meg, de éppúgy a kereskedelmi rendszernek a kifinomultabb igények közvetítésére való alkalmatlansága és a marketingtevékenység hiányosságai is.
- A feldolgozók és fogyasztók minőségi igényeinek kielégítését egyes esetekben megnehezíti a birtokszerkezet szétaprózódása, a kistermelők képzetlensége, tőkehiánya és rövidtávú gazdálkodási szemlélete.
- A mezőgazdasági termelők szövetkezési hajlandósága gyenge, ezáltal alkupozíciójuk is gyenge a termékpályák további szereplőivel szemben. A szövetkezést akadályozza az adóelkerülésre való törekvés is. Az őstermelői adókedvezményeket sem lehet összeadni, ezért érdemes minél kisebb egységekben termelni.
- A termelők nem fordítanak kellő figyelmet a marketingre, az áru válogatására, osztályozására, csomagolására, márkázására.
- A mezőgazdasági termelők alacsony részesedése a feldolgozó szektorban rontja az ágazatok koordinációjának hatékonyságát.

¹⁴ Tóth József előadása, docens, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.

- Gyakori a szerződésszegés, korrupció, az üzleti partner megtévesztése. A hazai jogalkalmazás nem képes biztosítani a szerződések betartását.
- A feketegazdaság létezése esélyegyenlőtlenséget teremt a piaci szereplők között és tovább rombolja az üzleti etikát, ráadásul komoly élelmiszerbiztonsági veszéllyel is jár.
- A termelők nem mindig bíznak a minősítő intézmények eredményeiben és úgy tapasztalják, hogy a hatóságok is megtévesztik őket illetve lefizethetők.

Az élelmiszer-gazdasági átmenet komoly problémáinak (termelés csökkenése, tőkehiány) egyik fontosabb magyarázója az egyes élelmiszer-vertikumok átmenet előtti, vertikálisan integrált, központilag irányított szerződéses rendszerének, majd a tervalkuk rendszerének a megszűnése¹⁵. *Gow és Swinnen (1998a, 1998b)* elemzéseiből kitűnik, hogy a vertikális kapcsolatok átalakulásának mennyire meghatározó szerepe van a jövedelmek szintjére és a termelés kereteire nézve. A termelők befolyásolásának egyik legfőbb eszköze az üzleti életben jelentkező késlekedés, és a késve fizetés.

Általános vélekedés, hogy az élelmiszer-vertikumok kapcsolódó iparágainak átalakulása döntő jelentőségű a vertikális együttműködés javítása szempontjából. Megfigyelhető, hogy a jelenlegi helyzetben a termelők monopolisztikus jellegű vállalkozásokkal kerülnek kapcsolatba, tárgyalási pozíciójuk gyenge. A felvázolt probléma nem kezelhető tradicionális modellel, amely feltételezi a tökéletes informáltságot, jól működő piacot és tagadja a szerződések problémáját.

Gow és Swinnen a probléma gyökerét tehát a szerződésekben látja. Hiteles és végrehajtható szerződéses megállapodások hiányában a tárgyalópartnereknek lehetőségük van a szerződéses feltételek utótárgyalására, ami késedelmessé teszi, illetve akadályozza a tranzakció létrejöttét. Az átmeneti gazdaságokban a szövetkezeteknek és a vertikális integrációknak komoly problémáik jelentkeznek a szerződéses késlekedések miatt. A szerzők szerint a külföldi befektetések sikeres megoldást jelentenek erre a problémára.

¹⁵ Magyarországon a központilag irányított szerződéses rendszer már 1959-ben megszűnt, ezt követően a trösztök és a tervehivatal közötti alkuk, tervek (üzleti tervek) határozták meg a termelés kereteit. Ez a tervalku ösztönző rendszerrel is össze volt kapcsolva (interjú Piros Lászlóval, az ÉFOSZ főtitkárával).

Empirikus vizsgálatok azt támasztják alá, hogy a feldolgozó szektorban megjelenő külföldi tőke megoldást jelent a késlekedési problémára is. A mezőgazdasági termelésben csak jelentéktelen mennyiségű külföldi tőke jelent meg, ezzel ellentétben az élelmiszer-feldolgozás és kereskedelem szintjén sokkal több. A multinacionális társaságok, melyek magukkal hozzák a fejlett országok üzleti gyakorlatát, háromféle módon befolyásolhatják az alapanyag beszállítók közgazdasági környezetét:

- az általuk vásárolt termékek és szolgáltatások minőségi standardjainak meghatározásával;
- a felvásárlási szerződések feltételeinek meghatározásával;
- a technológiai előnnyel, a menedzseri kezdeményezőkésséggel és a beszállítóikkal kialakított szervezeti kompetenciával (*Dunnings, 1993*).

A külföldi tulajdonú feldolgozókkal való kapcsolat sok tekintetben előnyére válik a mezőgazdasági termelői szektornak. A multinacionális társaságok képesek gyökeresen átalakítani a termelők üzleti környezetét, ha hozzájárulnak a beszállítók termelékenységének és hatékonyságának javításához. Ennek tényezői:

- A külföldi cégek stabilabb szerződéses feltételeket tudnak garantálni.
- Kedvezőbb árakat és pontosan nyomon követhető fizetési feltételeket garantálnak.
- Befolyásolják a termelők szerződéses fegyelmét és attitűdjét.
- A feldolgozóknak elvégzett beruházások növelik a kapacitást és a minőséget.
- Hosszabb futamidejű szerződéseket kezdeményeznek.

Az 1990-es évek elején az élelmiszer-gazdaság vertikális koordinációs rendszere, amely bár kétségtelenül jelentős hatékonysági veszteségekkel, de mégiscsak működött, gyakorlatilag szétesett. Ezen belül az élelmiszeripartól kiinduló integráció mindenekelőtt a vállalatok pénzügyi helyzetének megingása és a strukturális átalakulás miatt épült le. 1993 végéig több százezer kistermelő maradt ki az árutermelésből. A mezőgazdasági termékek átmeneti túlkínálatával egyidejűleg felszínre került az élelmiszeripar gyenge forgótőke-ellátottságának problémája, miközben hitelekhez is igen magas kamatokkal vagy gyakran még úgy sem lehetett jutni. A legnagyobb gondok a hús-, tej-, baromfi- és konzerviparban mutatkoztak. Általánossá vált a nyersanyag-átvétel megtagadása, a felvásárlási ár kifizetéseinek hosszú késése (késleltetése). Mivel a mezőgazdasági

termelők hasonló pénzügyi nehézségekkel küszködtek, a pénzügyi integráció, az alapanyag-termelés előfinanszírozásának hiánya mutatkozott a legnagyobb gondnak. (Hantó, 1996)

Az élelmiszeripari vállalatok – saját érdekükben – megpróbálták betölteni az integrációs űrt, hosszú távra biztosítani mennyiségben és minőségben a rendszeres és egyenletes alapanyag-ellátást. Ezt a feladatot a tőkeerősebb külföldi tulajdonú cégek voltak képesek jobban elvégezni.

Az integrációs támogatásra az egyik példa a Pick Rt. esete (Orbánné-Szabó, 1996), amely 1993 óta tulajdonosként is bevonta a termelőket, mindemellett a piaci ár feletti minimál árat kötöttek ki. Összességében bevált a vágóállat-felvásárlásra kialakított szerződéses rendszer, a partneri körük stabil. A cég saját felvásárlói tartják a kapcsolatot közvetlenül a termelőkkel, így – kiiktatva a lánckereskedelmet – a szállítók magasabb összeghez juthatnak, megkapják a teljes összeget. (MTI-Eco, 1999.10.18).

További példák (az azóta már tulajdonost váltott egykori) Avonmore Pásztó, amely alacsony kamatozású kölcsönökkel is segítette beszállítóit. A Sága Foods vállalkozói szerződések keretében hazai termelőkkel bonyolítja le az élőállat-felvásárlást, valamint részt vesz napos-állat beszerzés és -nevelés finanszírozásában is. (Lehota-Szűcs, 1997)

Mivel az 1990-es években megnövekedett a kis- és közepes méretű gazdaságok száma, integrálásuk egyre égetőbbé vált. Sok kisebb termelő azért esik ki az integráció lehetőségéből, mert az élelmiszeripari vállalkozások számára túlságosan drága és körülményes a kisebb termelőkkel való foglalkozás (pl. 1-2 tehenes tejtermelők). Magyarországon még hiányoznak a termelőket integráló szövetkezesek. A hús- és gabona-felvásárlást többnyire a feldolgozókból kivált kereskedőcégek végzik, a baromfiipar pedig maga integrálja a termelést.

II.8.3. Termékpályás együttműködés

Az együttműködés kilencvenes évek végén újonnan kialakuló formája a termékpályás szövetkezetek taglétszámukat tekintve lényegesen gyengébbek a hagyományos gazdaszerveződésekénél, mégis kitörési lehetőséget jelentenek a termelők szorult piaci helyzetéből. A vagyonszövetség alapuló, termelő szövetkezetek ugyanakkor

életképesebbnek vallják magukat, s érdekképviselőiknél állítják, hogy az értékesítési biztonságot jelentő több lábbon állás taktikáját csakis náluk lehet folytatni.

A Magyarországon több évtizede működő, hagyományos - termelő típusú - mezőgazdasági szövetkezetekhez képest újfajta, termékpiac szövetkezés csírái a mezőgazdasági termelői értékesítő szervezetek (*tészek*). Ezek Magyarországon és az Európai Unióban is először a zöldség-gyümölcs ágazatban jelentek meg, mint a termelő vállalkozások vagy termelők közös értékesítésre és feldolgozásra létrehozott non-profit szervezetei. A tészek alapításának elsődleges oka az, hogy a termelők együttműködése az értékesítésben jobb alkupozíciót hoz létre annál, mint amelyet a gazdák egyenként elérhetnének. A közös tárolókapacitásoknak köszönhetően ugyanis az osztályozott, jó minőségű termék olyan nagy mennyiségben alkothat árualapot, ami megfelel az élelmiszer-kereskedelmi láncok növekvő áruigényének.

Tehát miközben folyik a verseny a *tészt* alkotó termelők - rendszerint családi vállalkozások - között a jobb minőség és az alacsonyabb költség szint eléréseért, növekszik az értékesítés biztonsága és csökken a termelők kiszolgáltatottsága a feldolgozóiparral és a kereskedelemmel szemben.

A *tészekben* a termelők maguk választják vezetőiket és mindegyikük egy-egy szavazattal vesz részt a döntések meghozatalában. A tagok helyzetét az üzemi vagy működési alap hivatott stabilizálni, amely - általában fele-fele arányban - a termelők hozzájárulásából és állami támogatásból tevődik össze, és felső határa az éves forgalom 4-4,5 százaléka. Ez jelenti az alapját a közös, bármely szövetkezeti tag által igénybe vehető szolgáltatásoknak is, kívülállók részére ugyanakkor a tészek semmilyen szolgáltatást nem teljesíthetnek.

A termékpiac szövetkezés annyiban jelent előrelépést a mezőgazdasági termelői értékesítési szerveződésekhez képest, hogy az adott mezőgazdasági termék vagy termékcsoporthoz teljes vertikumát átfogja, tehát a feldolgozóipart és a nagykereskedelmet is bevonja az együttműködésbe. A különböző üzemméretű gazdasági szereplők így már nemcsak az értékesítésben, hanem a beszerzésben és a feldolgozásban is erősíthetik piaci helyzetüket. A termékpiacra keletkezett profit túlnyomó részét - ami nyilván nagyobb, mint az egyéni úton értékesítő vállalkozók nyeresége - a termelők visszaforgatják a

szövetkezet működtetésébe, a tárgyi eszközök korszerűsítésébe. Azzal, hogy a termelők eddig kizárták az együttműködésből a feldolgozókat és a forgalmazókat, a vertikum utóbbi két eleme évtizedeken át saját profitmaximuma elérésére törekedett, leginkább a termelők és a fogyasztók kárára. A termékpályás szövetkezéssel a gazdáknak lehetőségük nyílik arra, hogy részesülhessenek a kiskereskedelem előtti két utolsó szakaszban képződött jövedelmekből is.

A termékpályás szövetkezés olyan szempontból instabil, hogy ha egy termékágazat helyzete meginog, akkor a dekonjunktúra a teljes termékpályán végiggyűrűzik és a szervezet piaci helyzete is meggyengül. Az "új típusú" szövetkezetek inkább abban látják meggyengülésük veszélyét, hogy nem rendelkeznek a tagok versenyképes működéséhez szükséges korszerű termelői infrastruktúrával, mivel a ma használatban lévő mezőgazdasági ingatlanok és gépek túlnyomó része elavult. A gazdák ugyanis a beruházások anyagi fedezetének előteremtésében csak korlátozottan tudnak részt vállalni. Bár a termőföldek több mint 50 százalékát családi gazdaságok művelik, paradox módon e szektor kezében van a legkevesebb terménytároló és terményszállító berendezés. Miközben ugyanis ezek a kisvállalkozások önállóvá váltak, a termelési infrastruktúra a termelőszövetkezeteknél maradt (Tóth, 2000).

Összefoglalva: az élelmiszeripari vállalatok, mindenekeelőtt pedig a külföldi tulajdonú cégek sokat tesznek az integrációs űrök kitöltésére. A feldolgozóknak egyes esetekben sikerül a termelők hiányzó értékesítési, illetve termelés-koordináló szervezeteit pótolniuk. A multinacionális társaságok a hazai alapanyag-termelőkre és beszállítókra támaszkodva, magasabb minőségi követelményeket állítva és szigorú szállítási határidőket elvárva növelik a gazdaság kiszámíthatóságát.

A feldolgozóipar külföldiek részére történő privatizációja által a termelési szféra minden szintjén megjelenhetett a tőkeerősebb feldolgozó, amely képes elősegíteni a vertikális kapcsolatok révén a mezőgazdaság jelenlegi szintje mellett is a termelés szinten tartását. El kell azonban mondani, hogy bár a multinacionális élelmiszer-feldolgozó vállalatok támogatása által integrált termelés pozitív és stabilizáló jelenség, mégis a termelők számára még jobb megoldás lenne az, ha integrátor szervezetek (termelők alkotta szövetkezetek) által tudnának összefogni. Magyarországon már egy évtizede folyik a vita

az új típusú szövetkezetekről, azonban ennek eredménye eddig gyakorlatilag kevés. Az átalakult termelő típusú szövetkezetek nem képesek összefogni a termelőket. Olyan integrációkra van szükség, amelyek több száz, akár több ezer termelő (vállalkozás, akár családi gazdaság) termelését képesek értékesíteni. Ez a jövőbeli nyitja a termelők érdekérvényesítő képességének. Az agrár-érdekképviseletek nagyon gyakran állami támogatások megszerzéséről gondolkoznak. A szövetkezés azonban nem oldható meg "kívülről", támogatásokból – várható, hogy gazdasági érdekeltség révén fog majd kialakulni, és azok fogják végrehajtani, akik képesek lesznek finanszírozni azt.

II.8.4. Az élelmiszertermelés és a kereskedelem kapcsolata

Az élelmiszertermelés és a kereskedelem közötti kapcsolat állandó átalakulásban van. A vertikálisan felépülő rendszerben a két blokk egymásrataltsága nem kétséges, de a tárgyaló felek közötti aszimmetria is felismerhető. Ez az aszimmetria mind a két oldalon megjelenik, hiszen a termelők számára a nagy kereskedelmi láncok jelentik az ellenfelet, a kisebb kereskedelmi cégek, vállalkozók pedig a nagyobb, esetenként monopolhelyzetben lévő termelővel szemben érzik kiszolgáltatottnak magukat.

A kép árnyalt, a lényeg, hogy a kereskedők és a termelők között kemény verseny folyik a forgalom fázisában realizálódó profitért. Ebben a versenyben a kereskedelmi láncok egyre hangsúlyosabb szerephez jutnak, a beszállítóknak egyértelműen diktálnak, s az agresszív beszerzési politika a jellemző, csak az ár számít. Természetesen azok a termelők, amelyek valamely szempontból monopolhelyzetben vannak, vagy egyenlő félként tudnak tárgyalni velük, jobb feltételeket tudnak elérni, mint a kisebb cégek.

A kereskedelmi láncok és a nagyobb termelők, feldolgozók közötti kapcsolat

Ugyanakkor a legnagyobb multinacionális üzletláncok is hosszú távú kapcsolatokra törekszenek a beszállítóikkal, s ehhez figyelembe kell venniük a beszállító cégek stratégiai érdekeit is, mivel végső soron az érdekeik egybeesnek.

A kereskedelmi láncok szempontjából a hosszú távú együttműködés előnyei a

következők:

- az üzletek kínálatában bizonyos állandóságot kell biztosítani, hogy a vásárlói lojalitást erősítsék. A fogyasztó esetenként a kedvenc termékéért megy egy-egy üzletbe, s ezt meg kell kapnia, hogy visszatérjen;
- a kereskedő számára fontos, hogy a beszállítója megbízható legyen mind a termékek minőségét, mind a szállítás pontosságát illetően;
- a kereskedelmi márkák gyártásával a stabil beszállítói partnereket bízza meg a kereskedő, s ezek a kapcsolatok közös előnyöket biztosítanak mindkettőjüknek;
- bizonyos marketing akciók, új kereskedelmi módszerek alkalmazása csak együttműködés alapján lehetségesek.

A termelők számára is érvényes az együttműködésben való érdekelttség:

- a kereskedelmi láncok biztos és növekvő értékesítési piacot jelentenek a gyártóknak;
- esetenként az adott lánc külföldön lévő üzleteibe is eljuthatnak a gyártó termékei;
- a kereskedelmi hálózatok által támasztott követelményekhez való alkalmazkodás szükségessé tették, hogy a gyártók, termelők gyors fejlesztésekbe kezdjenek pl. a csomagolás, szállítás, az áru megjelölés, a logisztika területén;
- a megfelelő kapcsolat esetén folyamatosan kaphatnak információkat a fogyasztói igényekről, s ennek megfelelően alakíthatják a termékfejlesztéseiket;
- a kereskedelmi márkák kialakítása során közös fejlesztéseket végeznek, s ezáltal a kockázatot is megosztják egymás közt.

A láncok és a nagyobb termelők közötti együttműködésnek hosszabb távon egyik fél részére sincs alternatívája. Amennyiben a kereskedők nem lesznek tekintettel a termelők érdekeire, akkor a beszállítók is előbb-utóbb megtalálják azt a csatornát, ahol eredményesebben fognak értékesíteni.

Másrészt azt is figyelembe kell venniük a láncoknak, hogy a fogyasztó is lassan emeli az igényeit, és nem csak a termék ára alapján hozza meg döntését, hogy melyik üzletet választja, s bizonyos esetekben visszatér a minőségi kereskedelemhez. (Már egy-két éve

tapasztalható, hogy a láncok árleszorító törekvéseinek eredményeként bizonyos termékek minősége folyamatosan romlik, mert a gyártók az értékesebb alapanyagokat olcsóbbakkal helyettesítik, pl. hús- és baromfitermékek.)

A kisebb termelők és kereskedők partneri kapcsolatai

A kisebb termelők számára komoly problémát jelent a nagy láncokkal való együttműködés, hiszen ők legtöbbször nem tudják azokat a mennyiségi igényeket kielégíteni, amelyek az országosan egységes kínálat megteremtéséhez szükségesek, továbbá nem tudják vállalni azokat a logisztikai szolgáltatásokat, amelyeket néhány nagyobb lánc igényel. Ugyanakkor a láncok sem szívesen aprózzák el a beszerzéseiket, ezért kialakult a közvetítő cégek hálózata, amelyek összegyűjtik, egységesítik a kisebb termelők árúit és igény szerint kiszolgálják a kereskedelmi hálózatokat. Ezek a termelők a leginkább kiszolgáltatottak, hiszen bármikor helyettesíthetők, továbbá a termékeiket terhelő árresek elviszik a jövedelem nagy részét.

A kisebb termelők számára megoldásként a helyi, kisebb kereskedelmi egységekkel való kapcsolatok kiépítése, valamint a specializálódás és a szakboltokban történő értékesítés lehetősége marad.

További megoldás számukra, ha a nagyokkal szemben szövetkezés segítségével veszik fel a versenyt. A kereskedelmet jellemző koncentráció erősödése ezen a területen is érezteti hatását.

A kisebb kereskedők láncokba tömörülése

Az önálló kiskereskedelmi egységek számára ugyanolyan kemény a verseny a nagy láncokkal, mint azok beszállítóinak. A multinacionális kereskedelmi láncok egyelőre a kisebb hazai kereskedők piaci részesedésének terhére növelhették saját forgalmukat, ennek köszönhető az a nagy fluktuáció, ami a boltok számának alakulását jellemzi.

A védekezés első reakciója az összefogás volt. Így került sor az üzletek láncokba tömörülésére, aminek következtében egyre nő a kisebb és közepes láncok száma. Ezek a tömörülések aztán a közös beszerzés megszervezésében látják a kiutat, hogy enyhíteni

tudják a verseny szorítását. A már korábban létrejött beszerzési társulásokhoz is egyre többen csatlakoznak, s tavaly már a beszerzési társulások közötti megegyezésre is sor került. A piramisszerű építkezés eredményeként ezek a láncok lassan felveszik a versenyt a nagyobb multinacionális cégekkel is.

Beszerzési társulások

A kisebb boltok a nagyokkal szembeni hátrányba kerülésüket elsődlegesen láncokba szerveződéssel és közös beszerzéssel kívánják kiegyenlíteni. A közös fellépés eredményeként ugyanis kedvezőbb ártárgyalási feltételeket érhetnek el, s a kereskedők pozícióit döntő módon befolyásolja, hogy milyen árakon tudják beszerezni a termékeket.

A továbblépés lehetősége, ha a beszerzési közösséget más termékcsoportokra is kiterjesztik, közös akciókat tartanak, illetve összehangolják a résztvevők értékesítési tevékenységét. Később ez az együttműködés egyre több területre terjed ki, s végül az arculat kialakítása, az üzletek modernizálása is egységes elképzelés alapján történik. Ebbe a kategóriába tartozik több beszerzési társulás (pl. a CBA), amelyek mára hálózattá álltak össze.

Az élelmiszer-gazdaság átmenetének és az egyes vizsgált szakágazatok sajátosságainak és a kapcsolódási formáknak az áttekintése után munkám második fő részében rátérek a módszertani részre, a transzferek és a hatékonyságzavarok vizsgálatára.

III. A TRANSZFEREK VIZSGÁLATA

Amint munkám elején felvázoltam, az élelmiszer-termékpályák közgazdasági vizsgálatának eszközéül a transzferek elemzését választottam. A transzferek elsődleges meghatározói az egyes kormányok *agrárpolitikái és az agrártámogatások*, másodlagosak a vizsgált szektor *strukturális sajátossága is a gazdaság általános* állapota. Ennek megfelelően a transzferek vizsgálatához elengedhetetlen a mezőgazdaság támogatását leíró elméletek áttekintése. E fejezetben először erről nyújtok áttekintést, majd ezt követően rátérek a munkám központi elemére a termékpályákon megfigyelhető transzferek vizsgálatára kifejlesztett módszertan ismertetésére.

III.1. A mezőgazdaság támogatásának elméletei

A kormányok szinte mindenhol beavatkoznak a mezőgazdasági piacok működésébe. A szakirodalomból jól ismert, hogy a különböző állami beavatkozások a fogyasztók és az adófizetők költségére történnek. Érdeemes tehát áttekinteni azt, hogy ezeknek a támogatásoknak mik a kiváltói, melyek az eszközei és milyenek a hatásai.

Az állam befolyásoló tevékenysége mellett két fő érvet szoktak felhozni: a *hagyományos* érvelés szerint az agrárgazdaságnak olyan jellemzői vannak, amelyeket a szabad piac nem képes megfelelően kezelni, a *modern* érvelés pedig a jóléti közgazdaságtanból ismert piaci kudarcokra épít (*Fertő, 1999b*).

A hagyományos érvelés szerint a mezőgazdasági termelés specialitásai, hogy

1. a termelés függ a biológiai sajátosságoktól és a természeti viszonyoktól (időjárás), hosszú a termelési ciklus,
2. a mezőgazdasági termékek többsége gyorsan romló,
3. a mezőgazdasági eszközöket más iparágakban nem lehet hasznosítani.

Az érvekkel szemben számos ellenérv hozható fel (az építőipar is hosszú ciklusú, az időjárás az idegenforgalmat is befolyásolja, stb.), tehát a hivatkozott sajátosságok nem

csak a mezőgazdaságra jellemzőek. A mezőgazdaság fenti jellegzetességeinek eredményeként a mezőgazdasági termékek kínálata ár-rugalmatlan, azaz az árak változására csak kismértékben változik a kínálat mennyisége. Az ár-rugalmatlanság az árak túlzott ingadozásához, az pedig a termelők jövedelmeinek ingadozásához, végül pedig a mezőgazdasági jövedelmeknek a nemzetgazdasági átlaghoz képest alacsonyabb szintjéhez vezetnek.

A hagyományos érvelés másik területe a mezőgazdasági termékek iránti kereslet sajátosságaira alapul:

1. A kereslet ár-rugalmatlan (hiába csökkennek az élelmiszerárak, a fogyasztás csak csekélyebb mértékben emelkedik).
2. Az élelmiszerek iránti kereslet jövedelem-rugalmatlan (más szóval érvényesül az Engel-törvény – vagyis a a jövedelmek emelkedése csak kisebb mértékben növeli az élelmiszerekre fordított kiadásokat.)

III.1.1. Piaci kudarcok a mezőgazdaságban

A mezőgazdasági programok jóléti közgazdasági elemzése során abból szoktak kiindulni, hogy a kormányzati intervenciók célja az ország jólétének maximalizálása. A kérdés az, hogy melyek azok a speciális esetek az agráriumban, amikor a piac működése nem vezet optimális allokációhoz, illetve jövedelemelosztáshoz.

Az *első* ilyen probléma az úgynevezett *jövedelemdiszparitás*, amely szerint a jövedelmek a mezőgazdaságban átlagban alacsonyabbak, mint más ágazatokban. A modell lényege, hogy az agráriumban a kereslet és a kínálat egyaránt ár-rugalmatlan. A technikai fejlődéssel a termelés jelentősen nőtt, viszont ezzel az élelmiszerek kereslete nem tartott lépést a jövedelem rugalmatlanság miatt (Engel-törvény), az agrárarak így csökkenő tendenciájúak. Mivel a felhasznált termelési tényezők immobilak, ezért a termelők csak korlátozottan tudnak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Így a szektorban az egyensúlyinál több erőforrást működtetnek, s az átlagjövedelmek viszonylag alacsonyak. A modell alapfeltevéseit az empirikus vizsgálatok alátámasztották, a jövedelemdiszparitási következményt azonban nem: a nyolcvanas évek második felében elvégzett kutatások tanúsága szerint a fejlett országok többségében az egy mezőgazdasági

háztartásra jutó jövedelem nagysága meghaladta a többi háztartás jövedelmi átlagát (Fertő, 1998).

A második piaci kudarcot a *bizonytalan mezőgazdasági árak* jelentik (bármilyen irányú mennyiségi változás az árak jelentős változásához vezethet). A kérdés az, vajon a piaci intézmények avagy a kormányzati beavatkozások tudják-e hatékonyabban csökkenteni a túlzott áringadozást. Ma nincs megnyugtató elméleti érv egyik álláspont mellett sem. Ugyanakkor az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy a fejlett országok protekcionista agrárpolitikája - amelynek egyik legfontosabb célja a belföldi árak stabilizálása - a világpiaci árak további mozgásaihoz vezetett. Vagyis a belföldi árak ingadozását a világpiacon "exportálták".

A harmadik probléma a *mezőgazdasági kutatásokba és fejlesztésekbe történő beruházások alacsony szintje*. Ezt azzal szokták magyarázni, hogy a termelők önmagukban nem elég nagyok, s nincs elég pénzük a kutatások finanszírozására. Ezért - noha az empirikus vizsgálatok szerint ezeknek a beruházásoknak a megtérülési rátája az alternatív lehetőségekhez képest jobb - ezek szintje állami segítség nélkül a társadalmilag optimálisnak tekinthető alatt marad.

III.1.2. A közösségi választások elmélete

Ha a döntéshozók előtt álló tényleges helyzetet reálisabban akarjuk elemezni, akkor abból a feltevésekből kell kiindulnunk, hogy a kormány a különböző piaci kudarcok korrigálásával nem a társadalmi jólétet, hanem elsősorban saját politikai támogatottságát igyekszik maximalizálni. Ennek érdekében jövedelem újraelosztást hajt végre a különböző politikai nyomást gyakorló körök között annak érdekében, hogy – mások rovására - növelje a számára meghatározó érdekcsoportok jólétét. Ez a megközelítés azt is feltételezi, hogy összefüggés van egy kormányzat támogatottsága és a különböző politikai nyomást gyakorló csoportok jóléte között. A döntési problémát ebben az esetben úgy lehet átfogalmazni, hogy a kormány a rendelkezésére álló erőforráskorlátok figyelembevételével miképpen tudja leghatékonyabban maximalizálni annak az érdekcsoportnak a jólétét, amelyik hozzásegíti az újraválasztáshoz.

A leginkább figyelemre méltó tény, amely végül is beindította az ez irányú kutatásokat az, hogy a *fejlett ipari országok általában erősen támogatják* a mezőgazdaságukat, míg a *fejlődő országok adóztatják e szektort* (Schiff-Valdés, 1998). Ehhez járult az a megfigyelés, hogy a fejlett országok fejlődésük korai szakaszában (az ipari forradalmat megelőző időszakban) szintén negatívan diszkriminálták a mezőgazdaságot, másrészt viszont számos újonnan iparosodó délkelet-ázsiai ország korábbi adóztató politikáját protekcionista kormányzati magatartással váltotta fel. Úgy tűnik tehát, hogy a gazdasági fejlődés az agrárprotekciónizmus növekedésével is jár. A fejlődő országokban ugyanis a mezőgazdaságnak jelentős súlya van a gazdaságban, a munkaerő többsége ott dolgozik, s a lakossági jövedelmek nagy részét élelmiszerekre költik. Ezzel szemben a fejlett államokban kicsiny az agrárszektor részesedése, a munkaerőnek csupán néhány százalékát foglalkoztatja, s a háztartások kiadásaiban alacsony az élelmiszerek hányada. Egy demokratikus társadalomban azonban a kormányzat nem szegülhet szembe hosszú távon a választók többségének igényeivel. Miért "zsákmányolják ki" akkor a fejlődő országokban az agráriumot, ahol a népesség nagy része abból él, s miért támogatják az agrárszektor a fejletteknél, ahol a gazdálkodók csak a lakosság törpe kisebbségét adják? Ezt a jelenséget gyakran *fejlődési, illetve számparadoxonnak* szokták hívni.

A fentiek magyarázatára több versengő, illetve egymást kiegészítő elmélet született, amelyek azonban megközelítési módjukban erősen különböznek. A magyarázatok első csoportjába azok a modellek tartoznak, amelyek háttérében a kormányzati magatartás úgynevezett klíringház típusának feltételezése áll. Eszerint a fejlődő országokban a mezőgazdasági gazdálkodók nagy száma miatt a kollektív cselekvés - azaz esetünkben a támogatások és egyéb kedvezmények kiharcolása - megfelelő szelektív ösztönzők hiányában csak nehezen valósítható meg. A termelők területi szétszórtsága nyilvánvalóan nagyobb, mint az iparban dolgozó társaiké. A kollektív cselekvésre való képességet jelentősen befolyásolják a kommunikáció és a szállítás költségei is. A fejlődő országokban, vagy a fejlett országok fejlődésének korai szakaszában nincs, illetve nem létezett sűrű, modern szállítási és telekommunikációs hálózat. Az iparban ugyanakkor a vállalatok kis száma és térbeli közelsége már korán lehetővé tette a dolgozók hatékony szervezkedéseit. A gazdasági fejlődéssel egyidejűleg azonban javultak a fenti feltételek, s így a vidéki régiókban is meg tudták oldani a kollektív cselekvés megszervezésének nehézségeit. Ezzel egyidejűleg az agrártermelők száma is jelentősen csökkent. Mindezek

következtében a fejlett országokban néhány évtized óta a gazdálkodók sikerrel küzdenek az állami támogatások megszerzéséért, míg a fejlődők termelői rendszerint alulmaradnak a pótlólagos erőforrásokért folytatott harcban.

Más elméletek inkább a politikusok és a választók közötti kapcsolatok elemzésére helyezik a hangsúlyt. Ez a megközelítés azon a feltételezésen nyugszik, hogy a politikusok és a szavazók magatartása a racionalitáson, az önérdeken és teljes informáltságon nyugszik. A politikai támogatás megszerzésére törekvő politikus (az állami támogatások kínálója) és a politikai támogatást nyújtó állampolgárok (a különböző transzferek és kedvezmények igénylői) közötti interakciók határozzák meg a politikai piac egyensúlyát, esetünkben az agrárpolitika protekcionista vagy diszkrimináló jellegét. A kormányzat különböző akciói a politikai támogatástól függenek. A modell szerint a különböző csoportok (például mezőgazdasági termelők és ipari dolgozók) közötti, egy főre jutó relatív jövedelemváltozás arra fogja indítani a politikusokat, hogy kompenzálják azt a réteget, amelynek jövedelme relatíve csökken. Az efféle politikai önérdek fontos magyarázatát adja az agrárprotekciónizmusnak. Ha például a gazdálkodók jövedelme csökken, akkor a politikus növelheti a támogatottságát, ha az ipartól erőforrásokat csoportosít a mezőgazdaságba azért, hogy az agrártermelőknek jövedelemtranszfereket nyújtson. Ennek oka, hogy adott nagyságú támogatás mellett a magasabb jövedelmű szektor marginális jövedelmének vagy jólétének változása kisebb lesz, mint az alacsonyabb jövedelmű ágazaté. Ezt a különbséget kihasználva a politikusok javíthatják a teljes politikai támogatottságukat.

A modell másik fontos következtetése, hogy az agrárprotekciónizmus a gazdálkodók számának csökkenésével növekedni fog. A politikai támogatottság elosztási hatásoknak köszönhető erősödése ellensúlyozza azt a csökkenést, amelyet a mezőgazdasági szavazók számának visszaesése okoz. Igaz ugyan, hogy számuk visszaesésével a gazdálkodók kevésbé lesznek fontosak szavazatszámban kifejezve, ám a támogatás is sokkal olcsóbb lesz (*Fertő, 1998*).

III.1.3. Vegyes motívumok az agrárpolitika formálásában

Az agrárpolitika kialakításában és megvalósításában természetes módon konfliktusba kerülnek egymással a magán- és a közérdekek. A közösségi választások elmélete az előbbieket, míg a jóléti közgazdaságtan az utóbbiakat hangsúlyozza. Az agrárpolitikák eddigi története azonban arra utal, hogy egyaránt találni példákat a piaci kudarcokat korrigáló intézkedésekre és a politikai piac működéséből fakadó támogatási programokra (Fertő, 1998).

Az amerikai agrárpolitika elemzői (Rausser, 1982) például megkülönböztetnek a hatékonyságot növelő, *termelő típusú* politikákat, valamint az érdekcsoportok számára jövedelem- és vagyontranszfereket juttató *úraelosztó, azaz ragadozó* politikákat. Látni kell azonban, hogy e két típus között interakció létezik, s nem választható szét a gazdasági és a politikai piac. A tapasztalatok szerint nemcsak feszültség keletkezhet az agrárpolitikában a két fajta tevékenység között, hanem lehetséges ezek koordinációja is. Amikor a különböző érdekcsoportok igyekeznek befolyásolni a politikai folyamatokat, akkor a kormányok gyakran a termelő és a ragadozó politikák közötti átváltással igyekeznek egyensúlyozni, illetve fenntartani hatalmukat. Ez viszont nyilvánvalóan a programok inkohereciájához vezet. Jó példa erre az amerikai agrárpolitikában az úgynevezett konzervációs programok (amikor pihentetik a veszélyeztetett földterületeket) és az ártámogatások együttes alkalmazása (utóbbiak az említett földek túlzott igénybevételeire ösztönöznek).

A racionális politikai folyamatban tehát a két politikának egy meghatározott kormányzati portfóliója jön létre. Ez az elméleti keret segíthet megérteni, miként maradhatnak fenn óriási hatékonysági veszteségekkel járó politikák. Hozzájárulhat annak magyarázatához is, hogy miért nehéz, illetve sokszor lehetetlen számos politikát megreformálni.

Mindezeket figyelembe véve megfontolásra érdemes, hogy az agrárpolitikai elemzéseket a korábbinál szélesebb horizonton kell elvégezni. Ha nem vesszük számításba a két politika egymásra hatásából származó következményeket, akkor könnyen téves következtetésekre juthatunk az egyes politikák hatékonyságát illetően. Ez viszont hibás ajánlások megfogalmazásához vezethet. (Fertő, 1998)

A vizsgálatok eredményeinek értékelésekor azonban egy problémát szem előtt kell tartani. Az eddigi néhány empirikus kutatás nem szolgálhatott még elég bizonyítékkal abban a tekintetben, hogy a kormányzatok tényleg csak a termelő politikák megvalósítása érdekében alkalmaznak-e ragadozó politikákat. Más szavakkal, ezek a eredmények is azt sugallják, hogy a magánérdekeknek túlzottan nagy szerepe van az agrárpolitika formálásában.

III.1.4. Az agrárpolitikák eszközei

Az agrárpolitikáknak vannak mind *külpiaci*, mind *belpiaci* eszközei. A külpiaci szabályozásnak vannak *piac-konform* módszerei (amelyeket a piaci szereplők beépíthetnek gazdasági kapcsolataikba), például a vámok, valamint az importlefölözés rendszere. *Piacidegen* szabályozók az exportszubszenciók, az export és importkorlátozások, amelyek bürokratikus úton, a piaci mechanizmusoktól függetlenül valósulnak meg. Ez sok esetben állami járadékvadászatot eredményezhet, valamint torzítja a termelésben elért hatékonyság-különbségeket a gazdaság szereplői között, ez pedig ellentétes a szabad piaci verseny elveivel. A piacidegen szabályozási eszközök alkalmazhatóságát nagymértékben korlátozhatja az a körülmény, hogy bevezetésük a partnerország hasonló ellenlépését válthatja ki.

A *belső piac szabályozásának* egyik legfontosabb eszköze a *kvóta*. Alkalmazásának feltétele, hogy a belső árak meghaladják a világpiaci árakat, és az így érvényesülő belső ár mellett a kínálat nagysága meghaladja a keresletet. Ekkor a szabályozás feladata a kínálat visszafogása. Az állam meghatározza, hogy mekkora lehet az a termelési mennyiség, amit szabott áron felvásárol, illetve a többlettermelést büntetik.

A belső piac szabályozásának másik eszköze a *közvetlen támogatások rendszere*. Lehetséges magának a *termelésnek*, vagy csupán valamelyik *termelési tényezőnek* (műtrágya, dízelolaj) a *támogatása*. Ezek a támogatások általában nem sértik a piaci törvényeket. Van azonban olyan támogatás is, amikor a *termelők jövedelmét egészítik ki* egy bizonyos szintre, ez már sérti a hatékony ösztönzés szabályait (Fertő, 1999b).

III.1.5. Az agrárpolitikák modelljei

Az agrárpolitikai eszközök vizsgálatához érdemes számba venni azokat a modelleket, amelyek alapján ezek kidolgozásra kerültek. Az agrárpolitikai modelleknek három fő típusa van a jóléti közgazdaságtan elvein belül.

1. A *részleges egyensúlyi modellek*, melyek elsősorban a mezőgazdaságra koncentrálnak. Az agrárpolitikai programok elosztási hatásait a termelői és a fogyasztói többleten, valamint az adófizetők költségeivel mérik.
2. Az *általános egyensúlyi modellek* már a mezőgazdaság és a gazdaság egésze közötti kapcsolatokat és lehetséges kapcsolatokat veszik figyelembe.
3. Harmadik kategóriába a *többlépcsős modellek* sorolhatók, amelyek a mezőgazdaság és a feldolgozóipar, valamint a kereskedelem közötti hatásokat vizsgálják. Ebben az esetben a fogyasztók keresleti görbéje már nem azonos a mezőgazdasági termékek iránti kereslettel (*Fertő, 1999b*).

Munkám következő részében egy többlépcsős modellt fogok bemutatni a magyar agrárpolitika értékelésére.

III.2 A transzferek vizsgálatának módszertana

A közgazdasági transzferek becslésére az értekezésemben alkalmazott módszertan az élelmiszer-termékpályák egyes fázisaiban (mezőgazdasági termelői szint, feldolgozó szint, kiskereskedői szint és végső fogyasztók) számolt PSE (producer subsidy equivalent - termelői támogatási egyenérték) és CSE (consumer subsidy equivalent - fogyasztói támogatási egyenérték) számítására épül. A PSE a mezőgazdasági támogatottság mérésére alkalmazott egyik legelterjedtebb mutató. Ennek a mutatónak a számítását és az ebből származtatott módszertant ismertetem a következő fejezetekben.

III.2.1. Transzferek a mezőgazdaság szintjén

A mezőgazdaság támogatásának két forrása van. Az első formában, amit *piaci*

ártámogatásnak hívunk, a fogyasztók nyújtanak támogatást a mezőgazdaság számára a magasabb árak formájában. Az adófizetőknek ezt a támogatást akkor is meg kell fizetniük, ha a magasabb árak révén a megmaradó felesleg elhelyezéséhez például exporttámogatást kell nyújtani. A magasabb fogyasztói árakat belföldön *kínálati kontingensekkel*, mint például ellátási kontingensekkel, valamint külkereskedelmi korlátozásokkal – mint például *importkontingensek, importvámok és exporttámogatások* – tartják fenn. Az 1 tonnára jutó fogyasztói transzfer úgy számítható ki, hogy az adott termék külső világpiaci referenciaárát kivonjuk az ugyanarra az árunak vonatkozó belföldi referenciaárból. Amennyiben ez az árrés pozitív előjelű, a vizsgált mezőgazdasági termék támogatása áll fenn, ha pedig negatív előjelű, akkor a mezőgazdaságra kivetett adóról (elvonásról) beszélhetünk, amelynek a fogyasztók a haszonélvezői. Az árrés méréséhez fontos, hogy az árrés csak az árkülönbözetet tükrözze és ne a minőségből, illetve a feldolgozottság fokából, módjából adódó különbségeket.

A támogatás második formája az olyan *költségvetési transzfer vagy juttatás*, mely nem befolyásolja közvetlenül a fogyasztói és a piaci árakat. Az ilyen támogatás veszteség-támogatásból, termelői felhasználói támogatásból, infrastrukturális támogatásokból stb. állhat. Egyes ilyen programok áruhoz vagy árucsoportokhoz kötődnek. Mások teljesen általánosak, például a mezőgazdasági kutatás finanszírozása.

A **PSE** mezőgazdasági termelői szinten úgy is definiálható, mint annak a pénzügyi transzfernek a mérőszáma, amit a mezőgazdasági termékek fogyasztói, mint adófizetők a termelőknek fizetnek az adott év agrár- és kereskedelem-politikája következményeként.

A **CSE** annak a pénzügyi transzfernek a mérőszáma, amit általában *a belföldi fogyasztók a termelőknek* és az *adófizetők a fogyasztóknak* fizetnek, az adott év agrár- és kereskedelem-politikájának megfelelően és a piaci struktúra következményeként. A CSE kifejezheti azokat a fogyasztóknak juttatott közvetlen költségvetési támogatásokat is, amelyek célja a magas piaci fogyasztói árak hatásának mérséklése, amelyeket ebben az esetben tulajdonképpen *a fogyasztók kapnak a termelőktől*.

A PSE-k kiszámításához az agrárpolitikai intézkedések 5 kategóriáját szükséges figyelembe venni. Az első a piaci ártámogatás, a további négy kategória pedig a támogatás olyan formáit takarja, amelyek nem közvetlenül befolyásolják a piaci árakat:

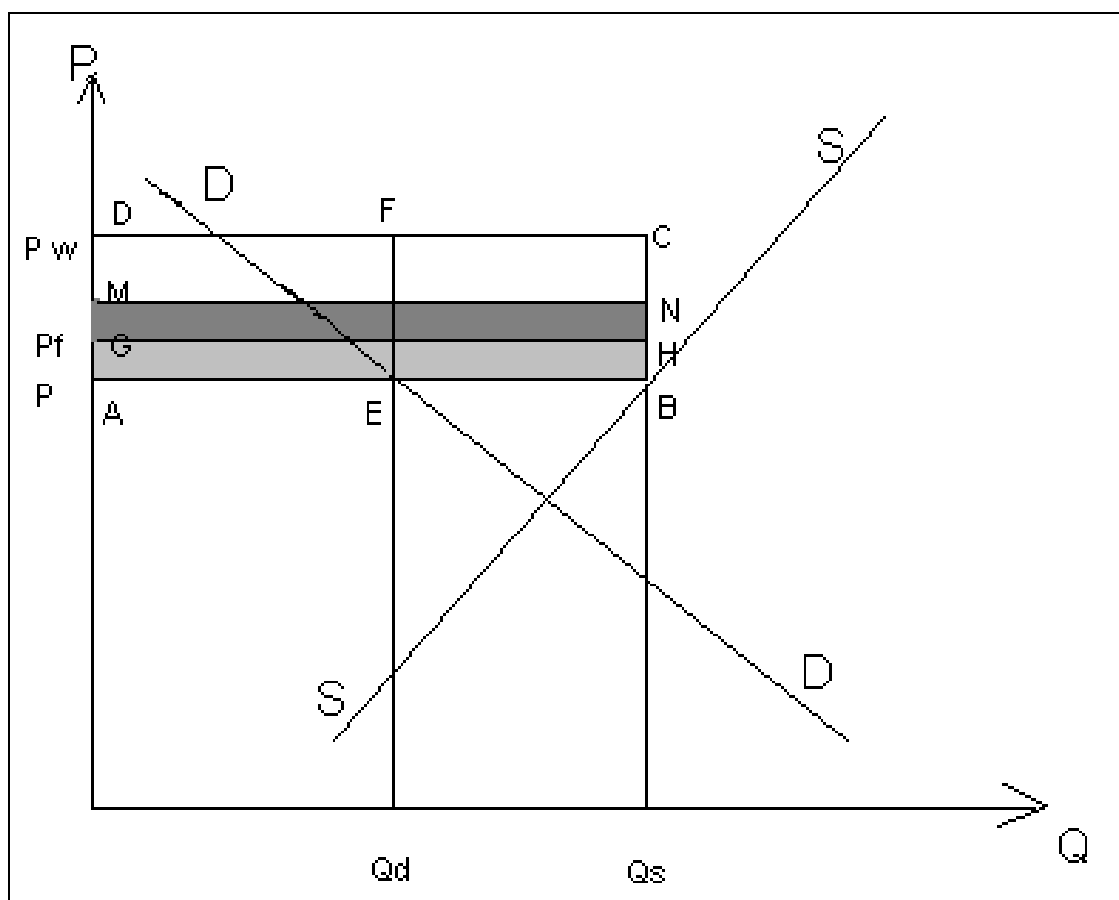
1. minden olyan intézkedés, amelyik párhuzamosan hat a mezőgazdasági termelői és fogyasztói árakra (*piaci ártámogatás*);
2. minden olyan intézkedés, amely az adófizetők pénzét a termelőkhez juttatja, azok kibocsátásával arányosan, a fogyasztói árak megemlése nélkül (*közvetlen juttatások*);
3. minden olyan intézkedés, amelyik csökkenti a mezőgazdasági termelők (alapanyag) költségeit, tekintet nélkül a költségtípusára (*befektetési vagy folyó kiadás*);
4. azok az intézkedések, amelyek hosszú távon csökkentik a költségeket, de amelyeket nem közvetlenül kapnak meg a termelők (*általános szolgáltatások*);
5. valamint az egyéb közvetett támogatások, amelyek legfőbb elemei a nem országos szintű támogatások (regionális támogatások) és az adókedvezmények (*egyéb közvetett támogatás*).

A PSE/CSE számításokba beletartozik minden olyan pénzügyi transzfer, amely kifejezetten a mezőgazdasági politikából származik. Abban az esetben, amikor nem lehet meghatározni, hogy a támogatás mely termékpályához illetve termékhez kapcsolódik, akkor a támogatás felosztása az adott terméknek a végső mezőgazdasági kibocsátásban elfoglalt aránya szerint történik (termelési értékarányosan, illetve bizonyos növényeknél területarányosan).

Kutatásom során a klasszikus PSE/CSE számítást az egyes vertikumok szintjei között megbontom. Ennek megfelelően a mezőgazdasági támogatások is felosztásra kerülnek a termékpályák egyes fázisai között, a számítás lényege pedig a hazai és a nemzetközi piaci árak összehasonlítása az élelmiszer-termékpályák egyes fázisaiban.

A 3.1. ábra grafikusán szemlélteti a transzferek mérését a Cahill és Legg (1989-1990) által ismertett modell szerint. Az ábrán az a szituáció látható, amikor a belföld alapanyag és termék árak a külpiazi (export) áraknál alacsonyabbak. Feltételezzük azt is, hogy a belföldi termelők nettó exportőrök is. (Ivanova és szerzőtársai, 1995. 359. o.)

3.1. ábra: A mezőgazdaság szintjén megfigyelhető transzferek modellje

Az ábrán használt betűk magyarázata:

P = belföldi piaci árak	Q_s = termelt mennyiség (kínálat)
P_w = világpiaci árak	Q_d = belföldön értékesített mennyiség (kereslet)

A mezőgazdasági termelőktől elvont transzferek a kibocsátás árkorlátaiból adódnak, ami az ábrán az ABCD terület (egyenlő: $Q_s \cdot (P - P_w)$). Ezt a transzfert részben ellentételezi az állami költségvetésből származó transzfer (BP_f), ami az ABGH területnek felel meg, és a mezőgazdasági termelők beszállítóitól származó transzfer (a GHE terület), ami az alapanyagok árkorlátaiból adódik. Az ABCD és az ABNM terület különbsége a mezőgazdasági termelők nettó vesztesége vagy a nettó transzfer a termelőktől.

Az f egy további értelmezését adva a mezőgazdasági termelők szintjén mért transzfer algebrailag kifejezhető, mint

$$NT_f = (P_f - P_{wf}) * Q_s + B P_f - \sum (P_f^i - P_{wf}^i) * I_f \quad [1]$$

Ahol $P_f^i - P_{wf}^i$ az alapanyag árrés, I_f a mezőgazdasági termelők által vásárolt alapanyagok, és az egyes alapanyagok összegzése, amelyeket a mezőgazdasági termelők ezen a torzított áron vásárolnak.

A transzferek egy része az árkorlátoknak köszönhető: az AEFD terület (egyenlő: $Q_d * (P - P_w)$) a belföldi fogyasztóknak jutó transzfer. A maradék terület [EBCF= $(Q_s - Q_d) * (P - P_w)$] az áreltérésből adódó transzfer, amit vagy az exportálók kapnak, vagy az állami költségvetés – export adó formájában.

A belföldi fogyasztók számára az ártorzulásból adódó transzfer tovább részletezhető a fogyasztók típusainak megfelelően. Például gabona esetén $Q_d = Q_{se} + Q_l + Q_p$, ahol az alsó indexek képviselik a vetőmag-felhasználást a gabonatermelő által (*se*), takarmány-felhasználást az állattartó (*I*), és a feldolgozó által (*p*). Az egyes fogyasztóra jutó transzfer az árkülönbözet és az általa vásárolt mennyiség szorzata alapján határozható meg. Ennek megfelelően a gabonafélék árkülönbözetei kedveznek az állattartóknak, akik hazai termesztésű gabonát használhatnak fel, és a gabonatermesztőknek, akik hazai vetőmagot vásárolnak. Összegzésképpen: mezőgazdasági termelői szinten a szektorközi tranzakcióknak köszönhetően a transzferek kiküszöbölődhetnek.

Az algebrai kifejtésnek és a felvázolt gondolatmenetnek megfelelően munkámban *mezőgazdasági termelői (gazdálkodói) szinten* a teljes PSE az egyes termékekre az alábbi képlet alapján számítható:

$$PSE_F = Q_F (P_{fd} - P_{fw}) + (D + I) - L \quad [2]$$

Ahol Q_F az adott termék mezőgazdasági termelői szinten előállított mennyisége; P_{fd} a belföldi mezőgazdasági termelői ár; P_{fw} a világpiaci referenciaár (ami a később részletezett mód szerint van módosítva); D jelenti a termelőknek juttatott közvetlen kifizetéseket; I vonatkozik a termelőknek juttatott közvetett kifizetésekre és az összes

egyéb, állam által finanszírozott támogatásra; L fejezi ki a termelőkre kivetett adókat és járulékokat. A közvetlen és a közvetett támogatások mérőszámát ($D + I$) az OECD számításokban négy kategóriára bontják: közvetlen kifizetések, az alapanyag költségeket csökkentő közkiadások, általános közszolgáltatások és a közvetett támogatások különféle egyéb kategóriái (mint ahogy már korábbiakban ismertetésre került).

Ha a teljes PSE nulla, akkor a termelők a világpiaci árak szintjén termelnek, vagyis egy nyitott és versenyző piac feltételei között sem támogatást, sem védelmet nem kapnak. Ha a PSE pozitív, akkor a termelők támogatásban részesülnek – a piaci szint feletti árat kapják termékeikért, ami vagy a piac hatékonyságzavaraiból, vagy az állami támogatásból ered. Ha a teljes PSE negatív, akkor a termelők meg vannak adóztatva. Ez a következő okokból származhat:

- a világpiaci árszint alatt értékesítik termékeiket,
- az agrár- és kereskedelem-politika hatásaként jövedelmük elvonásra kerül, és/vagy
- piaci torzulások vannak, melyek az érdekeikkel ellentétesek.

A kétszeres számítás elkerülése érdekében az *előállati termékekre* végzett (gazdálkodói) szintű PSE becslésére használt [2] képlet kiigazításra kerül a termelők takarmány-felhasználására vonatkozó *módosító formulával*. Ez a korrekció az állati termékeknél (szarvasmarha, csirke, sertés) kerül alkalmazásra, figyelembe véve a takarmánygabona (búza, kukorica, árpa) piaci ártámogatásának, valamint a feldolgozott takarmányra kivetett adóknak a hatását az állattenyésztők takarmányozási költségeinek növekedésére. Ennek értelmében az állattartó termelők szintén annak megfelelően nyernek, vagy veszítenek, hogy a felhasznált takarmány ára alatta vagy felette van-e a világpiaci szintnek:

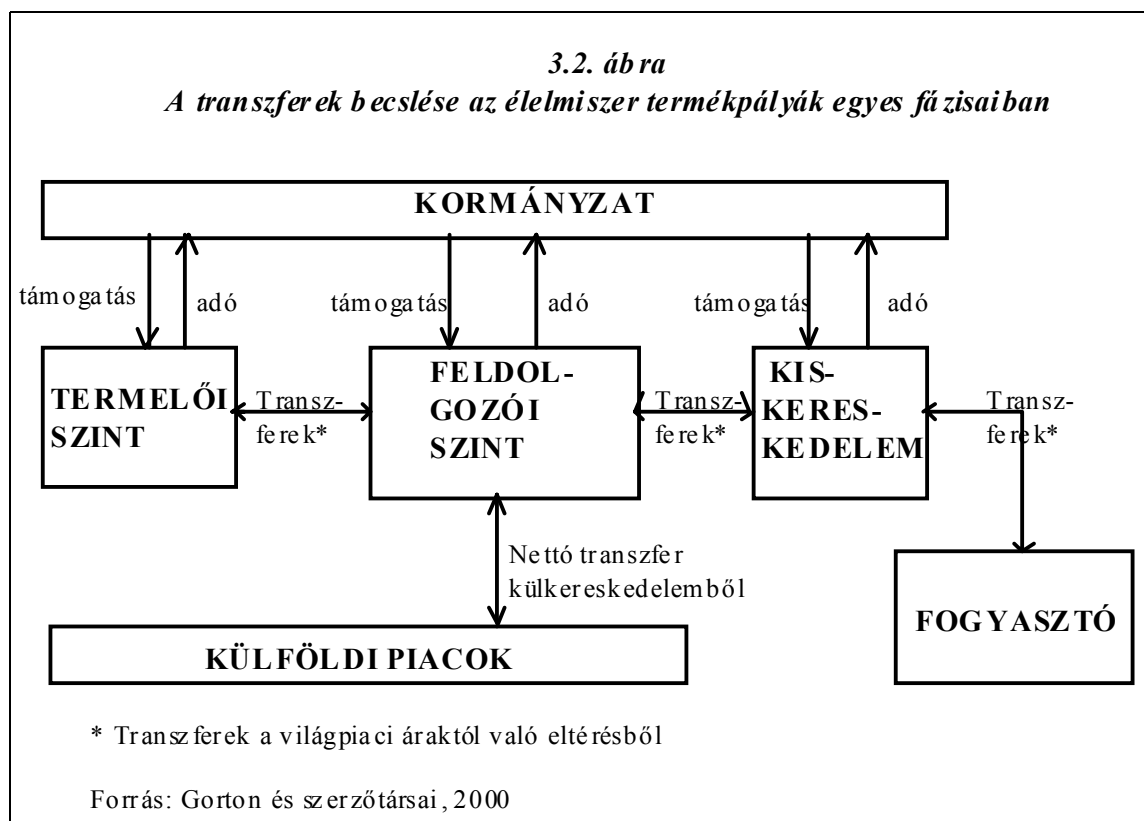
$$PSE^* = PSE - x_i (P_{id} - P_{iw}) \quad [3]$$

Ahol: x_i jelenti az élőállat előállítására felhasznált takarmány mennyiségét és PSE^* jelenti a takarmány-felhasználás által módosított PSE-t. P_{id} a felhasznált takarmány belföldi ára, és P_{iw} ugyanennek a világpiaci ára. Ha a takarmány „adózott” ($P_{id} > P_{iw}$), akkor $PSE^* < PSE$, és ha a takarmányárak „támogatottak” ($P_{id} < P_{iw}$), akkor $PSE^* > PSE$.

III.2.2. A modell kiterjesztése az élelmiszer termékpiácokra

A mezőgazdasági szintre végzett számítási módszertan munkámban kiterjesztésre kerül feldolgozó és kereskedelmi szintre (az angol szakirodalomban „downstream sector”) is. Az OECD mezőgazdaságra megalkotott módszertana ugyanis eltekint a feldolgozási és kereskedelmi szint támogatottságától, és nem a fogyasztói árak szintjén méri a fogyasztók támogatottságát, hanem a mezőgazdasági termelői árak szintjén (Mészáros-Spitálszky, 1993)

A 3.2. ábra bemutatja, hogy az élelmiszer-termékpiácok mely transzferei kerülnek vizsgálat alá a PSE-k és CSE-k számítása során.

A feldolgozók egyfajta jóléti transzferben részesülnek az alacsonyabb belföldi termelői árak következményeként, valamint támogatásban is részesülhetnek a központi költségvetésből is. A termékpiaca következő szintjén a feldolgozók is szembesülnek a saját termékpiacaikon létező árkorlátokkal, amikor termékeiket értékesítik. Ennek következtében a feldolgozóknak jutó nettó transzfer a saját termék piacaikon elszenvedett veszteség/nyereség és az alapanyagokon (kormányzati támogatás, beszállítók) érvényesített árelőny/veszteség egyenlegével fejezhető ki. Feltételezve, hogy k_1 egységnyi nyersanyagra van szükség egy egységnyi feldolgozott élelmiszer előállításához, ennek

megfelelően a feldolgozó nettó transzfere felírható, mint

$$NT_p = (P_f - P_{wp}) * Q_p / k_1 + BP_f - \sum (P_p^i - P_{wp}^i) * I_p, \quad [4]$$

ahol P_f és P_{wp} az élelmiszeripari feldolgozott termék belföldi és referenciaára. I_p az élelmiszer-feldolgozók által vásárolt alapanyagok, és az egyes alapanyagokra összegezve, amit a feldolgozók ezen a torzított áron vásárolnak. Ha a feldolgozók által használt alapanyagok közül csak a mezőgazdasági termelőktől vásárolt alapanyagok árai torzítottak, akkor a feldolgozók nettó transzfere kifejezhető, mint

$$NT_p = (P_f - P_{wp}) * Q_p / k_1 + BP_f - (P_p - P_{wp}) * Q_p, \quad [5]$$

A feldolgozók végtermékének egy része (Q_r) tovább jut a kiskereskedelembé, a maradék $Q_p / k_1 - Q_r$ pedig exportálásra kerül.

A számítási modellben azzal a feltételezéssel élek, hogy nincs exportértékesítés kiskereskedelmi szinten. Ennek megfelelően a nettó transzfer kifejezhető, mint

$$NT_r = (P_r - P_{wr}) * Q_r + BP_r - (P_p - P_{wp}) * Q_r, \quad [6]$$

Mivel Magyarországon a kiskereskedők nem részesülnek közvetlen támogatásban, a nettó transzfer kiskereskedelmi szinten megállapítható, mint

$$NT_r = [(P_r - P_{wr}) - (P_p - P_{wp})] * Q_r, \quad [7]$$

Másképpen: ha ugyanaz a belföldi kiskereskedelmi árrés, mint a külföldről származó áru árrése, akkor a kiskereskedők nettó transzfere 0, de ha a belföldi árrések pozitívan torzítottak a referencia árrésként használt külföldihez képest, akkor a kiskereskedők nettó pozitív transzferben részesülnek.

A vertikum utolsó fázisaként a fogyasztóknak jutó nettó transzfer meghatározható, mint

$$NT_c = CSE = - (P_r - P_{wr}) * Q_c + BP_c \quad [8]$$

Ha nincs állami fogyasztói ártámogatás, vagy a fogyasztást terhelő adó, akkor a fogyasztóknak jutó nettó transzfer meghatározható egyszerűen, mint $-(P_r - P_{wr}) \cdot Q_c$, és ez végig pozitív marad, ha a kiskereskedők által meghatározott fogyasztói árak a nemzetközi referenciaárak alatt vannak.

Az algebrai kifejtésnek megfelelően *feldolgozói szinten* a teljes PSE (TPSE) vagy nettó transzfer meghatározható, mint:

$$TPSE_p = PSE_p + Q_p k_1 CSE_{uf} \quad [9]$$

Ahol PSE_p a feldolgozói szintű PSE; Q_p a feldolgozott mennyiség; k_1 a technikai együttható a termelői szintű termék feldolgozott terméké váló konvertálásához; és CSE_{uf} az egységnyi CSE termelői (gazdálkodói) szinten. Viszont PSE_p meghatározható, mint:

$$PSE_p = Q_p(P_{pd} - P_{pw}) + (D + I) - L \quad [10]$$

Ahol Q_p a feldolgozói szint kibocsátása; P_{pd} a belföldi feldolgozói kibocsátási ár; P_{pw} a feldolgozott termék világpiaci ára. D jelenti a feldolgozóknak juttatott közvetlen kifizetéseket; L képviseli a feldolgozók által fizetett adókat; és I tartalmazza a feldolgozóknak jutott közvetett kifizetéseket és az összes egyéb, állam által finanszírozott támogatást a vertikum ezen szintjén.

A [9] egyenletben szereplő technikai együttható (konverziós faktor) képviseli azt a mezőgazdasági termék-mennyiséget, ami egy adott mennyiségű feldolgozott termék előállításához szükséges, pl. egy tonna liszt előállításához szükséges búza mennyisége. Az egységnyi CSE a (mezőgazdasági) szintű áru belföldi és világpiaci ára közötti különbség. Ahol egy adott termékből jelentős mennyiséget exportál valamely ország, akkor hasonló módosításokra kerül sor, ha a belföldi és az export árak eltérnek és ezek a különbségek a termelők által érezhetők (például a feldolgozó termékei egy részét más áron értékesíti belföldi piacon, mint export piacon).

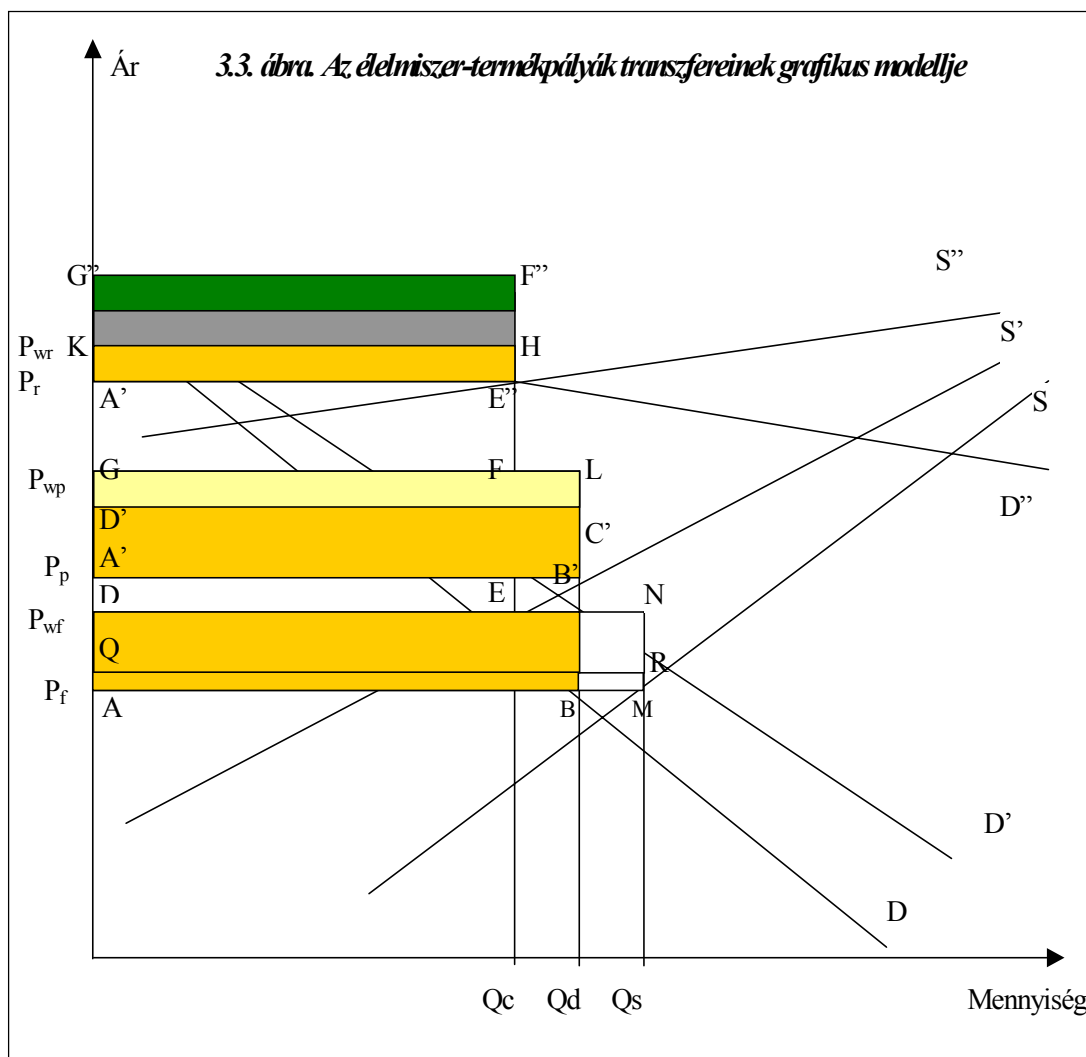
A vertikum egészét vizsgálva felírható a következő összefüggés:

$$\sum_{i=f, p, r, c} NT_i = \sum_{i=f, p, r, c} BS_i + \sum (P_f^i - P_{fw}^i) * I_f + \sum_{j=f, p} TE_j \quad [11]$$

Ahol $\sum TE_j = (P_f - P_{fw}) * (Q_s - Q_d) + (P_p - P_{pw}) * (Q_p / k - Q_r)$, amely negatív, amikor mind a termelői (mezőgazdasági), mind a feldolgozói termékpiacon piaci árkorlátozó politika érvényesül. A [11] egyenlet azt is kifejezi, hogy a termékpályákon megfigyelhető transzfereknek egyenlőnek kell lenniük a termékpályákon kívülről jövő transzferekkel (ennek forrása lehet a költségvetés és a termelőknek beszállító alapanyag ellátók), s kevésbé a termékpályákon belül megfigyelhető transzferekkel az exportálóknál, ami a piaci árkorlátok következménye. (Ivanova és szerzőtársai, 1995)

A módszer akkor következetes, amikor az adott vertikum vizsgált fázisában lévő terméknek van export, vagy import forgalma. A 3.3. ábra azt az esetet mutatja be, amikor termelői (mezőgazdasági) és feldolgozói szinten is van export. Az ábrán a kiskereskedelmi és feldolgozói szinten megjelenő keresleti és kínálati mennyiség a termelői (mezőgazdasági) termékegységekkel kerül mérésre. S, S' és S'', valamint D, D' és D'' a kínálati és keresleti függvényeket jelöli termelői (mezőgazdasági), feldolgozói és kiskereskedelmi szinten. D és S a szektorközi kereslet és kínálat találkozása után a nettó keresletet és kínálatot fejezi ki, ahol Q_s a belföldi feldolgozók és exportőrök között van felosztva. A keresleti függvény úgy rajzolható fel, hogy amennyiben a feldolgozottság mértéke növekszik, úgy nő a kereslet rugalmassága is, mivel a termékek egymással való helyettesítésének lehetősége és valószínűsége is nő.

A 3.3. ábrán a mezőgazdasági termelők transzfereit a QRND négyszög területe jelképezi, a költségvetés és a szállítóktól származó transzfer közötti különbség az AMRQ terület, és az árak eltéréseiből adódó teljes transzfer a gazdálkodók szintjén az AMND terület. A belföldi felhasználók teljes transzfere az ABCD terület. A BMNC terület a gazdálkodóktól az exportálók felé és a költségvetés felé irányuló transzfer.

Forrás: Ivanova és szerzőtársai, 1995.

Mivel Magyarországon a feldolgozott termékek árai általában alacsonyabbak, mint a paritásos árak, szintúgy alacsonyabbak a belföldi árak plusz az egységnyi költségvetési támogatások és az egységnyi alapanyag transzferek összege is. Ezt az esetet szemlélteti a 3.3. ábra, ahol a piaci árkülönbségből adódó feldolgozó transzfert nem pótolja a költségvetési és az alapanyag transzfer. A feldolgozóktól jövő transzfer ennek megfelelően a $D'C'LG$ terület (egyenlő az $A'B'LG$ és az $A'B'C'D'$ terület különbségével), a kiskereskedőknek jutó transzfereket pedig a feldolgozóipari termékek árkorlátaiból adódóan az $A'B'LG$ terület mutatja. Az $EB'LF$ terület a feldolgozóktól az exportálóknak vagy az állami költségvetésnek jutó transzfert fejezi ki.

Kiskereskedelmi szinten a belföldi árak alacsonyabbak, mint a referenciaárak, valamint a

kiskereskedelmi árak és az egységnyi kibocsátásra jutó alapanyag transzferek magasabbak, mint a paritásos ár. A 3.3 ábrán a P_r a piac által meghatározott ár. Az $A^*E^*F^*G^*$ azt az alapanyag támogatást szimbolizálja, amit a feldolgozóipari árkorlátok miatt kap a kereskedelem. Annak érdekében, hogy ez az ár-eltérés teljes mértékben átterhelhető legyen a fogyasztókra, a belföldi kiskereskedelmi árrésnek ($P_r - P_p$) azonosnak kell lennie a torzítatlan árréssel ($P_{wr} - P_{wp}$). Amikor – mint ahogy a 3.3. ábrán látható – $(P_r - P_p) > (P_{wr} - P_{wp})$, megnő a kiskereskedelem részesedése a transzferekből a feldolgozóipar és a fogyasztók kárára. Az ábrán a KHF^*G^* négyszög mutatja a kiskereskedelemnek jutó nettó transzfert, és a A^*E^*HK mutatja a végső fogyasztóknak jutó transzfert.

III.2.3. Számítási feltételek

Részleges egyensúlyi feltételek melletti elemzés

Az elemzést azon feltételezésre építem, hogy az ország elég kicsi ahhoz, hogy a gazdaságpolitikában bekövetkező változások ne befolyásolják a világpiaci árakat. Ez a feltételezés indokolt a vizsgált termékpályákra, mivel Magyarország kibocsátása csekély a világpiaci szinthez képest. Komolyabb probléma a részleges egyensúlyi feltételek melletti elemzés során, hogy a modell az árakat és mennyiségeket a gazdaság más szektoraiban viszonylag állandónak tekinti, és azt feltételezi, hogy az agrárpiacok változásai nem befolyásolják azokat. Az alapvető élelmiszerek (pl. kenyér, tej) árváltozásának azonban lényeges jövedelmi és helyettesítési hatása van, vagyis valószínűleg befolyásolja más termékek fogyasztását is. Mivel pontos ár-, jövedelem- és keresztrugalmassági adatok nem állnak rendelkezésre, ezért nehéz olyan módosító technikai együtthatót találni, amelyik alkalmazható lehetne ebben a helyzetben.

A referenciaár és a belföldi ár

A mezőgazdasági termékek és a feldolgozott élelmiszerek referenciaárai az országhatárokon érvényes átlagos árakból származnak. Tanulmányom az OECD elemzésekben is alkalmazott általános szabályokat követi. A f.o.b (free-on-board – bérmentve a fedélzetig) paritású ár lett kiválasztva, ha az ország nettó exportőr, ha az

ország nettó importőr, akkor a költségeket, biztosítást, fuvarát is magába foglaló (c.i.f.) paritás került alkalmazásra azon megfontolásra építve, hogy ezek az árak fejezik ki legjobban ebben a kérdésben az ország mezőgazdasági termelőinek és fogyasztóinak lehetőség-költségét (opportunity costját). Ha egy árunak nincs külkereskedelme, felmerül a probléma, hogy az export vagy import paritású árak helyett milyen referenciaárat kell alkalmazni. A vizsgált termékpályák közül ez a kérdés a tej esetében jelenik meg, mivel ez olyan áru, amelynek jellemzően nincs külkereskedelme, valamint a kiskereskedelem szintjén számolt transzferek terén. A tej esetében az új-zélandi mezőgazdasági termelői ár kerül alkalmazásra referenciaárként. Ezt a megközelítést alkalmazza az OECD is (*OECD 1998*).

A feldolgozó és kiskereskedelmi transzferek számítása során a legfőbb nehézség abból a feltételezésből származik, hogy a feldolgozott és az elfogyasztott termék homogén. Ez megnehezíti a megfelelő termékek kiválasztását a számítások elvégzéséhez, és befolyásolja a belföldi és a referenciaár számítását ezekre a termékekre. Ennek a problémának a komplexitása termékről termékre változik, de a főbb megközelítések az alábbiakban összegezhetők (*Ivanova és szerzőtársai, 1995*):

1. Meg kellett határozni az elemzésbe bevonni kívánt termékek körét és a megfelelő technikai együtthatót a mezőgazdasági termékekhez képest. Például többféle lisztet állít elő a malomipar, de számításaimat a termelésben legnagyobb részarányú liszt típusra építem.
2. Ahol több mint egy fő termék van, pl. a kenyér és húsfélék esetén, ott a teljes feldolgozott, illetve elfogyasztott mennyiséggel számoltam és a többi változónak (belföldi és referenciaár, alapanyag transzferek egysége) súlyozott átlagát vettem.
3. Mivel nem lehet megbízható világpiaci kiskereskedelmi árat találni, ezért a kiskereskedelmi referenciaár a feldolgozóipari referenciaárból lett származtatva egy megfelelő együttható felhasználásával. Ennek az együtthatónak egy olyan árrést kell tükröznie, amit egy torzulásmentes piacon figyeltek meg a feldolgozóipar és a kiskereskedelem között.

Ennek megfelelően a használt technikai együttható a USDA¹⁶-tól származik (*USDA, 1989*). Belföldi árként pedig az aktuálisan statisztikailag megfigyelt kiskereskedelmi ár kerül alkalmazásra.

A termelés és a fogyasztás homogenitása

A PSE piaci ártámogatás elemének vizsgálata során azzal a feltételezéssel is él az elemzés, hogy a termékek homogének. Ez az egyik problematikus feltételezése a PSE becslésének, mivel bizonyos termékek esetén a minőségi szabványok és a higiéniai követelmények rosszabbak, mint egy a világpiacon forgalmazott „átlagtermék” esetében. Ahol ilyen problémák felmerülnek, ott szükségessé válhat súlyozott átlagok figyelembevétele. Magyarország esetében azonban egyre inkább világpiaci minőségű termékekről beszélhetünk, hiszen az exportált élelmiszerek több mint fele a nyugati (főleg az Európai Unió) piacaira jut. Az alacsonyabb minőségű termékek piaci lehetőségei a keleti piacokon is beszűkülnek az ott végrehajtott kereskedelmi liberalizációnak köszönhetően.

Az árak térbeli és időbeli definíciója

A transzferek számításának egy másik problémás területe az árak időbeli és térbeli összehasonlíthatóságának biztosítása. Az idődimenzió az évi egyszeri hozamú termékeknél (pl. gabonafélék, tej) a legfontosabb, ahol figyelemre méltó éven belüli áringadozás van a raktározási nehézségek miatt. Ilyenkor bizonyos esetekben figyelmet kell fordítani arra is, hogy a belföldi és a referenciaárak megfelelően módosítva legyenek az éven belüli áringadozásokhoz igazodva. Ezen módosítások egyike a raktározás költsége is. Mivel a termelési térségek térben elkülönülnek a főbb piacoktól, a számításban módosító tényezőként kell figyelembe venni az oda történő szállítást is.

Külső (exogén) tényezők

A transzferek becslésekor csak azok a költségvetési támogatások vannak figyelembe véve, amelyek kifejezetten az élelmiszer-gazdaságot célozzák meg. Jelen értekezésben

¹⁶ USDA (United States Department of Agriculture): az Amerikai Egyesült Államok Mezőgazdasági Minisztériuma.

nem lettek figyelembe véve azok a gazdaságpolitikai intézkedések, amelyek nem kizárólag a mezőgazdasági és élelmiszeripari szektor számára lettek kidolgozva, viszont hatást gyakorolhatnak rá. Ez a megközelítés is az OECD által kidolgozott feltételrendszer része. Végül még egy megjegyzés: a PSE abszolút szintje a valutaárfolyamok változékonyságának megfelelően ingadozik. Ezek az ingadozások jelentősek és a mezőgazdasági helyzettől független exogén tényezők lehetnek (Peters, 1988, 88.o.). Ez egy lényeges kérdés és nagyon fontos értékelni azt, hogy a nominális PSE változására mennyire hat a valutaárfolyamok módosulása vagy más valós gazdaságpolitikai reformok. Számos esetben a valutaárfolyam változékonyságának a PSE-re gyakorolt hatása annyira jelentős, hogy az ellensúlyozza a belföldi támogatott árak és a költségvetési támogatások hatását, sőt akár ellenkező hatást fejt ki rá.

III.2.4. A transzferek értelmezései

A PSE-t és a CSE-t háromféle módon lehet kifejezni:

- *teljes PSE*: a termelők felé irányuló transzferek teljes értéke;
- *egységre jutó PSE*: a transzferek értékének összege tonnánként vagy ezer literenként;
- *százalékos PSE*: a transzferek teljes értéke a teljes termelési érték százalékában.

A PSE és a CSE értékek között igen szoros kapcsolat van. Minden olyan piaci ártámogatási politika, amely szélesíti a rést a belföldi és a világpiaci árak között, növeli a fogyasztói árakat: a fogyasztóktól a termelők felé áramló pozitív (negatív) transzfer mezőgazdasági termelői támogatásnak (adónak) és fogyasztói adónak (támogatásnak) felel meg. A költségvetésből származó speciális fogyasztói támogatások, mint például az élelmiszer-ártámogatások részben kompenzálják a fogyasztói adókat. A költségvetésen keresztül kifizetett közvetlen támogatások és egyéb juttatások emelik a termelők által ténylegesen megkapott árat, de nem emelik a fogyasztók által fizetendő árat.

A PSE/CSE mutatók vizsgálatának fő célja az, hogy évről évre elemezni lehessen a teljes PSE-k és az összes CSE-k változásait összegzett szinten, a teljes PSE és teljes CSE főbb összetevőinek változása alapján. A módszer előnye, hogy megadja a különböző PSE és

CSE összetevők változásainak relatív fontosságát a teljes PSE-k és CSE-k teljes körű magyarázata során.

A teljes PSE-t egy adott termékre annak összetevőivel, vagyis egy *termelési volumen* összetevővel és az egy egységre jutó PSE-vel fejezzük ki. Az egységre jutó PSE értéket ezután számos *egységre jutó értékösszetevőre* lehet bontani: *piaci ártámogatás, termelési adók, közvetlen juttatások, egyéb támogatások* (alapanyag költségek csökkentése, általános szolgáltatások, egyéb közvetett támogatások), *valamint a takarmány-korrektció*. A piaci ártámogatás tovább bontható a *hazai mezőgazdasági termelői ár összetevőre* és a *belföldi valutában mért határparitásos árra*. Ez utóbbi egy átváltási árfolyam összetevőre és egy ECU-ben mért határparitásos ár összetevőre bontható.

A CSE-t hasonló módon egy fogyasztási volumen összetevőre és az egy egységre jutó CSE összetevőre lehet bontani. Az egységre jutó CSE-nek két, egységre jutó értékösszetevője van: *a piaci transzferek* és az *egyéb transzferek*. Mivel ez a piaci ártámogatás tükörképe, a piaci transzferek egy belföldi fogyasztói árból és egy belföldi valutában mért határparitásos ár összetevőből állnak. Ez utóbbi árfolyam- és ECU határparitásos összetevőre bontható.

Minden egyes összetevőre két jelzőszámot lehet számítani: *az adott összetevő százalékos változása*, valamint *e változás hozzájárulása a teljes PSE változásához*, százalékpontban kifejezve. Ezt a hozzájárulást úgy is lehet értelmezni, mint azt a változást, ami a teljes PSE-ben történt volna, ha semmi más nem változik. Az összes összetevő hozzájárulásának összege megegyezik a teljes PSE változásával. Hasonlóképpen a CSE-k változásait is ki lehet fejezni az összes CSE-hez viszonyított részarányukban és az összetevők változásaiban. A CSE jelzőszámokat és hozzájárulásokat ugyanúgy lehet számítani, mint a PSE-k esetében.

III.2.5. Egyéb mutatók a transzferek mérésére

Az *NRP* (Nominal Rate of Protection – a támogatás nominális szintje) a legegyszerűbb és legelterjedtebb mutató, amit úgy lehet meghatározni mint a

belföldi és a határ árak különbsége. Több elemzés vám egyenértékesnek nevezi ezt a mutatót.

Az *ERP* (Effective Rate of Protection - a védelem tényleges szintje) a kereskedelmi korlátozások és az árintervenciók együttes hatását méri bizonyos tevékenységek termékei és a forgalomképes alapanyagai hozzáadott értékéhez viszonyítva. (hozam az elsődleges termelési tényezőkön, beleértve a föld, munkaerő, és tőke)¹⁷. A forgalomképes alapanyagok közé sorolandó az agrokemikáliák, üzemanyagok, gépek, felszerelések. Például az agrokemikáliákra és a gépekre kivetett importvám burkolt adót jelent ezeknek a javaknak vásárlóival szemben. Az *ERP* számításához a termelés költségeiről is adatokra van szükség, hogy meg lehessen becsülni az alapanyagok arányát a végtermék árához viszonyítva.

A harmadik mutató az *ERA* (Effective Rate of Assistance, vagyis a támogatás tényleges szintje) nagyon közel áll az *ERP*-hez, de magába foglalja az ár jellegű piaci beavatkozásokat, és a kormányzati kiadások hatásait is¹⁸ (*Valdes, 2000, 6-9. o.*).

Az *ERA* és a *PSE* közötti különbségek az alábbiakban összegezhetők:

- az *ERA* a világpiaci árakat használja számítási bázisul a belföldi árak helyett;
- az *ERA* az egységnyi termelés hozzáadott értékéhez vetíti a támogatást;
- az *ERA* figyelembe veszi az összes alapanyag árváltozását is;
- az *ERA* általában ipari szinten használatos, míg a *PSE* mezőgazdasági árú szinten (*Lloyd, 1991, 25. o.*).

¹⁷ Az *ERP* kiszámítható, mint: $EPR_j = VA_j - VA_j^*/VA_j^* = (VA_j/VA_j^*) - 1$ ahol, VA_j és VA_j^* képviseli a belföldi és határár egyenértékesnek megfelelő hozzáadott értéket.

¹⁸ Az *ERA_j* kiszámítható, mint $ERA_j = (VA_j - VA_j^* + NPS_j)/VA_j$, ahol NPS_j képviseli egy adott j termék összes nem árjellegű támogatását. Az *ERA*-t úgy is meg lehet határozni, mint a határáron mért hozzáadott érték, ami összeveti a létező agrárpolitika összes hatását szabadkereskedelmi forgatókönyv mellett.

Alberto Valdés, a Világbank munkatársa “A mezőgazdaság támogatottsága az átmeneti gazdaságokban 1994-1997” című tanulmányában alkalmazta ezeket a mutatókat (Valdés, 2000). Az egyéb mutatók további leírását lehet olvasni Tsakok (1990) munkájában.

Az ERA alkalmazása saját kutatásomban a mezőgazdasági szint vonatkozásában az alapanyagok árairól is információgyűjtést igényelne. A számítás nehezebbik oldala azonban az élelmiszer-termékpálya további fázisaiban történő alkalmazás, mivel a feldolgozóipar és a kiskereskedelem szintjén igen nehéz használható információt találni, kivéve a főbb alapanyagokat illetően. Egyéb, a számítás teljességéhez szükséges anyagok volnának a csomagolóanyagok, segédanyagok (például a kenyér előállításához szükséges élesztő). Ezeknél a termékeknél a paritásos export/import ár megtalálása ugyancsak problémákba ütközik, különösen a feldolgozóipar és a kiskereskedelem szintjén. Mindezek mellett egy másik kutatás kísérletet tehet egy ezekkel a mutatókkal elvégzett számításokra is.

III.3. A mezőgazdasági támogatások felosztásának problémája

A transzferek becsléséhez felhasznált adatokat a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (FVM), az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal (APEH), a Pénzügyminisztérium (PM), a Kopint-Datorg és az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet (AKII) ide vonatkozó kimutatásai alapján gyűjtöttem össze. A PSE/CSE számítások több esetben becslésekre támaszkodnak, ez azonban a támogatási rendszer jelenlegi adminisztratív rendszerében nem kivédhető.

A támogatások felosztása az egyes tevékenységi körök, illetve vertikális szintek között a pénzforgalmi szemlélet szerinti APEH összesítés alapján történik. Az APEH kimutatás (1995-1999) a költségvetési kifizetői oldalról összegzi a tényleges kifizetéseket, s a kimutatásból megállapítható, hogy az egyes mezőgazdasági támogatási kategóriából mennyit vettek igénybe a mezőgazdasági egyéni vállalkozók, a társas vállalkozások, az élelmiszeriparban tevékenykedő egyéni vállalkozók, illetve társas vállalkozások, valamint az egyéb szektorok. Az, hogy élelmiszeripari szakágazatokra elkülönítve az élelmiszeripari vállalkozások közül melyik mennyi támogatást vett igénybe, az élelmiszeripari vállalkozások szakágazatonkénti (TEAOR osztályozás) összesített

adómérlegéből olvasható ki, az egyéb bevételek, a visszatérítési kötelezettség nélkül igénybevett juttatások és a tőketartalék változása sorokon megjelenő számok becsült adataiból.

A számítások egyik kulcsterülete a tényleges támogatási adatok meghatározása. Ennek során két problémával kellett szembenézni. Meghatározható-e az, hogy a mezőgazdaságot megcélzó állami támogatások pénzügyileg mely szektorokba tartozó cégekhez kerülnek és azon belül az, hogy a szektoroknak juttatott támogatásokból mennyi jut egy adott termékre, illetve egy adott élelmiszeripari szakágazatra. A kutatást végző természetesen nem egzakt transzfer számokra, hanem becsült adatokra kíváncsi, ennek megfelelően kellett a rendelkezésre állott adatokból elvégezni ezt a becslést.

Eldöntendő kérdés az, hogy mi tartozik a mezőgazdasági célzatú támogatások körébe. Hagyományos értelemben a központi költségvetésből agrár-jogcímen folyósított támogatások tartoznak ide. Ekként értelmezendő még a gázolajra vonatkozóan a forgalmiadó-visszatérítés és a mezőgazdaságot megcélzó adókedvezmények is. Az adókedvezmények egy része rejtve marad, az árbevétel-küszöböt el nem érők valamennyien kedvezményezettek, azonban az adóelengedés mértékét nem lehet kimutatni. (Alvincz, 1999).

A 3.1. táblázat a mezőgazdaságnak juttatott költségvetési támogatásokat mutatja 1987 és 1998 között. A magyar mezőgazdaság támogatása abszolút értékben alacsonyabb, mint az Európai Unióban, azonban a GDP-hez viszonyítva lényegesen magasabb (Magyarországon 1,4%, az EU átlagában pedig 0,6% (Popp, 2000, 20.o.)

A mezőgazdasági támogatásokról a legátfogóbb kimutatás az adóhivatali jelentések alapján a Pénzügyminisztériumban készül. Ez a kimutatás jellegénél fogva is pénzforgalmi szemléletű, vagyis a költségvetési év során ténylegesen kifizetett támogatásokat tartalmazza. A támogatások végösszegeit az adott költségvetési évet követően az Országgyűlés hagyja jóvá.

A 3.1. táblázatból jól látszik, hogy a nyolcvanas évek utolsó, költségvetési megszorítás nélküli éve (1987) óta az élelmiszergazdaságnak juttatott támogatások jelentős mértékben visszaestek. Megpróbálva kiszűrni az infláció hatását arra az eredményre jutottam, hogy 1987-ben 1998-as árakon megközelítőleg hatszor annyi támogatás jutott az élelmiszergazdaságba, mint 1998-ban. Ez a támogatási összeg 1991-re radikálisan visszaesett, azóta körülbelül hasonló szinten mozog. Ha dollárban, illetve ECU-ben fejezem ki a szektornak juttatott támogatásokat, abból is kiolvasható a komoly mértékű csökkenés (1 875 ezer dollárról 516 ezer dollárra, illetve 1 607 ezer ECU-ról 459 ezer ECU-re csökkent a kiadási főösszeg).

3.1. táblázat*Mezőgazdasági támogatások Magyarországon 1987-1998 (millió forintban)*

<i>év</i>	<i>1987</i>	<i>1990</i>	<i>1991</i>	<i>1992</i>	<i>1993</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>
<i>Piacra jutási támogatás</i>		<i>30 438</i>	<i>27 926</i>	<i>30 102</i>	<i>42 707</i>	<i>46 732</i>	<i>47 531</i>	<i>45 079</i>	<i>38 565</i>	<i>38 964</i>
<i>Exporttámogatás</i>		<i>23 291</i>	<i>26 823</i>	<i>22 891</i>	<i>25 531</i>	<i>40 040</i>	<i>45 055</i>	<i>42 982</i>	<i>27 273</i>	<i>18 799</i>
<i>Agrárpiaci támogatás, állami felvásárlás</i>		<i>8 147</i>	<i>1 003</i>	<i>7 301</i>	<i>17 176</i>	<i>6 692</i>	<i>2 475</i>	<i>2 097</i>	<i>11 292</i>	<i>20 165</i>
<i>Termelés költségeit csökkentő támogatás</i>						<i>12 870</i>	<i>11 834</i>	<i>16 421</i>	<i>18 462</i>	<i>29 963</i>
<i>Agrárfinanszírozás, kamattámogatás</i>						<i>3 560</i>	<i>3 472</i>	<i>6 124</i>	<i>6 610</i>	<i>12 737</i>
<i>Agrártermelés támogatása</i>						<i>5 551</i>	<i>8 016</i>	<i>2 438</i>	<i>5 782</i>	<i>11 652</i>
<i>Földhasznosítási támogatás</i>						<i>1 995</i>	<i>-</i>	<i>5 969</i>	<i>6 070</i>	<i>5 574</i>
<i>Egyéb</i>						<i>1 764</i>	<i>346</i>	<i>1 890</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>Reorganizációs támogatás</i>				<i>352</i>	<i>1 225</i>	<i>4 980</i>	<i>7 453</i>	<i>10 878</i>	<i>4 147</i>	<i>2 969</i>
<i>Beruházások támogatása</i>		<i>3 067</i>	<i>2 048</i>	<i>1 402</i>	<i>980</i>	<i>8 861</i>	<i>4 646</i>	<i>16 681</i>	<i>21 536</i>	<i>32 487</i>
<i>Fogyasztói árkiegészítés</i>		<i>3 060</i>	<i>3 493</i>	<i>190</i>	<i>118</i>					
<i>Szocialista államközi elszámolás</i>		<i>25 131</i>	<i>1 766</i>	<i>1 227</i>						
<i>Erdészeti célú támogatások</i>						<i>982</i>	<i>1 619</i>	<i>1 466</i>	<i>1 851</i>	<i>1 848</i>
<i>Egyéb célú támogatások</i>		<i>683</i>	<i>5 281</i>	<i>3 644</i>	<i>4 984</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>2 174</i>	<i>2 818</i>	<i>4 332</i>
<i>Összesen</i>	<i>90 000</i>	<i>62 379</i>	<i>40 514</i>	<i>36 917</i>	<i>50 014</i>	<i>74 425</i>	<i>73 083</i>	<i>92 699</i>	<i>87 379</i>	<i>110 563</i>
<i>Egy főre vetítve (Ft)</i>	<i>8 571</i>	<i>5 998</i>	<i>3 933</i>	<i>3 619</i>	<i>4 952</i>	<i>7 442</i>	<i>7 308</i>	<i>9 270</i>	<i>8 738</i>	<i>11 056</i>
<i>Fogyasztó árindex (1987 = 100%)</i>	<i>100%</i>	<i>174%</i>	<i>214%</i>	<i>262%</i>	<i>312%</i>	<i>400%</i>	<i>494%</i>	<i>584%</i>	<i>666%</i>	<i>746%</i>
<i>Az összes mezőgazdasági támogatás (1998-as áron kifejezve)</i>	<i>671 638</i>	<i>267 245</i>	<i>141 115</i>	<i>104 968</i>	<i>119 703</i>	<i>138 946</i>	<i>110 389</i>	<i>118 358</i>	<i>97 864</i>	<i>110 563</i>
<i>Összesen millió USD-ben kifejezve</i>	<i>1 875</i>	<i>987</i>	<i>542</i>	<i>467</i>	<i>610</i>	<i>708</i>	<i>581</i>	<i>608</i>	<i>468</i>	<i>516</i>
<i>Összesen millió ECU-ben kifejezve</i>	<i>1 607</i>	<i>775</i>	<i>437</i>	<i>362</i>	<i>465</i>	<i>596</i>	<i>449</i>	<i>485</i>	<i>414</i>	<i>459</i>
<i>Egy főre vetítve (ECU)</i>	<i>153</i>	<i>75</i>	<i>42</i>	<i>35</i>	<i>46</i>	<i>58</i>	<i>43</i>	<i>47</i>	<i>41</i>	<i>45</i>

Forrás: Magyar Közlöny: Magyar Köztársaság költségvetésének végrehajtásáról szóló részei. Pénzügyminisztérium, APEH kimutatások, KSH évkönyvek és saját számítás alapján

A 3.2. táblázatban összehasonlítást végzek az egyes támogatási formák megoszlásáról és a támogatások mértékének változásáról. Az adatokból kiolvasható, hogy 1994 és 1998 között a mezőgazdasági költségvetési támogatások névleges értéken 48,5 %-kal nőttek, de ha kiszűröm az infláció hatását és az adott összegeket amerikai dollár értéken vizsgálom, akkor 27,2 %-os csökkenés, ha pedig ECU-ben vizsgálom, 23%-os csökkenés figyelhető meg. Ez a trend összhangban állt a kormányzat szigorú költségvetési elveivel, hogy ezzel rászorítsa a mezőgazdaságot a versenyipiaci feltételekhez való jobb alkalmazkodáshoz.

3.2. táblázat

Mezőgazdasági támogatások eloszlása Magyarországon 1994-1998

	év	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Piacra jutási támogatás</i>		62,8%	65,0%	48,6%	44,1%	35,2%
Exporttámogatás		53,8%	61,6%	46,4%	31,2%	17,0%
Agrárpiaci támogatás, állami felvásárlás		9,0%	3,4%	2,3%	12,9%	18,2%
<i>Termelés költségeit csökkentő támogatás</i>		17,3%	16,2%	17,7%	21,1%	27,1%
Agrárfinanszírozás, kamattámogatás		4,8%	4,8%	6,6%	7,6%	11,5%
Agrártermelés támogatása		7,5%	11,0%	2,6%	6,6%	10,5%
Földhasznosítási támogatás		2,7%		6,4%	6,9%	5,0%
Egyéb		2,4%	0,5%	2,0%		
<i>Reorganizációs támogatás</i>		6,7%	10,2%	11,7%	4,7%	2,7%
<i>Beruházások támogatása</i>		11,9%	6,4%	18,0%	24,6%	29,4%
<i>Erdészeti célú támogatások</i>		1,3%	2,2%	1,6%	2,1%	1,7%
<i>Egyéb célú támogatások</i>				2,3%	3,2%	3,9%
<i>Összesen</i>		100%	100%	100%	100%	100%

Forrás: saját számítás.

Figyelemre méltó összehasonlításra ad lehetőséget a támogatások belső szerkezetének, az egyes támogatási formák megoszlásának a vizsgálata. A 3.2. táblázatot vizsgálva szembetűnő, hogy 1994 és 1998 között a piacrajutási támogatás részaránya közel felére csökkent, 1996-tól nominál értéken is csökkent. A csökkenés okát a Világkereskedelmi Szervezettel történő megállapodást lezáró, exporttámogatás csökkentést előíró határozatok jelentik.

A piaci támogatásokkal szemben nőtt az agrártermelést közvetlenül segítő (a termelés költségeit csökkentő és a beruházásokat szolgáló) támogatások súlya.

A Világkereskedelmi Szervezettel (GATT/WTO) történő megállapodások problémájának az eredete, hogy Magyarország 1990 után a kiviteli támogatásokról és a szubvencionált termékekről rossz adatokat szolgáltatott. A tévedés abból állt, hogy Magyarország a valóságosnál kevesebb támogatást és szűkebb árukört "jelentett le". Ezért önhibájából drasztikusan és indokolatlanul korlátozta saját támogatási lehetőségeit az általános kereskedelmi és vámtarifa-egyezmény (GATT) uruguayi fordulójának 1993-as aláírásakor. Magyarország ugyanis a liberalizáció jegyében vállalta: támogatásait öt év alatt 36, a szubvencionált termékmennyiséget 21 százalékkal mérsékli a rossz bázishoz képest is.

Az 1993-as megállapodás 1995-ben lépett életbe, és hazánk az egyezményt azonnal megszegte. Több termékre nagyobb exporttámogatást adott a lehetségesnél. Bár az egyezmény rossz hazai előkészítése már akkor botrányt kavart, a hiba miatt vizsgálat nem indult, a felelősöket senki sem derítette fel. A GATT-nál viszont kínos tárgyalások kezdődtek a tévedés korrigálására, miután hazánkat több tag feljelentette a GATT felrúgásáért. Magyarország végül 1997-ben egy átmeneti megállapodással elérte, hogy az uruguayi egyezményben vállaltaktól időlegesen eltérhessen (vagyis több exportszubvenciót adhasson). Ez a paktum 2001 végén jár le. A támogatások hiánya fokozhatja a magyar hatékonysági gondokat.

A termelés költségeit csökkentő támogatások 1994 óta képezik részét a támogatási rendszernek, részarányuk egyre növekvő, négy év alatt megduplázódott. E támogatás legfontosabb eleme a kamattámogatás. Növekvő jelentőségű a támogatási rendszerben a beruházások támogatása, ezeknek aránya a támogatásokon belül az adott 4 éves periódusban közel megháromszorozódott.

Az APEH kimutatások alapján a mezőgazdasági támogatások három főbb csoportba sorolhatók: mezőgazdaságot, élelmiszeripart és egyéb ágazatokat érintő támogatások. A támogatások felosztásakor látni kell, hogy közülük egyesek (például az exporttámogatás) jellegükből adódóan mindhárom csoportot érintik, mások pedig (például a földhasznosítási támogatás) csak a mezőgazdaságot. *Alvincz József* számításaiból is látható (1999), hogy a mezőgazdasági támogatásoknak alig fele jut csak ténylegesen a mezőgazdaságba, a többi egyéb szektorokba, elsősorban az élelmiszeriparhoz kerül.

Magyarországon az OECD elveinek megfelelő számítások szerint a PSE a kilencvenes években 11 és 26 % között ingadozott, amely szint hasonló, mint pl. az Amerikai Egyesült Államokban, de jóval alacsonyabb, mint az EU-ban, viszont magasabb, mint Ausztráliában és Új-Zélandon (ld. 3.3. táblázat).

3.3. táblázat

Összesített mezőgazdasági termelői támogatási egyenérték adatok (százalékos PSE*) az OECD szerint.

ország	1987	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998
Ausztrália	11	13	12	10	9	9	7	7
Új-Zéland	13	5	3	3	3	3	2	1
Európai Unió	49	46	47	49	49	40	38	45
Japán	76	66	71	74	77	71	57	63
Egyesült Államok	38	27	28	20	13	16	14	22
OECD	49	43	44	43	40	36	32	37
Magyarország	44	26	11	21	21	14	7	13

Forrás: Magyar Köztársaság Kormánya, 1999, 2000.

* Az itt közölt adatok nem tévesztendő össze a munkám későbbi szakaszában ismertetésre kerülő számítások eredményével. Ezek a számok a teljes mezőgazdasági szektorra vonatkoznak és csak a mezőgazdasági termelés szintjén kapott számításokat tükrözik.

IV. A TRANSZFEREK NYERTESEI, VESZTESEI

IV.1. Összevont mutatók

A termelői támogatási egyenérték és a fogyasztói támogatási egyenérték, vagyis a PSE és CSE három formában is kifejezhető: teljes PSE/CSE, mennyiségi egységre jutó PSE/CSE és százalékos PSE/CSE. Az öt kiválasztott élelmiszer-termékpályára vonatkozó számításokból nyert kumulált eredményeket a 4.1. táblázat mutatja be. A táblázatban feltüntetett százalékos PSE értékek a termékpályákon megfigyelt transzferek összegének százalékos arányát mutatják az egyes szinteken számított kumulált teljes belföldi termelési értékhez viszonyítva. Ezek a PSE/CSE számítások természetesen elsősorban *becslésnek tekintendők*, mivel a mezőgazdasági támogatások és termékárak jelenlegi nyilvántartási rendszerére alapozva pontos számítások nem végezhetők.

4.1. táblázat

Százalékos PSE-k az 5 legfontosabb élelmiszer-termékpályán Magyarországon

	1994	1995	1996	1997	1998	átlag
Gazdálkodói szint	20 %	1 %	-10 %	-11 %	25 %	4,9 %
Feldolgozói szint	13 %	-8 %	-6 %	12 %	-3 %	1,4 %
Kiskereskedelem	9 %	11 %	4 %	0 %	9 %	6,3 %
Fogyasztók (CSE)	-11 %	-1 %	4 %	-7 %	-2 %	-3,4 %

Forrás: saját számítás.

Az adatokból látható, hogy a támogatottság és az elvonások mértéke évről évre ingadozásokat mutat. Az eredmények azt mutatják, hogy a gazdálkodók bizonyos években támogatásban részesültek, más években elvonásokat viseltek el. 1994-1998 között az átlagos százalékos PSE az öt vizsgált termékre gazdálkodói szinten -11 és 25 % között ingadozott, ezek átlaga pedig 5 %, ami azt mutatja, hogy a gazdálkodók átlagban inkább támogatva voltak (vagyis az elért nyereségük felette volt annak a szintnek, amit akkor kaptak volna, ha tisztán a nemzetközi árszínvonalon és kormányzati támogatás nélküli körülmények között folytatták volna tevékenységüket). A feldolgozókra jutó támogatás és elvonás már kisebb ingadozásokat mutat a termelőkre vonatkozó

adatokhoz képest. A világpiaci magasabb árszint miatti negatív transzfereket általában jól ellensúlyozta a közvetlen állami támogatás. A transzferek nyertese a kiskereskedelem a magas kiskereskedelmi haszonkulcsok következtében. Mindezek alapján a vizsgált termékpályákra és azon belül az egyes termékekre nézve a fogyasztók a vesztesei a transzfereknek. Az adatok alapján megdőlni látszik az a nézet is, hogy a mezőgazdasági támogatások kiöltségeit a fogyasztók viselik, és fordítva ugyanis pl. 1997-ben mind a gazdálkodók, mind a fogyasztók vesztesek voltak.

A 4.2. táblázat áttekintéséből látható, hogy a támogatások és elvonások nagy ingadozásokat mutatnak az egyes közép-kelet-európai országokban is. 1994-ben a gazdálkodók Bulgáriában, Csehországban, 1996-ban már Magyarországon is meg voltak adóztatva, viszont például Romániában és Szlovéniában támogatásban részesültek. Lengyelországban mind a két évre vonatkozóan semlegesnek mondható a gazdálkodók helyzete, mivel a vizsgált termékkört illetően sem elvonásban, sem támogatásban nem részesültek. Bulgáriában és Csehországban a gazdálkodók megadóztatásának nyertesei a feldolgozók és a kiskereskedők, a végső fogyasztók pedig vesztesek. Romániában a feldolgozók és az árresek állami ellenőrzése oda vezetett, hogy a feldolgozóknak kellett elviselniük a termékpálya veszteségeit. Szlovéniában a fő vesztesek a végső fogyasztók, akiknek a mezőgazdasági termelői árak világpiaci ár feletti szintje miatt jóval magasabb árat kellett fizetniük, így a kereskedők is egyfajta támogatást tudhattak magukénak. Megfigyelhető, hogy a többi esetben általában a feldolgozók és a kereskedők a transzferek nyertesei, kivéve 1996-ban Magyarországon, ahol a feldolgozók is elvonásokban részesültek (*Gorton és szerzőtársai, 2000*).

4.2. táblázat

Százalékos PSE-k az 5 legfontosabb élelmiszer-termékpályán
1994-ben és 1996-ban 5 közép-kelet-európai EU tagjelölt országban

	Bulgária	Csehország	Lengyelo.	Románia	Szlovénia
<i>1994</i>					
Gazdálkodói szint	-26 %	-3 %	1 %	30 %	49 %
Feldolgozói szint	8 %	34 %	37 %	-20 %	4 %
Kiskereskedelem	41 %	28 %	65 %	3 %	34 %
Fogyasztók (CSE)	-33 %	-51 %	-61 %	-3 %	-65 %
<i>1996</i>					
Gazdálkodói szint	-7 %	-4 %	1 %	24 %	47 %
Feldolgozói szint	20 %	32 %	40 %	-74 %	12 %
Kiskereskedelem	19 %	29 %	53 %	-99 %	38 %
Fogyasztók (CSE)	1 %	-39 %	-53 %	95 %	-59 %

Forrás: *Gorton és szerzőtársai, 2000.*

A következő fejezetben áttekintést nyújtok arról, hogy hogyan alakult a transzferek szintje a termékpályák egyes fázisaiban.

IV.2. Transzferek a mezőgazdaság szintjén

A mezőgazdasági gazdálkodók szintjén mért transzfereket szemléletli a 4.3. táblázat. Az eredményekből látható, hogy a búza esetén a magas támogatottsági egyenértékes 1994-ben és 1998-ban a magas belföldi árak következménye, 1997-ben viszont már a magasabb külpiaci árakat (4.4. táblázat) nem ellensúlyozta a közvetlen agrártámogatás.

4.3. táblázat

Transzferek a mezőgazdaság szintjén Magyarországon (a gazdálkodóknak jutó transzferek)
(teljes és egységnyi PSE ECU-ben, %)

	1994	1995	1996	1997	1998
Búza					
Teljes PSE	132 709 604,9	23 491 841,4	16 569 695,0	-93 952 602,8	125 439 431,9
PSE/tonna	27,2	5,1	4,2	-17,8	25,8
% PSE	28,2	6,3	3,2	-16,3	35,5
Árpa					
Teljes PSE	27 382 362,4	1 287 039,4	18 279 260,1	-21 294 370,2	11 389 193,1
PSE/tonna	17,6	0,9	19,8	-15,8	8,7
% PSE	25,9	1,6	16,4	-16,6	15,4
Kukorica					
Teljes PSE	156 659 193,5	159 900 839,8	99 134 295,8	-134 800 348,5	-3 817 180,2
PSE/tonna	32,9	34,2	16,5	-20,7	-0,6
% PSE	35,0	38,6	14,1	-24,1	-1,0
Vágómarha					
Teljes PSE	-42 882 398,1	-44 425 326,8	-40 595 584,6	-59 218 046,3	12 499 133,5
PSE/tonna	-289,7	-349,8	-338,3	-514,9	126,3
% PSE	-25,1	-25,7	-24,7	-42,5	9,6
Vágósertés					
Teljes PSE	121 588 828,7	-67 836 327,8	-315 434 729,0	-245 292 579,5	195 300 043,6
PSE/tonna	162,3	-95,4	-376,4	-339,7	275,1
% PSE	15,2	-9,1	-37,2	-29,2	22,6
Vágócsirke					
Teljes PSE	-27 299 125,7	-24 293 421,2	60 850 982,1	82 896 721,7	6 978 346,2
PSE/tonna	-83,0	-64,6	163,1	224,0	17,6
% PSE	-9,4	-9,6	22,0	28,6	2,5
Nyerstej					
Teljes PSE	203 172 425,1	126 817 178,2	95 258 180,8	94 610 290,1	115 093 973,8
PSE/ezer liter	97,6	64,1	50,4	51,0	59,9
% PSE	49,9	35,2	32,5	31,2	32,8
7 termék teljes PSE	571 330 890,8	174 941 823,1	-65 937 899,9	-377 050 935,4	462 882 942,0

Forrás: saját számítás.

4.4. táblázat

A gazdálkodói szinten mért teljes PSE piaci ártámogatás eleme a teljes PSE %-ában*

Temék	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	69%	-35%	-115%	147%	64%
Vágómarha	140%	124%	138%	124%	46%
Vágósertés	65%	153%	102%	122%	89%
Vágócsirke	185%	154%	93%	75%	-49%
Nyers tej	87%	88%	91%	84%	85%

* A negatív PSE értékek esetén, ha a piaci ártámogatási elem aránya nagyobb, mint 100 %, ez arra utal, hogy a közvetlen agrártámogatás ezt a negatív transzfert mérsékelte.

Forrás: saját számítás.

A magas PSE értékek elsődleges magyarázója az, hogy a belföldi árak magasabbak voltak a külpiaci referenciaáraknál – a vágómarha esetén 1998-ban, a vágósertés esetén 1994-ben és 1998-ban, a vágócsirke esetén 1996-ban és 1997-ben. A magasabb belföldi árak a búza¹⁹, a tehéntej, a vágósertés és vágómarha esetében az agrárrendtartási rendszerben meghatározott *garantált árak* következményei. Ezen belül a tejágazat jövedelmének forrása közel harmad-fele részben költségvetési támogatás (Popp, 2000, 78.o.). Már itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ezek a magas PSE értékek a termékpályák következő fázisában és növényi termékeknél és az állattartóknál, mint elvonás fog majd jelentkezni, illetve negatív PSE értéknél, mint támogatás.

4.5. táblázat

Mezőgazdasági termékek mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter) jutó jövedelme (nyeresége) forintban Magyarországon

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	2 610	1 780	7 950	4 510	-4 750
Vágómarha	-2 090	7 950	-16 650	-37 430	-31 130
Vágósertés	31 750	52 320	30 850	51 810	32 450
Vágócsirke	4 950	1 390	-10 190	220	-840
Nyerstej	2 770	4 320	2 730	5 530	13 550

Forrás: Internet. <http://www.akii.hu>.

Az elemzés kiegészül a vizsgált mezőgazdasági termékek mennyiségi egységre jutó jövedelmezőségével (4.5. táblázat). Az adatok azt mutatják, hogy bár bizonyos termékek védelemben részesültek egy-egy évben, azonban ha a világpiaci árszint jelentősen csökkent, a gazdaságok veszteségeket voltak kénytelenek elviselni (pl. a búzára 1998-ban vagy a csirkére 1996-ban). Más esetben az elvonások ellenére is hasznot realizáltak a gazdálkodók (pl. a sertés esetén). Ezek az összehasonlítások feltárhatják azokat a területeket, ahol a hatékonyságzavarok nagyobbak.

¹⁹ Példa a transzferek egyik politikai okára, hogy pl. a búza 1998-as garantált áras rendszerének megállapításakor súlyos hibát követtek el a Földművelésügyi Minisztérium szakemberei. Irreálisan magasan állapították meg a garantált árat, ami még a rosszabb termelőknek is 10-15%-os hasznot garantált. (Félix, 1998, 113.o.). (Ez szemben áll a 4.5. táblázat adataival, amely ellentmondás feloldása egy másik dolgozatnak a feladata.)

A támogatási egyenérték számításnak a *piaci ártámogatási elem* mellett az *agrárcélú támogatások* (közvetlen kifizetések) képezik egy másik központi részét. Az előző fejezet 3.1-3.2. táblázataiból látható volt, hogy az egyes támogatási típusok évről évre nemcsak összességében, de arányaikban is jelentősen átrendeződtek. Figyelemre méltó, hogy míg 1994-ben a támogatásoknak még csak 36,5%-a jutott a gazdálkodóknak, addig 1998-ban már 62,3 %-a (*Alvincz, 2000*).

A 4.6. táblázat azt mutatja be, hogy a támogatottság hogyan alakult a szomszédos közép-kelet-európai országokban mezőgazdasági szinten. 1996-ban a legnagyobb aggregált PSE-t Romániában mutatták ki, ami elsődlegesen a központi agrártámogatások nagy arányának és a külkereskedelmi korlátozásoknak köszönhetőek. 1996 óta azonban a központi költségvetési támogatások jelentősen csökkentek. Szlovéniában adtak 1996-ban viszonylag a legnagyobb összegű támogatást a gazdálkodóknak. Lengyelországban negatív adatokat figyeltek meg tej, szarvasmarha, sertés esetén, ugyanakkor pozitív PSE-t becsültek búza és csirke esetén.

E két utóbbi termék esetén a pozitív PSE-k a hatásos külkereskedelmi-korlátozásoknak köszönhető. A PSE negatív a szarvasmarha esetén több országban is, ami annak is a következménye, hogy a marhahús ára ezekben az országokban viszonylag alacsony, ami a termék viszonylag komoly árérzékenységének is köszönhetőek. Csehországban és Bulgáriában az 5 termékes összevont PSE mindig negatív volt. Ezek a mutatók a cseh búza és liszt export-korlátozásoknak (a belföldi árak alacsonyan tartása érdekében) és a mérsékelt közvetlen agrártámogatásoknak köszönhetőek (*Gorton és szerzőtársai, 2000*).

4.6. táblázat:
Százalékos PSE mezőgazdasági (gazdálkodói) szinten 5 közép-európai országban

	1994	1995	1996
<i>Búza</i>			
Bulgária	-67	-89	-68
Csehország	-13	-61	-46
Lengyelország	9	25	16
Románia	32	-4	28
Szlovénia	54	41	29
<i>Tej</i>			
Bulgária	9	19	100
Csehország	29	28	24
Lengyelország	-22	10	-11
Románia	13	-29	-6
Szlovénia	144	162	131
<i>Szarvasmarha</i>			
Bulgária	-8	0	-110
Csehország	2	9	9
Lengyelország	-2	-5	-9
Románia	6	8	-6
Szlovénia	48	59	61
<i>Sertés</i>			
Bulgária	-20	-9	-20
Csehország	-4	4	11
Lengyelország	11	10	-2
Románia	39	32	41
Szlovénia	51	46	32
<i>Csirke</i>			
Bulgária	-26	-13	-125
Csehország	-16	-21	-15
Lengyelország	18	21	15
Románia	33	7	17
Szlovénia	18	27	39

Forrás: *Gorton és szerzőtársai, 2000.*

A 4.7 táblázat a piaci ártámogatás elem teljes PSE-re gyakorolt hatását mutatja be a teljes PSE százalékában. Bulgáriában például 1996-ban, a piaci ártámogatás elem meghaladta a teljes PSE-t, mivel mind a két mutató negatív volt, amit azonban részben mérsékelte a közvetlen állami támogatás és nagyobb mértékben az állati termékeknél a takarmány-módosító tényező. Amíg az állattartó gazdálkodók elvonásokban részesültek, mivel a mezőgazdasági termelői árak alatta voltak a módosított világpiaci referencia árak, addig ezeket a negatív transzfereket ellensúlyozta, hogy a világpiaci árszint alatt tudtak takarmányt vásárolni.

4.7. táblázat

A mezőgazdasági szinten mért teljes PSE piaci ártámogatás eleme a teljes PSE százalékában

	Bulgária	Csehország	Lengyelo.	Románia	Szlovénia
Búza	112 %	97 %	71 %	82 %	76 %
Tej	100 %	99 %	101 %	-103 %	82 %
Vágósertés	193 %	100 %	71 %	58 %	100 %
Vágómarh	114 %	99 %	74 %	321 %	89 %
a					
Vágócsirke	108 %	98 %	120 %	53 %	106 %

Forrás: Gorton és szerzőtársai, 2000.

4.8. táblázat

A mezőgazdaságnak juttatott támogatások 1996-ban 5 közép-kelet-európai országban

Ország	Összes kiadás (millió ECU-ben)	Egy főre jutó kiadás (ECU-ben)
Bulgária	16	1,9
Csehország	60	5,8
Lengyelország	488	12,6
Románia	574	25,3
Szlovénia	45	22,9

Forrás: Gorton és szerzőtársai, 2000.

Romániában a gazdálkodók támogatásban részesültek, ami részben a kereskedelem politikának, részben az import vámoknak és az ártámogatásoknak köszönhető. Ennek következtében a piaci ártámogatás elem is jelentős részt képvisel a teljes PSE-ből. Csehországban a közvetlen állami támogatások összehasonlítva hasonló országokkal, alacsonyak. (4.8 táblázat). A PSE-t itt tehát elsősorban a piaci ártámogatás határos szintje határozza meg.

Lengyelországban a 71 %-os PSE búzára mind a közvetlen, mind a piaci ártámogatás elem hatásából magyarázható. A gabonafélék mezőgazdasági termelőinek hatásos támogatottsága negatív takarmánymódosító tényezőt eredményezett, ami az állattartókat büntette, amit a csirke esetén a piaci ártámogatás enyhített, a vágósertés és a vágómarha esetén azonban erősített.

A szlovén gazdálkodók magasan támogatva és védve voltak. A legtámogatottabb szektorok a tej és a vágómarha. A marha-tartás különösen támogatott, ami a kormányzati

intervenciók eredménye. Ezzel ellentétben a PSE csökkent a búza esetén. A csökkenés a belföldi árak a világpiaci áráktól való elmaradásának az eredménye (Gorton és szerzőtársai, 2000).

IV.3. Transzferek feldolgozó szinten

A vizsgált időszakban a világpiaci referenciaáraknál alacsonyabb mezőgazdasági termelői árak hatása érvényesült a feldolgozók és a végső fogyasztók körében is. Feldolgozó szinten (lásd 4.9. táblázat) a pozitív PSE a pékségeknél és a tejfeldolgozóknál a legszembetűnőbb. 1995-ben és 1997-ben a referenciaárnál alacsonyabb belföldi lisztár járult közvetve hozzá a pékségek kedvezőbb helyzetéhez. A húsfeldolgozók közül a baromfi-feldolgozók helyzete a legkedvezőbb, ahol mind a magas hazai árból, mind az exporttámogatásból származó előny jól tudott érvényesülni.

4.9. táblázat

Transzferek feldolgozó szinten Magyarországon
(teljes és egységnyi PSE ECU-ben, %)

	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Liszt</i>					
Teljes PSE	129 085,0	-33 399,8	-14 276,1	-250 583,1	97 983,6
PSE/tonna	0,1	0,0	0,0	-0,2	0,1
% PSE	10,3	-3,2	-1,2	-22,2	13,4
<i>Kenyér</i>					
Teljes PSE	127 348,7	113 788,7	11 332,1	213 791,8	-26 405,5
PSE/tonna	0,4	0,4	0,0	0,7	-0,1
% PSE	13,7	22,2	2,2	43,1	-7,3
<i>Marhahús</i>					
Teljes PSE	-205 464,4	-49 394,4	-46 380,6	-78 545,7	-99 396,3
PSE/tonna	-1,0	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2
% PSE	-18,7	-6,1	-7,6	-17,1	-25,2
<i>Sertéshús</i>					
Teljes PSE	572 740,4	-598 175,5	-585 294,3	466 194,7	-559 145,9
PSE/tonna	2,2	-2,4	-1,6	1,5	-1,9
% PSE	10,6	-14,7	-11,6	10,9	-20,3
<i>Csirkehús</i>					
Teljes PSE	-236 785,8	-122 017,5	25 189,5	147 726,1	38 497,5
PSE/tonna	-2,2	-0,9	0,3	1,7	0,4
% PSE	-18,4	-11,0	4,5	23,5	6,6
<i>Tej</i>					
Teljes PSE	821 778,6	328 108,1	283 830,1	304 672,2	394 329,4
PSE/ezer liter	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2
% PSE	21,0	12,8	11,9	13,0	18,2

Forrás: saját számítás.

A sertés- és marhahús-feldolgozást elvonások sújtották, annak ellenére, hogy ezek a szektorok a vizsgált időszakban jelentős importvámokkal és exporttámogatással voltak védve. Szintén elvonások jellemezték a malomipart is (lásd még: *Hollósy, 2000*). A lisztelőállítás csak azokban az években volt támogatott, amikor a belföldi árak a világpiaci szint felett voltak. Ezek a negatív transzferek sok esetben összezsengenek a szakágazati cégek pénzügyi beszámolóiból és az egyes termékek jövedelmezőségéből kiolvasható veszteségekkel is. (4.10. táblázat). Ehhez társult, hogy a malmok és a húsipari cégek a világpiaci áraknál jóval alacsonyabb áron voltak kénytelenek eladni termékeiket a belföldi piacon (4.11. táblázat).

4.10. táblázat

Élelmiszeripari termékek mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter) jutó jövedelme (nyeresége) forintban

Termék	1994	1995	1996	1997	1998
BL-55 liszt	2 513	2 541	3 523	2 283	2 613
Kenyér	3 534	5 600	5 880	8 972	5 367
Csontos marhahús	-4 698	9 563	19 762	25 240	14 644
Sertéskaraj	-11 669	-24 037	23 109	31 663	-77 635
Bontott csirke	-1 514	-32 852	-19 809	32 599	43 158
Pasztőrözött tej	-850	591	-1 496	-96	-5 509

Forrás: Internet. <http://www.akii.hu>.

4.11. táblázat

A feldolgozói szinten számított teljes PSE piaci ártámogatás eleme a teljes PSE %-ában

Temék	1994	1995	1996	1997	1998
Liszt	94 %	113 %	122 %	101 %	83 %
Kenyér	194 %	66 %	-60 %	-18 %	-198 %
Marhahús	116 %	139 %	130 %	116 %	110 %
Sertéshús	100 %	137 %	127 %	77 %	109 %
Csirkehús	173 %	183 %	-192 %	52 %	-34 %
Tej	84 %	76 %	80 %	86 %	67 %

Forrás: saját számítás.

4.12. táblázat

Százalékos PSE feldolgozói szinten 5 közép-kelet-európai országban

	1994	1995	1996
<i>Liszt</i>			
Bulgária	17	24	19
Csehország	17	16	-8
Lengyelország	46	54	51
Románia	-83	-55	-151
Szlovénia	18	33	15
<i>Kenyér</i>			
Bulgária	12	14	0
Csehország	58	63	59
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	-27	-38	-92
Szlovénia	-79	-100	-7
<i>Tej</i>			
Bulgária	-164	87	33
Csehország	-49	28	24
Lengyelország	8	18	8
Románia	-23	-117	-50
Szlovénia	-1	-7	2
<i>Marhahús</i>			
Bulgária	10	-135	-21
Csehország	21	21	24
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	-30	-49	-196
Szlovénia	-3	-21	-36
<i>Sertéshús</i>			
Bulgária	12	-58	18
Csehország	21	11	3
Lengyelország	54	61	58
Románia	38	16	23
Szlovénia	-24	100	100
<i>Csirke</i>			
Bulgária	-5	17	66
Csehország	28	-4	16
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	29	-23	8
Szlovénia	35	22	19

n.a.: nincs adat

Forrás: Gorton és szerzőtársai, 2000.

A 4.12-es táblázat bemutatja, a feldolgozói szinten számított százalékos PSE értékeket az 5 közép-kelet-európai országban. Románia kivételével az összevont támogatottság pozitív volt. A támogatottság legnagyobb relatív szintjét

Csehországban és Lengyelországban lehetett kimutatni (4.2 táblázat). Csehországban a feldolgozók az alacsony mezőgazdasági árak kedvezményezettjei. Szlovéniában, a feldolgozóipari árak a referencia árak felett voltak, ezt azonban ellentételezte az a tény, hogy a mezőgazdasági termékek árai is magasabbak voltak, mint a világpiaci árak. Lengyelországban a sertés és a liszt esetén volt magas a belföldi árszint. Bulgáriában a feldolgozók a termelőket sújtó elvonásokat tudták kamatoztatni (Gorton és szerzőtársai 2000).

IV.4. Transzferek kiskereskedelmi és fogyasztói szinten

Transzferek kiskereskedelmi szinten

A transzferek nagyobb része a vizsgált termékpályák esetén a kiskereskedelemhez került. (4.13. táblázat).

4.13. táblázat

Transzferek kiskereskedelmi szinten Magyarországon
(teljes és egységnyi PSE ECU-ben, %)

	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Kenyér</i>					
Teljes PSE	28 760,2	30 750,4	-55 698,4	-95 411,2	16 866,1
Egységnyi PSE	0,1	0,1	-0,2	-0,3	0,1
% PSE	2,4	5,1	-11,0	-15,7	3,5
<i>Marhahús</i>					
Teljes PSE	359 828,8	281 649,4	151 579,2	126 024,3	73 189,9
Egységnyi PSE	4,3	3,7	2,8	2,5	1,5
% PSE	22,4	23,1	22,8	23,0	16,3
<i>Sertéshús</i>					
Teljes PSE	745 201,1	339 539,2	-83 521,4	-229 113,1	375 154,9
Egységnyi PSE	2,5	1,2	-0,3	-0,8	1,4
% PSE	9,7	6,2	-2,1	-5,8	11,7
<i>Csirkehús</i>					
Teljes PSE	142 394,5	188 106,3	174 092,9	59 814,5	48 279,9
Egységnyi PSE	1,9	2,3	2,2	0,9	0,5
% PSE	13,4	23,9	26,4	10,3	8,0
<i>Tej</i>					
Teljes PSE	133 862,7	301 260,3	99 832,9	127 552,7	71 610,2
Egységnyi PSE	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0
% PSE	3,5	11,1	4,2	5,3	3,3

Forrás: saját számítás.

Kiskereskedelmi szinten a pozitív PSE a szektor fejletlenségével és a kiskereskedelemnek a koncentrációból adódó erős alkupozíciójával indokolható. Egy másik ok, hogy érzékelhető hatása van az alapanyagok belföldi árai és a világpiaci árok közötti eltérésnek. Például a kenyér esetén 1996-1997-ben, amikor a belföldi búzaárak alacsonyabbak voltak a világpiaci áraknál, ennek hatása természetesen végigvonult a gabona termékpályán. Hasonló hatás érvényesült a marhahús és sertéshús termékpályán. A csirkehúsra vonatkozóan a magas támogatási egyenérték az arányaiban magas hazai árak következménye.

A nemzetközi összehasonlításból kiderül (4.2, 4.14., táblázat), hogy Románia kivételével, az átlagos kiskereskedelmi PSE pozitív volt 1994-ben és 1996-ban. Romániában az állami árellenőrzés a negatív eredmények magyarázója (Gorton és szerzőtársai, 2000). A magas pozitív transzferek természetesen együtt jártak a fogyasztókat súlytó elvonásokkal (4.16. táblázat).

4.14. táblázat

Százalékos PSE kiskereskedelmi szinten 5 közép-európai országban

	1994	1995	1996
<i>Kenyér</i>			
Bulgária	-2	3	-11
Csehország	41	42	36
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	-27	-38	-220
Szlovénia	20	0	1
<i>Tej</i>			
Bulgária	-15	17	22
Csehország	4	-5	6
Lengyelország	65	56	53
Románia	4	-102	-63
Szlovénia	0	9	6
<i>Marhahús</i>			
Bulgária	49	-15	-18
Csehország	8	15	9
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	-64	-110	-167
Szlovénia	53	48	49
<i>Sertéshús</i>			
Bulgária	51	32	31
Csehország	57	64	62
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	36	22	9
Szlovénia	58	78	73
<i>Csirke</i>			
Bulgária	9	14	23
Csehország	12	2	5
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	13	-27	-10
Szlovénia	16	19	21

n.a: nincs adat

Forrás: Gorton és szerzőtársai, 2000

Transzferek fogyasztói szinten

Ami a fogyasztói szintet illeti (4.15. táblázat), a végső fogyasztók elvonásban részesültek. A fogyasztók fizettek a feldolgozó és kiskereskedelmi szinten megfigyelt pozitív PSE értékekért. Az ÉFOSZ kalkulációja szerint az élelmiszer-kiskereskedelem kedvező helyzete a magas profitrátákkal is igazolható. A kilencvenes évek második felében a hazai kiskereskedelemnek a hazai élelmiszer-értékesítésből származó árbevétele 30-50%-kal haladta meg az élelmiszeripar értékesítési árbevételét.

4.15. táblázat

*Transzferek fogyasztói szinten Magyarországon
(teljes és egységnyi PSE ECU-ben, %)*

Termék	1994	1995	1996	1997	1998
Kenyér					
Teljes CSE	276 138,1	105 809,6	62 501,4	134 472,5	-69 049,3
Egységnyi CSE	0,8	0,4	0,3	0,5	-0,2
% CSE	23,1	17,5	12,3	22,1	-14,3
Marhahús					
Teljes CSE	-121 448,4	-212 882,4	-91 172,2	-34 945,7	36 538,6
Egységnyi CSE	-1,5	-2,8	-1,7	-0,7	0,8
% CSE	-7,6	-17,5	-13,7	-6,4	8,2
Sertéshús					
Teljes CSE	-1 317 942,1	477 510,0	827 287,1	-128 702,5	278 236,2
Egységnyi CSE	-3,4	0,9	1,6	-0,2	0,4
% CSE	-17,2	8,7	20,7	-3,3	8,7
Csirkehús					
Teljes CSE	266 837,8	35 404,2	-125 798,0	-136 313,4	-35 116,7
Egységnyi CSE	3,5	0,4	-1,6	-2,0	-0,4
% CSE	25,1	4,5	-19,1	-23,6	-5,8
Tej					
Teljes CSE	-822 700,1	-551 126,2	-327 012,9	-388 441,2	-334 360,1
Egységnyi CSE	-0,5	-0,4	-0,2	-0,3	-0,2
% CSE	-21,4	-20,3	-13,8	-16,2	-15,4

Forrás: saját számítás.

4.16. táblázat

Százalékos CSE fogyasztói szinten 5 közép-kelet-európai országban

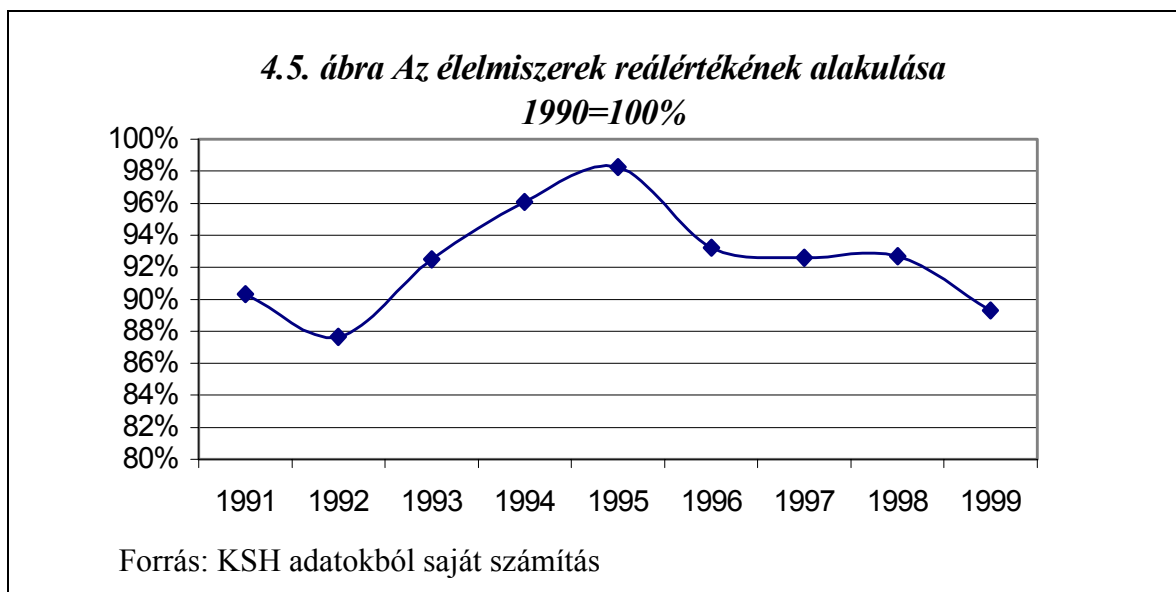
Termék	1994	1995	1996
<i>Kenyér</i>			
Bulgária	1	-6	23
Csehország	-59	-61	-53
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	27	38	220
Szlovénia	-75	-77	-67
<i>Tej</i>			
Bulgária	111	-100	-100
Csehország	14	-2	-9
Lengyelország	-61	-65	-53
Románia	-2	-39	-27
Szlovénia	-41	-47	-42
<i>Marhahús</i>			
Bulgária	-46	131	113
Csehország	-26	-34	-32
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	64	62	100
Szlovénia	-79	-74	-72
<i>Sertéshús</i>			
Bulgária	-46	6	-25
Csehország	-63	-64	-62
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	-36	-22	-9
Szlovénia	-82	-78	-73
<i>Csirke</i>			
Bulgária	14	-17	0
Csehország	-25	15	-10
Lengyelország	n.a.	n.a.	n.a.
Románia	-13	27	10
Szlovénia	-53	-47	-52

n.a.: nincs adat

Forrás: Gorton és szerzőtársai, 2000

Az 4.5. ábrán azonban megfigyelhető, hogy mivel 1990 óta az élelmiszerárak növekedési üteme lényegesen nem marad el a fogyasztói árak általános növekedési ütemétől, az élelmiszerek reálértéke csak mérsékelten csökken. Másképp fogalmazva az élelmiszerek ára a gazdaság összes fogyasztói termékéhez viszonyítva csak mérsékelten csökken (kivételt jelentett az 1993-1995 közötti időszak). Ez is egyfajta magyarázat a fogyasztók és a kiskereskedők jövedelmi pozícióinak változására. Tudni kell, hogy az élelmiszerárak csökkenése világjelenség, így ezt a hatást még nem szabad túlértékelni. Megállapítható viszont, hogy az élelmiszer-kiskereskedelemben megfigyelhető árverseny kedvező

hatással van az élelmiszerek fogyasztói ára²⁰, másrészt kifejezi, hogy az élelmiszer-előállítók alkupozíciója gyenge. Egy másik szempontja e változásoknak, hogy a fogyasztók is nyernek ezzel a tendenciával.

IV.5. A mezőgazdasági-kiskereskedelmi áreloszlás

Az élelmiszer-termékpályák vizsgálatának egyik alapvető eszköze az áreloszlás-vizsgálat. Az árrés vagy áreloszlás úgy határozható meg, mint különbség vagy százalékos eloszlás egy adott mennyiségű áru gazdálkodói, feldolgozói és kiskereskedelmi ára között. A gazdálkodói ár és a kiskereskedelmi fogyasztói ár közötti különbség termékenként változik. A különbség azoknál a termékeknél a legnagyobb, amelyek jelentős mértékű átalakuláson mentek keresztül, vagyis a mezőgazdasági alapanyag az előállított termék végső értékének csak viszonylag kis részét képviseli (Tracy, 1994).

Az élelmiszerek még a fejlett gazdaságokban is jelentős súlyt képviselnek a fogyasztásban, és az élelmiszerek árának változása, mivel alapvető fogyasztási cikkekről van szó, sok szociális összefüggéssel is bír. Ezért az áreloszlási adatok fontos szerepet játszanak mind a gazdálkodói érdekcsoportok, mind a fogyasztói érdekvédők, mind pedig a politikusok, törvényhozók értékítéleteiben, amikor az élelmiszergazdaság egyes szereplőinek teljesítményét, piaci helyzetét vizsgálják.

²⁰ Lásd például Connor és Johnson (1998) elemzését, mely szerint az élelmiszer-kereskedelem koncentrációja bizonyos csomagolt termékek esetén a kiskereskedelmi árak csökkenését idézte elő.

Az áreloszlás-vizsgálat a nemzetközi szakirodalomban is fontos helyet foglal el (lásd például *Gardner, 1975, Holloway, 1981*).

A téma neves kutatója Bruce Gardner (1975), aki a versenypiac feltételei között vizsgálta a mezőgazdasági termelői és kiskereskedelmi áreloszlást. Tanulmányában azt elemzi, hogy a mezőgazdasági termelői és a kiskereskedelmi árak viszonyára hogyan hatnak az egyensúlyi verseny feltételei között működő termékpiacok és termelésítényező-piacok. Modelljében azt vizsgálja, hogy milyen összefüggés van az élelmiszerek keresletének és kínálatának változása és a mezőgazdasági termelői és kiskereskedelmi árak alakulása között.

Az agrárpolitikai szakirodalom (az általános egyensúlyi modellek is) többnyire azt feltételezik, hogy a mezőgazdasági termékpiacok teljesen kompetitívek. Empirikus vizsgálatok azonban azt támasztják alá, hogy ezek a piacok inkább oligopolisztikusak. Ez pedig többek között azzal az elméleti következménnyel jár, hogy az ár-transzformáció a feldolgozó/kereskedő szektor és a mezőgazdaság között tökéletlen, azaz a gazdálkodói szinten történt árváltozások nem feleltethetők meg pontosan a fogyasztói szintű árváltozásoknak. (*Fertő, 1999b, 70.o.*).

A kiválasztott magyar termékpályák alapvető termékeire elkészített számítások eredményei a *4.17. táblázatban* találhatóak. A táblázat bemutatja a gazdálkodói szintű és a feldolgozó szintű termékek kiskereskedelmi szinthez mért árárányát 1994-1998 között, a *4.18. táblázat* pedig összeveti a megoszlást, és 1996-ban néhány szomszédos EU-tagjelölt közép-kelet-európai országban elvégzett hasonló számítások eredményeit.

Az Egyesült Államokból részletesebb adatok állnak rendelkezésre arról, hogy a gazdálkodók a fogyasztók élelmiszerre fordított kiadásainak hány százalékát kapják meg (*4.19. táblázat*). Jellemző adat, hogy a mezőgazdasági termékek átlagos értékaránya a kiskereskedelmi ár százalékában mérve az 1952-es 47%-ról 1997-re 23 %-ra csökkent (*Elitzak, 1999*).

4.17. táblázat

Az vizsgált élelmiszer-vertikumok „árréseinek” megoszlása a nettó kiskereskedelmi ár százalékában

<i>Termékpálya</i>	<i>1994</i>		<i>1995</i>		<i>1996</i>		<i>1997</i>		<i>1998</i>	
	<i>Ft/tonna</i>	<i>%</i>	<i>Ft/tonna</i>	<i>%</i>	<i>Ft/tonna</i>	<i>%</i>	<i>Ft/tonna</i>	<i>%</i>	<i>Ft/tonna</i>	<i>%</i>
<i>Búza/liszt/kenyér termékpálya</i>										
Búza	9 619	17	11 542	18	23 968	29	21 572	23	16 012	16
Liszt feldolgozói ár	17 650	32	19 597	30	37 511	46	42 219	45	41 001	41
Kenyér sütődei ár	43 004	78	46 142	71	65 806	81	76 402	82	73 688	74
Kenyér kiskereskedelmi ár	55 357	100	64 642	100	81 610	100	92 857	100	99 107	100
<i>Tej termékpálya (Ft/ezer liter)</i>										
Nyerstej	21 786	55	26 429	54	30 804	54	39 286	55	49 554	61
Tej feldolgozói ár	33 174	84	38 449	78	47 721	84	59 483	83	69 073	85
Tej kiskereskedelmi ár	39 375	100	49 286	100	56 786	100	71 429	100	81 250	100
<i>Sertés termékpálya</i>										
Élő vágósertés	104 643	27	150 179	29	151 339	29	195 982	31	202 679	29
Feldolgozói ár (csontos karaj)	330 395	84	456 426	88	471 793	90	590 350	92	550 609	80
Kiskereskedelmi ár (rövidkaraj)	392 490	100	517 980	100	524 210	100	641 690	100	689 750	100
<i>Szarvasmarha termékpálya</i>										
Élő vágómarha	99 890	33	137 450	32	141 560	31	145 800	30	195 980	36
Feldolgozói ár (csontos marhahús)	207 023	69	295 848	69	323 743	71	339 813	71	417 025	77
Kiskereskedelmi ár (csontos rostélyos)	299 107	100	426 786	100	453 571	100	478 571	100	541 964	100
<i>Csirke termékpálya</i>										
Élő vágócsirke	97 980	45	108 730	42	157 880	51	164 780	44	170 710	43
Feldolgozói ár (csirke bratfertig)	188 420	86	207 700	81	220 272	71	317 599	84	346 222	87
Kiskereskedelmi ár (bontott csirke)	217 857	100	257 143	100	308 929	100	378 571	100	400 000	100

Forrás: AKII 1995-1999, KSH évkönyvek és saját számítás

4.18. táblázat

Az élelmiszer-vertikumok „árréseinek” megoszlása a kiskereskedelmi ár százalékában Magyarországon 1994-1998 között és egyes Közép-Kelet-Európai országokban 1996-ban

Termékpálya	év	Magyarország					átlag	Bulgária	Cseho.	Lengyelo.	Románia	Szlovénia
		1994	1995	1996	1997	1998		1996	1996	1996	1996	1996
<i>Búza/liszt/kenyér termékpálya</i>												
Búza termelői ár		17 %	18 %	29 %	23 %	16 %	21%	36 %	13 %	13 %	37 %	19 %
Liszt feldolgozói ár		32 %	30 %	46 %	45 %	41 %	39%	54 %	21 %	39 %	81 %	29 %
Kenyér sütődei ár		78 %	71 %	81 %	82 %	74 %	77%	81 %	88 %	44 %	94 %	88 %
Kenyér kiskereskedelmi ár		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
<i>Tej termékpálya</i>												
Nyerstaj termelői ár		55 %	54 %	54 %	55 %	61 %	56%	50 %	63 %	30 %	72 %	55 %
Tej feldolgozói ár		84 %	78 %	84 %	83 %	85 %	83%	78 %	82 %	39 %	83 %	86 %
Tej kiskereskedelmi ár		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
<i>Sertés termékpálya</i>												
Élő vágósertés termelői ár		27 %	29 %	29 %	31 %	29 %	29%	28 %	27 %	32 %	57 %	27 %
Feldolgozói ár (csontos karaj)		84 %	88 %	96 %	96 %	80 %	89%	53 %	39 %	77 %	82 %	31 %
Kiskereskedelmi ár (rövidkaraj)		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
<i>Szarvasmarha termékpálya</i>												
Élő vágómarha termelői ár		33 %	32 %	31 %	30 %	36 %	32%	33 %	26 %	n.a.	67 %	37 %
Feldolgozói ár (csontos marhahús)		69 %	69 %	71 %	71 %	77 %	71%	74 %	82 %	n.a.	90 %	47 %
Kiskereskedelmi ár (csontos rostélyos)		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100%	100 %	100 %	n.a.	100 %	100 %
<i>Csirke termékpálya</i>												
Élő vágócsirke termelői ár		45 %	42 %	51 %	44 %	43 %	45%	32 %	40 %	56 %	50 %	33 %
Feldolgozói ár (csirke bratfertig)		86 %	81 %	71 %	84 %	87 %	82%	57 %	83 %	n.a.	68 %	72 %
Kiskereskedelmi ár (bontott csirke)		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Forrás: a magyar adatok saját számítás az AKII (1995-1999) és KSH évkönyvi adatokból, a külföldi adatok: Gorton és szerzőtársai (2000)

4.19. táblázat

A mezőgazdaság által előállított érték a fogyasztói ár %-ában az Amerikai Egyesült Államokban 1995-1997-ben.

	1995	1996	1997
Kenyér	8%	8%	6%
Tej	41%	43%	37%
Marhahús	49%	48%	49%
Sertéshús	34%	38%	35%
Csirkehús	53%	57%	53%

Forrás: *Elitzak, 1999, USDA*

A búzára a mezőgazdasági termelői ár a kenyér kiskereskedelmi árának 16 % és 29 %-a között ingadozott a vizsgált időszakban, a környező országokban pedig 13 % és 37 % között mozgott. Ezek az adatok az amerikai 8 %-os arányhoz képest sokkal kedvezőbbek a termelők számára. A tej esetén az átlagban 56 %-os magyarországi arány és a környező országok átlagos számai is sokkal kedvezőbbek az amerikai 40 % körüli szinthez képest. A húsféleségekre vonatkozóan a kiskereskedelmi termékek összehasonlíthatósága nehezen biztosítható a marhahús- és sertéshús-készítményeknél, megtehető azonban a csirkénél (bontott csirke/csirke bratfertig), ahol az adatok azt mutatják, hogy az amerikai termelők magasabb részt kapnak a végső termék árából, mint közép-kelet-európai társaik. Ez többek között azzal is magyarázható, hogy az amerikai baromfitermelés sokkal jobban integrált, mint a magyar. Természetesen ezek az eredmények az alapul szolgáló adatok nem teljeskörű megbízhatósága miatt csak óvatosan kezelendők.

A két táblázat összehasonlításából látszik, hogy a magyar mezőgazdasági termelőkhöz a kiskereskedelmi ár százalékában nagyobb arányú jövedelem jut, mint az Egyesült Államok gazdálkodóihoz. Ez egyben cáfolata annak, hogy a magyar termelők csak vesztesei a termékpályák jövedelem-eloszlásának. A közép-kelet-európai termelők ártámogatottságát illetve áralku-veszteségét meg lehet vizsgálni *Tangermann (1986)* egy tanulmánya nyomán is. Elemzésében kimutatta, hogy a volt Nyugat-Németországban az 1980-as években elvégzett számítás szerint a mezőgazdasági termelői árak aránya a kiskereskedelmi ár %-ában kifejezve a kenyér és gabonaféleségek esetén 12,1%, a hús és húsféleségek esetén 45,2%, a tej és tejtermékek esetén 58,1% volt. Meg kell azonban jegyezni ezekhez az adatokhoz kapcsolódóan, hogy a feldolgozottsági fok és a hozzáadott

érték Nyugat-Európában magasabb, mint Kelet-Európában, így feltételezhető az is, hogy a termelők részesedése ott alacsonyabb a kiskereskedelmi árhoz képest.

Ezek az adatok, és éppúgy az árarányok változásai önmagukban nem fejezik ki a gazdálkodók helyzetének javulását vagy romlását. Ezek a mutatók csak arányok, és nem veszik figyelembe a jövedelmek egyéb formáit. Ahhoz, hogy a támogatottság és a védelem szintje konzisztensen értékelhető legyen a termékpályák egyes fázisaiban, már korábban felvázolt összetett PSE/CSE elemzés a célravezető.

V. A HATÉKONYSÁGZAVAROK TERÜLETEI (TÉZISEK)

Az egyes élelmiszer-vertikumokban megfigyelhető transzferek és torzulások okait a PSE elemzés önmagában nem magyarázza meg. A transzferek okait a következő három tényezőcsoport hatásainak eredőjeként lehet keresni²¹ (*Buckwell és szerzőtársai, 1998; Gorton és szerzőtársai 2000*):

1. *Az agrár- és kereskedelempolitikai hatásai.*

- Az agrár- és gazdaságpolitika a belpiaci szereplőknek nyújtott támogatás szintjén, valamint az ár- és a kereskedelempolitika révén kerül alaposabb vizsgálat alá.

2. *A piaci tökéletlenségek (a piac strukturális sajátosságai) hatásai.*

- A vertikumok egyes fázisaiban az adott fázisban működő cégek számát, a belépési és kilépési szintet, a koncentrációs rátát és az árreéseket lehet elemezni.

3. *Az átmeneti gazdaság általános hatékonyságzavarainak következményei.*

- Ennek vizsgálatára a szürke- és feketegazdaság aránya, a kapacitásfölösleg, minőségi előírások érvényesülése, vagy például az egy alkalmazottra jutó termelés, a költségszerkezet, a hulladékszint stb. tekinthető át.

Annak érdekében, hogy a torzulások e három típusának relatív fontosságát értékelni lehessen, több kiegészítő információt szükséges még figyelembe venni, elemezni. Ezeknek a tényezőknek a jobb megértése céljából készültek el az interjúk (a főbb kérdések a 7. mellékletben olvashatók), valamint az élelmiszer-feldolgozók körében végzett kérdőíves felmérés (6. melléklet).

²¹ *Valdes* elemzése (2000, 15. o.) is kitér arra, hogy az átmeneti gazdasági rendszerekben a belföldi és világpiaci árak közötti magas különbséget a rossz fizikai és intézményi infrastruktúra, a nem versenyző élelmiszer-feldolgozóipar, és a változó import és export vámokból, kvótákból származó magas tranzakciós költségek is okozhatják.

V.1. Az agrár- és kereskedelem-politika zavarai

A szocialista gazdasági rendszer eredendően kevés lehetőséget adott a piaci mechanizmusoknak. A tervgazdálkodás követelményeinek megfelelően az árak központi szabályozás alá estek. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek árai jelentős támogatásban részesültek azért is, mivel a lakosság életszínvonala nagymértékben befolyásolta a rendszer legitimációját. Ebből következően az élelmiszerárak alacsonyan tartása a gazdaságpolitika alapvető céljai közé tartozott. Ezt a célt a központi árszabályozás mechanizmusán keresztül valósították meg.

Az átmeneti gazdaságban a piaci viszonyok jelentősen átalakuláson mentek keresztül. A kilencvenes évek elejének liberalizációs hullámai az agrárgazdaságot sem hagyták érintetlenül. Az árakat felszabadították, a bel- és külkereskedelem korlátozásainak zömét eltörölték. Ehhez társult a gazdasági környezet radikális átalakulása: a belföldi és a külpiaci kereslet visszaesése, a KGST megszűnése. Az államnak a piacról történő fokozatos kivonulása piaci torzulások kialakulásának irányába hatott. A gazdasági recesszió során pedig az állam már nem volt képes és nem akart olyan mértékű támogatási rendszert életben tartani, mint korábban, így a mezőgazdaságnak juttatott különféle támogatások jelentősen visszaestek (lásd 3.1. táblázat - III.3. fejezet). Ennek következtében az élelmiszergazdaságban nagyfokú egyensúlyzavar alakult ki. Egy ilyen folyamatban az állam feladatai közé sorolható a piaci mechanizmusok torzulásainak orvoslása. Ebből fakadóan fontos igényként merült föl az agrárgazdaság szabályozása.

A magyar agrártámogatás rendszere az 1990-es években jelentősen átalakult, korszerűsödött. Az intézményekben, az eszközök jellegében és a működési mechanizmusokban felismerhetők azok a tendenciák, amelyek az EU közös agrárpolitikáját meghatározzák. Megállapítható azonban, hogy a kialakuló piacgazdasági feltételrendszer és szabályozási mechanizmusok stratégiai céljai jelenleg még nem konzisztensek, ezért a részterületek összehangoltságának hiánya rendszeresen piaci zavarokat okoz a különböző vertikumok érdekeltségi viszonyaiban és kapcsolataik jellegében.

Bár a gazdálkodási keretek kiépítése és az élelmiszer-gazdaság piacgazdaságba integrálása terén sok minden történt a kilencvenes években, az intézkedések

határozatlanok, felemásak, ellentmondások voltak, így csak mérsékelten javították a szektor versenyképességét. A piacépítés, az agrárfinanszírozás, a támogatáspolitikai, a nemzetközi szabványok meghonosítása és a marketing fejlesztése nem volt kielégítő.

A mezőgazdaság vizsgált időszakbeli támogatási rendszere sok esetben csak konzerválni volt képes az élelmiszergazdaság állapotát. A szubvenciók szerkezetének vizsgálatából kiderül, hogy azok zöme *ragadozó* jellegű, vagyis a szubvenciók túlnyomó része nyílt redistribúciós transzfer, amely csak az adófizetőktől a mezőgazdaságba áramlik, és nincs elég hatékonysági ösztönző szerepe. Ezekre adnak példát az ár- és jövedelemtámogatások, input és készletezési dotációk, kereskedelmi korlátozások (Fertő-Mohácsi, 1997).

A magyar agrárrendtartást az 1993. évi 6. törvény szabályozza. A törvény célkitűzése, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari piac szereplői számára kiszámíthatóak legyenek lehetőségeik és esélyeik a piacon történő jelenlétük során. További célja a törvénynek a bizonytalanságok csökkentése, a mesterségesen alacsony árszínvonalról való védelem, az árak rövidtávon való stabilitásának biztosítása.

A mezőgazdasági piacsabályozás alapvető feladata a minőségi termelés ösztönzése, a szélsőséges áringadozások mérséklése, ugyanakkor nem akadályozhatja a mezőgazdasági termelők jövedelmek differenciálódását, ha az a hatékonyabb gazdálkodás és a piacorientált termelés következményeként alakult ki. Mint minden mesterséges beavatkozás a piaci keresleti-kínálati viszonyokba, a mezőgazdasági piacsabályozás is torzítja a versenyfeltételeket és újraosztja a kockázatokat.

Az agrárpiac szabályozásának egyik fontos eszköze a *garantált ár* intézménye. A garantált árak megállapítását minden évben jelentős vita kíséri (pl. termelési költségek meghatározása²²), mert kiszámításához nincs egységes, kidolgozott módszertan és az elhúzódó viták késleltetik a kihirdetés időpontját. Ennél is komolyabb tényező, hogy a garantált ár tartalmát eltérő módon értelmezik a mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek, és a piacsabályozásért felelős kormányzati szakemberek. A költség típusú garantált árképzési gyakorlat rossz, mert nincs összhangban azzal a fő agrárpolitikai

²² A vizsgált időszakban (1994-1998) a garantált ár a termelési költségek legfeljebb 90%-a lehetett. (Popp, 2000, 22. o.)

céllal, mely szerint Magyarország exportorientált, nemzetközileg is versenyképes mezőgazdaságot kíván fenntartani. A költségtípusú megközelítés, ugyanis nem veszi figyelembe az aktuális és várható piaci ártendenciákat és nem ösztönöz a hatékonyság javítására. Emellett hiányzik az intervenciós ár bevezetése is (Popp, 2000. 22.o.).

A piacszabályozás legfontosabb eszközei közé tartoznak a garantált áron kívül a *közvetlen exporttámogatás* is. A magyar mezőgazdasági export tartósan az importot meghaladó szintű. Problémát jelent azonban, hogy a kettő közötti különbség 1990 óta csökken, leginkább az EU-ból származó magasabb hozzáadott értékű import növekedése, illetve a keleti piacok beszűkülése révén. A pozitív egyenlegű kereskedelmi mérleg megtartásához és növeléséhez az 1990-es évek elején a kormány megemelte az exportszubszenciós keretet, ez azonban a kilencvenes évek közepe óta csökken (ld. például 2.6. táblázat a II.fejezetben), és a GATT megállapodás következtében 2002-ig meg fog szűnni. Ennek a támogatási elemnek fontos szerepe volt a feldolgozók által előállított termékek piacra jutásában, különösen a húsipari termékeknél, csökkenése és megszűnése pedig várhatóan negatív hatást fog gyakorolni rájuk.

Az exporttámogatási kulcsok meghatározása során a termékekre vonatkozó tényleges költségek alapján készített gazdasági számítások mellett jelentős szerepet játszik az egyes szakmai csoportok, szövetségek érdekérvényesítő képessége is. Szakmai vélemények alapján a több száz termékre kiterjedő exporttámogatás valójában nem piacszabályozási, hanem alacsony hatásfokú „támogatás-adminisztrációs” eszköz. Az export-támogatásból elsősorban a külföldi vevők és az exporttörök húznak hasznot. A normatív exporttámogatás nem kényszeríti a termelőket és a feldolgozókat arra, hogy versenyképességüket a termelés hatékonyságának javítása útján fokozzák. Mindezt csak tetézik a jogosulatlan exporttámogatási igénybevételek.(Popp, 2000. 23. o.)

A beruházási és kamattámogatások is jelentős részt kapnak támogatási kiadásokból, azonban főleg a tőkeerős vállalkozások veszik igénybe, akik alapvetően nem szorulnának rá, de ettől még erősebbé válnak, aminek állami támogatása nem indokolt.

1998-ban kérdőíves felmérést végeztem az élelmiszergazdaság különféle szintjein dolgozó szereplők között. 150 kérdőívből 52 érkezett vissza. (A kérdőív a 6. mellékletben található). Kérdőíves felmérésem szerint és a GKI (Gazdaságkutató Rt) felmérései szerint

is az állami szabályozás kiszámíthatatlansága az élelmiszer-gazdaságban működő vállalkozások számára nagyobb gondot jelent, mint a gazdaság egyéb területein működő cégek számára (Oszoli, 1998). A mezőgazdasághoz sorolt vállalatok ezt a tényezőt a nemzetgazdasági átlagot messze meghaladó arányban említették. A mezőgazdaságban bekövetkező egyenetlenségek pedig begyűrűznek az élelmiszer-feldolgozásba is. Az információs rendszer torzulásai és a konjunktúra-szabályozási célok kétértelmősége még kiszámíthatatlanabbá teszik a piaci beavatkozásokat. A jövő agrárstruktúrára vonatkozó világos hipotézisek hiánya pedig eszköztelenné és differenciálatlanná teszi a fejlesztési politikát (Juhász-Mohácsi, 1996).

Mindezek a folyamatok és a támogatáspolitikai változásai rávilágítanak arra a kérdésre, hogy Magyarország hatékonyan szervezi-e és kezeli-e a rendelkezésre álló kormányzati eszközöket és ezzel eredményes agrárpolitikát alkalmazunk-e az Unió csatlakozására való felkészülés során? Megállapítható, hogy a magyar támogatási rendszer nem nyújt kellő segítséget a gazdálkodók számára, az erőforrásokat és a rendelkezésre álló eszközöket nem kellő hatékonysággal használja fel.

V.2 A piaci strukturális átalakulás zavarai

A magyar élelmiszer-gazdaságban komoly problémát jelentenek a *piac szerkezeti torzulásai*, és azon piaci szereplők nagy száma, akik nem tudnak költséghatékonyan működni. Az élelmiszeriparban működő gazdasági szervezetek száma 1990 és 1997 között több mint tízszeresére emelkedett. (Juhász-Mohácsi, 2000) A sok szereplő jelenléte a vizsgált ágazatokban több okra vezethető vissza. A mezőgazdaságban a vagyoni kárpótlással egybekötött privatizáció megteremtette a szétaprózódó birtok- és vállalkozói struktúrát. Az élelmiszeriparban a privatizáció előtt a nagyobb vállalatokat is kisebbekre bontották fel, hogy így a kisebb üzemek a magyar magánbefektetők számára is elérhetőkké váljanak. E szétosztás másik szempontja az volt, hogy a gazdálkodók és a szövetkezetek vagyonhoz juthassanak (Raskó, 1999).

A gazdasági átmenet tanulságos és kulcsfontosságú folyamata a privatizáció levezénylése volt. Az átmenet korai szakaszában (1989-92) a privatizáció előtt

több esetben decentralizálták az élelmiszeripari cégeket. A gabona-, hús-, tej-, konzervipar privatizációja nem volt eredményes 1992-ig (Mészáros 1994. 88. oldal). 1992-től a privatizációs politika megváltozott a hazai befektetők, különösen az agrártermelők kedvezményezésének irányába. További elmozdulást jelentett ez irányba a tejipar, malomipar, húsipar decentralizált privatizációja (Szabó M, 1997).

Ez a stratégia sok esetben a cégek csődjéhez vezetett, az új tulajdonos nem tudta elvégezni a szükséges fejlesztéseket, helyette folytatta a vagyonfelélést. Más esetben politikai érdekkörök kapták meg a vagyont, hozzáértés nélkül zajlott a gazdálkodás és a spekuláció a jövőbeni külföldi befektető megtalálása előtt. Az így csődbe jutó cégek közül sok külföldi vezetés alá került, akik a legtöbb esetben nyereséges céget építettek fel és ezek a vállalkozások sok esetben elkezdtek további kis cégek felvásárlását. Jellemző költséghatékonysági döntéseik voltak a kisebb üzemek bezárása és a feldolgozó kapacitások, valamint az üzleti adminisztráció koncentrációja (Gorton - Guba, 2000).

A rossz üzemi struktúra mellett komoly probléma a *feldolgozó kapacitások* alacsony kihasználtsága, amely lényeges forrása a többletköltségek megjelenésének. A kapacitáskihasználtság a vizsgált vertikumokban alacsony szinten áll, különösen a hús-, sütő- és tejiparban²³ (ld. 5. melléklet). Problémát jelent a feldolgozó szektor magas fajlagos energia-felhasználása, az alacsony húskihozatalai mutatók, az alapanyagok minőségi problémái is.

A gazdaságpolitika 1990 óta kisebb kitérőkkel bár, de alapvetően elsőbbséget adott a *külföldi befektetések támogatásának* más gazdasági érdekekkel szemben²⁴. Ennek megfelelően a privatizáció némely szakágazatban (növényolaj-ipar, cukoripar, édesség- és szeszipar) monopóliumok, illetve majdnem monopóliumok (3-4 piaci szereplő) létrejöttével járt együtt. Más ágazatokban, ahol a privatizáció előtt magas profitráták voltak a privatizáció gyorsan végbement később pedig azokban is, ahol a válság mélyebb volt (Jansik, 2000), és ez pedig a vertikális kapcsolódások révén a mezőgazdaság számára is kedvező hatást gyakorolt (Orbáné – Szabó M., 1996).

²³ A kihasználatlan kapacitások a piacok összezsugorodásával, a rendszerváltás előtti erőltetett ipartelepítési politikával, a piacszervezési problémákkal és a féllegálisan működő élelmiszeripari cégek nagy számával függnek össze (Szűcs-Udovecz, 1998, 17.o.).

²⁴ Interjú Hodina Péterrel, a Versenyhivatal osztályvezetőjével

A koncentráció értékelése

Az élelmiszeripar és az élelmiszer-kereskedelem koncentrációja általános világlajelenségnek tekinthető (ld. pl. *Sutton, 1991*). A fő kérdés általában mindenhol az, hogy hol van az a határ, ahol a koncentráció egészséges gazdasági folyamatként értékelhető, a fokozódó piaci verseny eredménye, amely a hatékonyabb gazdálkodást szolgálja, és hol az a pont, ahol ez már a piaci verseny gátlója, monopolisztikus folyamatok elindítója. Magyarországon e témának kritikus területei az élelmiszeripar és az élelmiszer-kiskereskedelem koncentrációja.

A szakirodalom általában a koncentrációs folyamatokat e két élelmiszergazdasági fázisban egészséges tendenciának tartja (lásd például: *Connor-Johnson, 1998*) és inkább a mezőgazdaság erre történő válasz adása jelenthet problémát, amely sajátosságai révén egy újabb piaci kudarcként jelenik meg. A koncentrációra a mezőgazdaság részéről kézenfekvő válasz a koncentrált értékesítés vagy a vertikális koordináció rendszere. Magyarországon is ezek a területek azok, ahol strukturális elmaradás figyelhető meg, és ezt tudja az egyre jobban piacorientált, koncentrálnódó feldolgozóipar és élelmiszer-kereskedelem a saját maga számára kihasználni.

A kilencvenes évek második felétől az élelmiszergazdaság minden szintjén megindult a koncentráció: először az élelmiszer-kereskedelem kezdett koncentrálnódni, ezt követte az élelmiszer-feldolgozás, s nyomában, lassabb tempóban, a mezőgazdaság is elindult ezen az úton. A koncentráció a kereskedelemben a nagy áruház láncok megjelenésével függ össze, az élelmiszer-feldolgozás terén pedig a külföldi befektetők cégfelvásárlásai révén valósul meg. Jellemző költséghatékonysági döntések voltak a kisebb üzemek bezárása²⁵ és a feldolgozó kapacitások, az üzleti adminisztráció koncentrációja. A mezőgazdasági termelés koncentrációja a szabályozatlan jogi viszonyok és a külföldiek termőföldvásárlásának tilalma, valamint az alacsonyabb hozamráták és az együttműködési hajlandóság alacsony szintje miatt lassabban halad. Sok esetben a nagyobb földet bérlő vállalkozó, illetve az integrált termelés-szervezés és értékesítés jelent előrelépést e folyamatban.

²⁵ Meg kell említeni, hogy a vidéken egy-egy feldolgozó üzem bezárása súlyosan érintette a helyi foglalkoztatottsági szintet, ami a külföldi tőkével szembeni fenntartásokat nagyban erősítette.

A feldolgozóipari szektor vizsgálatának egyik hasznos eszköze a koncentrációs ráta vizsgálata. Az 5.1. táblázat az egyes élelmiszeripari szakágazatok négy-négy legnagyobb cégének piaci részesedését mutatja be. Összehasonlítás tehető az 5.2. táblázatban szereplő fejlett országok illetve szomszédos országok adataival.

5.1. táblázat

Az egyes vizsgált élelmiszeripari ágazatok 4 legnagyobb piaci részesedésű (C4) cégének együttes részesedése Magyarországon

év	Malomipar	Sütőipar	Húsipar	Tejipar	Baromfiipar
1996	28,4	12,1	34,2	35,0	53,2
1998	35,3	15,4	46,1	51,7	64,2

Forrás: saját számítás

5.2. táblázat

*Az egyes élelmiszeripari ágazatok 4 legnagyobb piaci részesedésű (C4) cégének együttes részesedése néhány fejlett országban (1990) és egyes közép-kelet-európai országokban (1996)**

	Malomipar	Sütőipar	Húsipar	Tejipar
Franciaország	29,0	4,5	23,0	n.a.
Németország	38,0	7,0	22,0	n.a.
Olaszország	6,7	4,0	11,0	n.a.
Egyesült Királyság	78,0	58,0	n.a.	n.a.
Japán	67,0	48,0	51,0	n.a.
Egyesült Államok	55,0	25,0	19,0	n.a.
Csehország	18,0	n.a.	15,7	26,7
Lengyelország	20,0	10,7	11,5	19,3
Bulgária	47,6	6,9	15,1	35,2
Románia	8,5	9,1	11,6	31,2
Szlovénia	100,0	45,5	55,6	76,0

*A nyugat-európai adatok Sutton 1990-re számított adataiból (Sutton, 1991. 103.o.),

a közép-kelet-európai adatok Gorton és szerzőtársai (2000) munkájából származnak.

Az adatokból látható, hogy a feldolgozóipar eléggé koncentrált. A feldolgozóipar koncentrációjához nagyban hozzájárult a versenytörvény

érvényesítésének másodlagossága a külföldi befektetésekkel szembeni nyitottsághoz képest.

A verseny éles, de a jövőbeni fúziók kontrollja továbbra is figyelmet kíván. Az agrárgazdaság ágazataiban megfigyelhető koncentráció a hazai piac számára veszélyes lehet, azonban ha azt nézzük, hogy ezeknek az ágazatoknak pár év múlva az uniós partnerekkel kell versenyezniük, akkor indokolt. Ha a magyar élelmiszeripar vállalati méreteit abszolút számok alapján vizsgáljuk, számos iparágnál azt kell tapasztalnunk, hogy az átlagos vállalati méret alatta marad a fejlett országokban működő vállalkozások átlagos méretének. (*Hajdú, Lakner, Eszéky, 1995, 12.o.*).

A kiskereskedelmi torzulások

A transzferek számításából látható, hogy kiskereskedelmi szinten magas transzfer értékek voltak mérhetők. A magas transzferek ebben az esetben a magas áréréseknek köszönhető (*ld. Fórián, 1997, 40. o., Szabó M., 1995, 52. o.*). A magas árérések és profitráták pedig a szektor viszonylagos alulfejlettségének és szabályozatlanságának tulajdoníthatók. A szocialista rendszerben a kereskedelem alá volt rendelve más gazdasági területeknek, így a szektor a későbbiekben az alulfejlettségből kifolyólag potenciális növekedésnek nézhetett elébe.

Az extraprofit lehetősége konzisztens az átmeneti gazdasággal szembeni elvárásokkal két szempontból is:

1. A szocialista rendszerben a fogyasztói, szolgáltatói szektor a nehézipar alá volt rendelve, az átmenet kezdetén a kiskereskedelem alulfejlett volt és magában hordozta a növekedés lehetőségét.
2. A privatizáció a kiskereskedelemben volt a legegyszerűbb, mivel a legkevesebb tőkét és speciális szaktudást kívánta. Bármely iparágban, ahol extraprofit lehetősége van elrejtve, várható, hogy jelentős számú új belépő jelenik meg és a vállalkozások száma megnövekszik – ez egyszerűen csak Adam Smith "láthatatlan kéz elméletének" a következménye. Az élelmiszer-kiskereskedelmi egységek számának növekedéséből látható, hogy a pozitív transzfer eredményét a valóság is igazolja.

Bármely iparágban, ahol extraprofitra van lehetőség, és alacsony a belépési tőkeigény várható, hogy jelentős számú új szereplő jelenik meg a piacon (a belépést korlátozó tiltó rendelkezések hiánya esetén). Ez a jelenség következett be Magyarországon is. 1990 és 1999 között a kiskereskedelmi egységek száma közel megduplázódott (5.3. táblázat), és ugyanezen időszak alatt a kiskereskedelem növekedése meghaladta a GDP növekedést. Mindent összevetve, azok az új, külföldi kézben lévő élelmiszer-kiskereskedelmi láncok, amelyek alacsonyabb költségen tudtak működni, mint az önálló kiskereskedők, komoly haszonra tehetek szert az átmeneti időszak alatt.

5.3. táblázat

Az élelmiszer-kiskereskedelmi egységek száma

Megnevezés	1990	1992	1994	1996	1997*	1999*
Az egységek száma	25 065	43 342	54 901	59 743	47 384	52 146
ebből egyéni vállalkozó	12 011	26 579	35 956	38 382	28 692	29 631

Forrás: KSH évkönyvek, 1990-1999

*1997-től a statisztika csak a működési engedéllyel élelmiszer kereskedelmi egységeket tartalmazza. Az 1994. és az 1996. évi adatok az üzletbezárások regisztrálásnak elmaradása miatt bizonyos fokú halmozódást is mutat.

Hosszú távon várható, hogy az extraprofit lehetősége csökken az egyre több belépő cég révén, de ez a folyamat nem megy végbe azonnal. Emellett figyelembe kell venni az élelmiszer-kereskedelem erőteljes koncentrálódását is, ami a feldolgozóipar koncentrációjához képest gyorsabb előrehaladást mutat, amire az élelmiszeripar csak lassabban tud reagálni.

Azoknak a cégeknek, amelyek be akarnak lépni a piacra, legalább három kritériumnak kell megfelelniük:

- a szektor jövedelmezőségének és a várható hozamoknak az ismerete,
- elegendő tőke a piacra lépéshez, és
- vállalkozói hajlam a várható kockázatok elfogadására.

A magas árresek vonzónak bizonyultak azon külföldi befektetők számára is, akik új élelmiszer-kereskedelmi bolthálózatokat alapítottak Magyarországon (Gábor-Stauder, 1999).

Az extraprofit lehetőségének forrása a kereskedelem és a feldolgozóipar torzult alkupozíciója (Lakner-Somogyi, 1997). Az ÉFOSZ számítása szerint 1999-ben például az élelmiszer-kereskedelem nettó hazai élelmiszer értékesítéséből származó árbevétele kb. 1500 milliárd forint volt, ezzel szemben állt a hazai élelmiszeripar kb. 1000 milliárd forintos belföldi értékesítése. További bizonyítékok a nagy nyereségességi szintre azok az üzleti információk, melyek szerint a Magyarországon megtelepedő nyugati élelmiszer-hipermarketláncok, vagy diszkonthálózatok úgy képesek üzleteiket felépíteni, hogy az első áruházak forgalmának hasznából építik meg a lánc újabb tagjait.

A kereskedelmi társaságok mellett beszerzési társaságokat hoznak létre. A piac nagy részét 6 nagy beszerzési társaság uralja, míg a feldolgozók nem tudnak összefogni és így a beszerzési társaságok könnyen le tudják törni az árakat. Ebben az esetben a gyenge alkupozíciójú gazdálkodók és feldolgozók szövetkezései jelenthetnek megoldást. Ennek szabályozása a gazdaságpolitika feladata lehet. (lásd: Pasour, 1990, 120. o.)

V.3. Az átmeneti gazdaság hatékonyságzavarai

Hatékonyságzavar keletkezik ott, ahol a valós költség magasabb, mint a szükséges minimális költség. Ennek számos esete fellelhető a második fejezetben felvázolt áttekintés alapján. Pl. drága takarmányozási szint, a piacok és a termelők közötti távolság, a sok szereplő miatt tranzakciók nagy száma megnöveli a tranzakciós költségeket. Drágítja a termelést egy ágazat magas eladósodottsága is.

A növekedés korlátai, és tényezői

A kutatásaim során elvégzett kérdőíves felmérés eredményei segítenek megérteni, hogy mely tényezők okozhatják az élelmiszeripar szintjén a transfereket. Az 5.4. táblázat ennek az 1998-ban elvégzett felmérésnek az eredményeit mutatja be. A kérdőívben a megkérdezetteknek választ kellett adniuk többek között arra a kérdésre, hogy milyen tényezők hátráltatják legfőképp a cég növekedési esélyeit. Rangsorolniuk kellett a növekedést korlátozó különféle tényezőket 1-4-ig: ha az adott tényező nem volt fontos a válaszadó számára, akkor az 1-est jelölte meg, ha lényeges probléma volt, akkor a 4-est.

A válaszadók a növekedés legkomolyabb korlátjának az inflációt, a magas kamatszintet, a vevők késve fizetését és az egyéb kormányzati beavatkozást jelölték meg. Ugyanakkor a táblázatból látható, hogy az árak liberalizálásának kérdésköre, a csődtörvény bevezetése, a privatizáció sebessége a válaszadók számára már nem jelentett komoly problémát.

A követelések behajthatósága és a hitelhez jutás lehetősége összefüggésben állt a magas kamatszinttel, a magas kamatszint ugyanis a vevőket a késve fizetésre ösztönzi, ezt pedig a magas kamatszintek mellett nehéz finanszírozni a cégeknek. Fontos megemlíteni a szürkegazdaság, a korrupció szerepét is, amely ugyan nem szerepelt olyan nagy gyakorisággal a válaszokban, de az interjúk során kiderült, hogy ennek a megkérdezettek nagy jelentőséget tulajdonítanak. Sok kis cég a szürkegazdaság útján és például a gyengébb minőségvizsgálat,

adóelkerülés, korrupció "segítségével", vagyis illegális módon tud magának piaci részt szakítani, ami torzító tényező a piaci versenyben. A törvényi előírásokat betartó nagyobb cégeknek így olyan cégekkel kell versenyezniük, amelyek nem tartják be a szabályokat, tehát működésük is olcsóbb.

5.4. táblázat

A növekedés korlátai az élelmiszeripari szervezetek számára Magyarországon

<i>A vizsgált tényező</i>	<i>fontosság</i>
Magas infláció	3,17
Magas kamatszint	3,15
Vevői késve fizetés	2,70
Egyéb kormányzati beavatkozás	2,62
Valutaárfolyamok instabilitása	2,52
A hitelhez jutás lehetősége	2,43
A szürkegazdaság, a korrupció szerepe	2,03
A cég magas eladósodottsága	2,02
Állami monopóliumok szerepe	1,91
Kormányzati árellenőrzés	1,57
Lassú privatizáció	1,49
A csődtörvény érvényesülése	1,29

Forrás: saját kérdőíves felmérés, 1998.

Az 5.4. táblázat adataiból látható, hogy a magas infláció komoly gátja a fejlődésnek, ezzel összefüggésben a feldolgozók alacsonyabb kamatlábakat és stabilabb devizaárfolyam-politikát várnak. A csődtörvény és versenytörvény még következetesebb végrehajtása szintén nemzetgazdasági és sok esetben üzleti érdek. A cégek üzleti fejlesztésük terén nem érznek komolyabb problémát, hiszen a meglévő stratégiát általában jónak látják. Az üzleti növekedés főbb tényezői (5.5. táblázat) a gépbeszerzés, a termékválaszték bővítése és az új piacok megszerzése, ami társul a munkaerő állandó továbbképzésével.

5.5. táblázat

A jövőbeni fejlődés tényezői az élelmiszeripari szervezetek számára Magyarországon

<i>A vizsgált tényező</i>	<i>fontosság</i>
Az infláció kontrollja	3,33
A meglévő üzleti stratégia folytatása	3,28
Alacsonyabb kamatlábak	3,24
Valutaárfolyamok stabilitása	3,00
A verseny- és csődtörvény jobb betartatása	2,84
Új gépek beszerzése	2,82
Új termék bevezetése	2,80
Piacok földrajzi kiterjesztése	2,75
Az alkalmazottak szakmai képzése	2,68
A munkaerő képzése, fejlesztése	2,62
Közös vállalat külföldi vállalkozással	1,72
Új helyszínre költözés	1,20

Forrás: saját kérdőíves felmérés, 1998.

egyéb hatékonyságzavarok

A transzfereket és torzulásokat marketing jellegű elemzési kategóriák segítségével is érdemes áttekinteni. Az élelmiszer sok esetben egy olyan standard jószág, aminek az előállításához nem szükséges specializált innovatív tudás. Ilyen az alapvető fontosságú termékek: a tej, kenyér, húsfélék, stb. Általában azokkal a termékekkel lehet extraprofitra szert tenni, ahol a termékek jól pozícionáltak, illetve jól megkülönböztethetők a versenytársak termékeitől.

A piacgazdasági átmenet során az élelmiszer-gazdaság kettős kihívással néz szembe. Egyrészt meg kell birkóznia a termelés- és ellátás-orientált szocialista gazdasági rendszer örökölt problémáival, másrészt alkalmazkodnia kell ahhoz, hogy az állam egyre kevésbé képes és hajlandó támogatni a mezőgazdaságot és az élelmiszer-gazdaságot. Ezek mellett a gazdaságnak szembe kell néznie a globális kihívásokkal is. A globális változások a tömegtermelés határokön

átívelő jellegében, a multinacionális cégek közötti verseny fokozódásában és a piaci koncentráció növekedésében mutatkoznak meg.

A versenyképesség egyik kulcsterülete az *élelmiszer-minőség*. Az élelmiszeriparban működő vállalkozásoknak csak töredéke felel meg az EU élelmiszer-biztonsági, higiéniai, környezetvédelmi és minőségi előírásainak, bár ezek a cégek adják az élelmiszer-ipari termelés zömét. A legkomolyabb problémát azonban az jelenti, hogy a termékek minőségellenőrzése nem eléggé hatásos. A minőségi problémák főleg a kisebb élelmiszer-feldolgozóknál jelentkeznek. A minőségi kibúvók így egyes cégeket könnyen előnybe, másokat hátrányba hoznak, ami akadályát és torzulását jelenti a piac hatékony működésének; ez valójában a kényszervállalkozók által meghatározott bezáródó versenypiac egyik tünete (Bara,1999).

Az élelmiszer-gazdaság egyik komoly gondja a *szürke- és feketegazdaság* jelentős aránya (20-30%) továbbá a korrupció. A szürkegazdaság csökkenti a piaci szereplőknek a piac egységes működési feltételeibe vetett bizalmát. Ennek egyik oka az ágazat szabályozásának hiányosságaiban rejlik. Jellemző, hogy egyre nagyobb számban készülnek el az Unió előírásainak megfelelő jogszabályok, azonban ezek érvényesítése, végrehajtása hiányosságot szenved. A jogszabályok kiemelt témakörei a minőségellenőrzés, élelmiszerhigiénia, nemzetközi szabványok alkalmazása. Mindezek realizálása azonban nem mindig történik meg. A minőségi kibúvók pedig egyes cégeket könnyen előnybe, másokat hátrányba hoznak, ami akadály a piac hatékony működésének.

További probléma a *gazdaság infrastruktúrájának* állapota, a szállítási és közlekedési viszonyok alacsonyabb szintje a fejlettebb országok úthálózatához képest. Szintén negatív tényező a logisztikai rendszer fejletlensége, a raktározási viszonyok nem kielégítő volta. A gazdaság közvetítő intézményeinek fejlődése – a koncentrált piacok (felvásárlók, árutőzsde, stb.) kiépülése és fejlődése – egyfajta orvoslást jelent ezekre a problémákra (Juhász-Mohácsi, 1999).

Mindezek mellett komoly nehézséget jelent a gazdaságban meglévő bizonytalanság és *információhiány* is. Az információ alapvető erőforrás a modern versenygazdaságban, az ehhez való hozzájárás az egyik legnagyobb gátló tényezője a hatékonyan működő piac kialakulásának. Az információhiány egyik kulcsterülete a tökéletlen statisztikai rendszer, mely természetesen egyebek mellett ennek a munkának is az egyik legfőbb bizonytalansági pontja.

VI. ÖSSZEGZŐ KÖVETKEZTETÉSEK

Az OECD által kidolgozott ún. támogatási egyenérték (PSE/CSE) számítási módszertan továbbfejlesztett változata révén a közgazdasági transzferek nagysága és iránya a teljes termékpályán megbecsülhető, ezáltal a módszer lehetőséget ad teljes élelmiszer-vertikumok elemzésére.

1994 és 1998 között a vertikumok egyes szintjeit tekintve (gazdálkodók, feldolgozók, kiskereskedelem és fogyasztók) a gazdálkodók összességében alacsony mértékű támogatásban részesültek. A fogyasztóknak a világpiaci árszintnek megfelelő árak feletti összegeket kellett fizetniük, és ez nem a gazdálkodóknak juttatott magas támogatásoknak „köszönhető”, hanem a magas kiskereskedelmi áraknak. A feldolgozók világpiaci sinthez mért árveszteségeit jól ellensúlyozták az állami támogatások, melyek jelentős mértékben az export-támogatásból származnak.

A már elvégzett vizsgálatok nyomán felállítható egy hipotetikus táblázat, melyben a transzferek főbb meghatározó tényezői szerepelnek.

<i>Tényező</i>	<i>Fontosság</i> <i>g</i>	<i>Területei</i>
<i>Kereskedelmi korlátozások</i>	Magas	Az export-korlátozások általában burkolt adók a gazdálkodók számára, az import korlátozások pedig általában burkolt támogatások
<i>Mezőgazdasági támogatások</i>	Közepes	A PSE értékekhez általában kisebb mértékben járulnak hozzá, de jól ellensúlyozzák a kereskedelmi korlátozások hátrányos hatásait. A támogatások azonban sok esetben nem érik el céljaikat
<i>A feldolgozóipar koncentrációja</i>	Alacsony	A koncentrációs ráták viszonylag alacsonyak. A túl-kapacitások miatt a feldolgozóknak versenyezniük kell a mezőgazdasági termékekért.
<i>A kiskereskedelem fejlődési tartalékai</i>	Közepes	A kiskereskedelem nagy profitlehetőséget rejt magában, amit a szektor koncentrációja tovább fokozhat

A gazdálkodók bizonyos termékekre vonatkozóan nyertesei a *kereskedelmi korlátozásoknak*, máshol veszteseiké. Ez a helyzet a kereskedelmi korlátozások enyhítésével kezelhető. Ebben az esetben – a szállítási és raktározási költségek figyelmen kívül hagyása mellett – a gazdálkodók magasabb árakat tudnának realizálni. A gazdálkodókat sújtó elvonások hatásai nem jutnak el a közvetítő szintekhez – a feldolgozókhöz és a fogyasztókhöz –, ezek a szektorok ebben az esetben a transzferekből többet nyernek.

A vertikumok egyik legfőbb problémája, hogy *sok a gazdálkodó és a feldolgozó, sőt kiskereskedő is*, ami megnöveli a tranzakciós költségeket. Alacsony profitot lehet csak realizálni (illetve magas támogatási kiadásokkal tartható csak fenn a profit), mindez rossz vállalati és eszközstruktúra mellett, rossz pénzügyi és vezetési-szervezési tudás mellett. A források hiánya nagyban hozzájárul a hatékonyabb gazdálkodási egységek létrejöttének elmaradásához. Ennek orvoslására kedvező piaci környezet megteremtésére lenne szükség.

Mindemellett az élelmiszeriparban és élelmiszer-kiskereskedelemben jelentős mértékű *koncentráció* megy végbe. Erre a már korábban vizsgált,

kiskereskedelmi oldalról érkező nyomás is rákényszeríti a feldolgozókat. A koncentráció és a hatékonyságjavulás az egyik előfeltétele az egységes európai piachoz való gazdasági csatlakozásnak is, ahol a magyarországi feldolgozóknak versenyben kell tudniuk maradni az uniós konkurenciával. Továbbra is figyelni kell azonban a *piaci folyamatokat és a verseny szintjét*. Az átmenet együtt járhat a verseny csökkenésével és piaci torzulások megjelenésével. A piaci torzulások kialakulását kormányzati eszközök alkalmazásával kontrollálni kell.

Az EU csatlakozás és a hatékony gazdálkodás előkészítésének egyik kulcskérdése a *privatizáció* sikere volt. Magyarországon az élelmiszeripar hamar privatizálva lett és különösen magas a külföldi tulajdon aránya (1998 végén 63 % - Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet). Azokban a kelet-közép-európai országokban, ahol a privatizáció még csak kezdeti stádiumban van, felmérésekből kiderült, hogy a feldolgozók vezetői ebben látják a problémák egyik gyökerét (*Gorton és szerzőtársai, 2000*).

A kiskereskedelem az elsődleges nyertese a transzfereknek. Ez a szektor mutatta fel a legnagyobb fejlődést az átmenet első évtizede során. A szektor fejletlensége és a beszállító szektorok gyengesége, az erős koncentráció extraprofit szerzésére adott lehetőséget. Ezen a helyzeten az állam piaci beavatkozása helyett a verseny további élénkítésével és a piaci játékszabályok betartatásával lehet segíteni. Nagyon fontos, hogy a piacra való be- és kilépés ne ütközzön akadályokba, a piac nagyobb szereplői ne alkalmazzanak tisztességtelen piaci magatartást. Mindezek az extra magas transzferek felszámolásához vezethetnek.

A jelen egyik fő problémája azonban, hogy míg az élelmiszer-kiskereskedelem és az élelmiszeripar egyre jobban javuló hatékonyságú formát ölt (többek közt a külföldi befektetők hatékonyság-javító szerepének köszönhetően), addig a mezőgazdasági termelés válságokkal küzd a tőkehiány, szétaprózódott termelés és átalakuló, széteső vertikális kapcsolatrendszer következtében. Mindezek megoldása egy ösztönző agrár- és kereskedelem-politikával egyre sürgetőbb.

Kutatásaim alapján megállapítható, hogy a magyar támogatási rendszer és agrárpolitika nem nyújt kellő fogódzót a gazdálkodók számára. A támogatások sok esetben nem jutnak el a gazdálkodókhoz, ami szemben áll az agrárpolitika fő céljával: a mezőgazdasági termelők jövedelmének támogatásával. *Az agrárpolitika a rendelkezésre álló eszközöket nem kellő hatékonysággal használta fel, ezzel nem megfelelően segítette elő az élelmiszer-gazdaság hatékonyságának és versenyképességének növelését.*

Végezetül pár szó a kutatás továbbviteléről. További kutatási lehetőség *más módszertanok* által nyerhető eredmények összehasonlítása. *Az állami külkereskedelem-politika hatásainak* vizsgálata eddig csak kevés elemzésben került terítékre, jelentősége azonban éppúgy fontos, nemcsak a közvetlen állami támogatásoké, kifizetéseké. Érdemes az elemzők figyelmét erre is felhívni.

Részletesebb elemzés alá érdemes vonni azt, hogy *a mezőgazdasági támogatások kikhez jutnak el*. Emellett megvizsgálható, hogy a mezőgazdasági támogatások milyen hatást gyakorolnak a gazdaság egyéb szektoraira, a bérekre, a foglalkoztatottságra, a költség struktúrára, és a nem mezőgazdasági ágazatok jövedelmére. Mindez azért is sürgető, mert a mezőgazdasági támogatások jóléti költségei sokkalta nagyobbak, mint csak a mezőgazdaságra gyakorolt hatása. Ehhez hasonló kérdések, hogy milyen hatást gyakorolnak a támogatások a szegény vidéki térségek gazdálkodóinak reáljövedelmére? Mennyit költ az ország arra, hogy pl. a gazdálkodók 100 forinttal több jövedelemhez jussanak? Természetesen az eredményes kutatás elvégzéséhez tovább kell fejleszteni az állami nyilvántartások rendszerét is.

Nagyon fontos megvizsgálni azt is, hogy a támogatások és az agrárpolitika mennyire segítik elő az élelmiszer-gazdaság versenyképességének javulását. Ehhez kapcsolódik, hogy egy másik kutatás során érdemes lenne megnézni a mezőgazdasági alapanyag-gyártók piaci, közgazdasági viszonyait, melynek elemzése jó kiegészítője a témakör kutatásának.

Az elvégzett kutatások reményeim szerint hozzájárulnak egyfajta hiány pótlásához. Érdemesnek tartanám azonban vizsgálataim további folytatását a gazdaságpolitikai döntések előkészítésben rejlő lehetőségei, és a magyar élelmiszer-gazdaság - nemcsak az Európai Unió csatlakozás szempontjából fontos - jobb megismerése szempontjából.

Kutatási háttér és a témában megjelent publikációk

Értekezésem *tanulmányi háttérét* a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdálkodás-tudományi Karán a számvitel, pénzügy és politikatudomány szakirányokon 1990-1995 között folytatott egyetemi tanulmányaim, valamint az Agrárközgazdasági PhD. programban 1995-1998 között teljesített doktori kurzusok adják. A PhD. tanulmányok keretében kétszer volt lehetőségem az Egyesült Államok két neves egyetemének agrár-közgazdasági tanszékét felkeresni: 1995-ben az Indiana állambeli Purdue University-t és 1998-ban az Iowa State University-t, ahol nemzetközi kitekintésre tettem szert a főbb agrárközgazdasági kutatásokban.

Kutatási háttérem 1998-1999-ben az EU FAIR kutatási projektben való együttműködés, valamint az angliai University of Newcastle upon Tyne Agrárközgazdasági és Élelmiszer Marketing tanszékével közösen végzett, a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar közötti közgazdasági kapcsolatot és a külföldi befektetések szerepét vizsgáló kutatások.

A kutatásokhoz kapcsolódóan közreműködésemmel készült el az EU FAIR projektben a Gorton, M., Buckwell, A. and Davidova, S. (1999) Transfers and distortions along CEEC Food Supply Chains: full results, EU FAIR Project on Agricultural Implications of CEEC-Accession to the EU, (Wye College, University of London, UK) tanulmány. (az interneten olvasható: <http://www.gwdg.de/~uaao> címen).
Megjelent: (*Tangermann-Banse, 2000*)

2001. januárban a Közgazdasági Szemlében publikálásra került:

- ♦ Transzferek és hatékonyságzavarok az élelmiszer-termékpályákon című cikkem.

A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Agrárközgazdasági tanszéke és a University of Newcastle upon Tyne Agrárközgazdasági és Élelmiszer Marketing Tanszéke között a British Council támogatásával zajló együttműködés keretében készült el *Matthew Gortonnal* közösen:

- ♦ Supply Chain Restructuring in Economies in Transition: A Case Study of the Hungarian Dairy Sector (1999, Termékpálya menedzsment tankönyv fejezet,

Nagy- Britannia, Sheffield Hallam University) [Termékpálya átalakulás az átmeneti gazdaságban: a magyar tejgazdaság esete]

- ♦ Foreign Direct Investment (FDI) and the Reconfiguration of Dairy Supply Chains in Hungary [Közvetlen külföldi befektetések és a tej termékpálya átalakulása Magyarországon.] (2000, tudományos cikk, megjelenésre benyújtva a Journal of East-West Business szakfolyóirathoz, Middleton Pennsylvania, USA) (az interneten olvasható:<http://www.staff.ncl.ac.uk/matthew.gorton/dualweb.pdf> címen).

Köszönetnyilvánítás

Értekezésem megírása során, tanulmányaim és kutatásaim révén számos értékes konzultációban volt részem. Ezekért a konzultációkért köszönettel tartozom az Agrárközgazdasági Tanszék oktatóinak, témavezetőmnek *Módos Gyula*, valamint *Ferenczi Tibor*, *Forgács Csaba*, *Tóth József* professzoroknak; *Csáki Csaba* tanszékvezető professzornak, aki közreműködött a külföldi ösztöndíjak elnyerésében. *Fertő Imréné* a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének a főmunkatársának, akinek javaslatai és szakirodalmi tanácsai miatt tartozom köszönettel.

Külön kell szólnom *Matthew Gorton*-ról, az angliai University of Newcastle upon Tyne Agrárközgazdasági és Élelmiszer-marketing Tanszékének oktatójáról, aki közös kutatásaink mellett hasznos javaslatokkal látott el munkám írásakor. Köszönettel tartozom *William Meyers* professzornak is, aki az Iowa State University-n adott számomra tanácsokat. Meg kell említeni az elektronikus konzultációban elért sikereket és segítségeket is. *John M. Connor* professzor az amerikai indianai Purdue Egyetem professzora e-mailes megkeresésemre küldte meg egyik tanulmányát. *Alberto Valdés* professzor pedig a Világbanktól küldte meg az értekezésemben kiemelt munkáját.

Köszönet illeti *Tomka Józsefnét*, a Pénzügyminisztérium főmunkatársát, aki a mezőgazdasági támogatások értelmezéséhez adott hasznos segítséget, *Piros László* az Élelmiszer-feldolgozók Országos Szövetsége részéről adott konzultációt. Az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet munkatársainak is köszönettel tartozom, aki segítő véleményükkel járultak hozzá munkám eredményességéhez, név szerint: *Orbáné Nagy Máriának*, *Stauder Mártának*, *Alvincz Józsefnek*, *Mészáros Sándornak*, *Popp Józsefnek*, *Spitálszky Mártának*, *Szabó Mártonnak*.

Köszönöm *Áginak* és *Édesanyjának*, hogy lektoraim és tanácsadóim voltak, munkahelyemen főnökömnek *Dénes Katalinnak* és kollégáimnak, hogy megértést tanúsítottak e munka megírása alatt. Köszönet jár továbbá mindazoknak is, akik ezen az oldalon nem lettek megnevezve, de segítségük kutatásaimban, értekezésem megírásában éppúgy értékes szerepet kapott.

Az értekezésben maradt hibákért természetesen a szerző vállalja a felelősséget. A megjegyzéseket pedig köszönettel fogadom az interneten a <http://fguba.freeyellow.com> oldalon megadott címen (jelenleg: fguba@yahoo.com).

Az értekezésben előforduló fontosabb rövidítések jegyzéke

AKII	Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet
APEH	Adó és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal
ÁPV Rt.	Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.
ÁVÜ	Állami Vagyonügynökség
CEFTA	Közép-Európai Szabadkereskedelmi Megállapodás (Central European Free Trade Agreement)
CSE	Fogyasztói támogatási egyenérték (Consumer Subsidy Equivalent)
ÉFOSZ	Élelmiszer-feldolgozók Országos Szövetsége
EU	Európai Unió
FM	Földművelésügyi Minisztérium (1990-1998 között)
FVM	Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (1998 óta)
GATT	Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade)
HACCP	Nemzetközileg elfogadott élelmiszer-biztonsági módszertan, amely magába foglalja a veszély-azonosítást és ellenőrzést (Hazard Analysis Critical Control Point)
ISO	Nemzetközi Standard Szövetség minőségszabályai, (International Organization for Standardization)
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
MBO	Vezetői Kivásárlási Program (Management Buy-out, privatizációs technika)
MRP	Munkavállalói Résztulajdonosi Program (privatizációs technika)
PM	Pénzügyminisztérium
PSE	Termelői támogatási egyenérték (Producer Subsidy Equivalent)
TEAOR	Tevékenységek Ágazati Osztályozási Rendszere
TQM	Teljes Minőség Menedzsment Diagnózis (Total Quality Management Diagnostics)
WTO	a GATT utódszervezete a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organisation)

Mellékletek

Mellékletek listája:

1. *melléklet*: A vizsgált mezőgazdasági termékek önköltsége, értékesítési árai, jövedelme (nyeresége).
2. *melléklet*: A belföldi forgalomba kerülő fontosabb élelmiszeripari termékek költség- és jövedelemhelyzete.
3. *melléklet*: Az export forgalomba kerülő fontosabb élelmiszeripari termékek költség- és jövedelemhelyzete.
4. *melléklet*: Külföldi érdekeltségű vállalkozások szakágazonként 1997. december 31-én.
5. *melléklet*: Az egyes élelmiszeripari termelőkapacitások kihasználtsága.
6. *melléklet*: Élelmiszeripari áttekintő kérdőív.
7. *melléklet*: Élelmiszeripari interjú vázlat.
8. *melléklet*: A transzferek számításához használt adatgyűjtő táblák.

1. Melléklet

Fontosabb mezőgazdasági termékek önköltsége

Megnevezés	Mérték-egység	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	Ft/t	5 680	7 263	7 011	9 760	16 013	17 060	20 762
Őszi árpa	Ft/t	5 268	6 406	6 631	9 099	14 955	13 922	18 479
Tavaszi árpa	Ft/t	5 589	7 864	8 105	10 239	14 732	17 755	19 980
Kukorica	Ft/t	8 381	9 209	10 043	11 231	13 176	14 138	17 508
Tej	Ft/l	16,54	19,04	23,17	27,05	33,71	40,38	44,84
Vágómarha	Ft/kg	90,31	103,02	120,76	151,87	186,65	213,46	247,97
Vágósertés	Ft/kg	69,33	79,37	92,97	120,18	152,32	182,38	196,87
Húscsirke	Ft/kg	67,40	77,94	97,98	108,73	157,88	164,78	170,71

Fontosabb mezőgazdasági termékek értékesítési árai

Megnevezés	Mérték-egység	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	Ft/t	7 029	9 606	9 619	11 542	23 968	21 572	16 012
Őszi árpa	Ft/t	5 900	7 790	7 983	8 604	20 642	19 288	12 922
Tavaszi árpa	Ft/t	6 559	9 018	10 070	11 828	24 305	22 609	17 340
Kukorica	Ft/t	7 383	10 067	10 326	12 338	18 856	16 252	14 747
Tej	Ft/l	16,26	20,12	25,94	31,37	36,44	45,91	58,39
Vágómarha	Ft/kg	68,14	86,37	118,67	159,82	170,00	176,03	216,84
Vágósertés	Ft/kg	83,91	92,03	124,72	172,50	183,17	234,19	229,32
Húscsirke	Ft/kg	63,48	73,62	102,93	110,12	147,69	165,00	169,87

A vizsgált mezőgazdasági termékek mennyiségi egységre jutó jövedelme (nyeresége).

Megnevezés	Mérték-egység	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	Ft/t	1 349	2 343	2 608	1 782	7 955	4 512	-4 750
Őszi árpa	Ft/t	632	1 384	1 352	-495	5 687	5 366	-5 557
Tavaszi árpa	Ft/t	970	1 154	1 965	1 589	9 573	4 854	-2 640
Kukorica	Ft/t	-998	858	283	1 107	5 680	2 114	-2 761
Tej	Ft/l	-0,28	1,08	2,77	4,32	2,73	5,53	13,55
Vágómarha	Ft/kg	-22,17	-16,65	-2,09	7,95	-16,65	-37,43	-31,13
Vágósertés	Ft/kg	14,58	12,66	31,75	52,32	30,85	51,81	32,45
Húscsirke	Ft/kg	-3,92	-4,32	4,95	1,39	-10,19	0,22	-0,84

Forrás: Internet. http://www.akii.hu/INFORMATIKA/KOLTS_ARELEM/tarsas_kezdoalap.HTM

2. melléklet

A belföldi forgalomba kerülő fontosabb élelmiszeripari termékek költés- és jövedelemhelyzete (Ft/t)

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
	<i>Önköltség</i>				
Lehúzott félsertés fej nélkül, lábbal	255 888	370 308	348 709	418 125	468 331
Nyers karaj csontos	342 064	480 463	478 209	584 428	628 244
Csontos marhahús negyedelt	211 308	285 691	303 981	314 573	402 381
Csirke bratfertig előhűtött	190 292	240 552	240 081	285 010	303 064
Pasztőrözött tej 2,8 %-os zsirtartalmú politasakban 1 l	34 024	37 858	49 217	59 579	74 582
BL-55 liszt 1 kg-os	17 795	19 801	37 595	39936	38 388
Kenyér 1 kg-os	39 470	40 582	59 926	67 430	68 321
	<i>Ipari értékesítési ár</i>				
Lehúzott félsertés fej nélkül, lábbal	289 911	345 720	343 799	487 552	471 622
Nyers karaj csontos	330 395	456 426	501 318	616 091	550 609
Csontos marhahús negyedelt	206 610	295 254	323 743	339 813	417 025
Csirke bratfertig előhűtött	188 778	207 700	220 272	317 599	346 222
Pasztőrözött tej 2,8 %-os zsirtartalmú politasakban 1 l	33 174	38 449	47 721	59 483	69 073
BL-55 liszt 1 kg-os	20 308	22 342	41 118	42 219	41 001
Kenyér 1 kg-os	43 004	46 182	65 806	76 402	73 688
	<i>Jövedelem</i>				
Lehúzott félsertés fej nélkül, lábbal	34 023	-24 588	-4 910	69 427	3 291
Nyers karaj csontos	-11 669	-24 037	23 109	31 663	-77 635
Csontos marhahús negyedelt	-4 698	9 563	19 762	25 240	14 644
Csirke bratfertig előhűtött	-1 514	-32 852	-19 809	32 599	43 158
Pasztőrözött tej 2,8 %-os zsirtartalmú politasakban 1 l	-850	591	-1 496	-96	-5 509
BL-55 liszt 1 kg-os	2 513	2 541	3 523	2 283	2 613
Kenyér 1 kg-os	3 534	5 600	5 880	8 972	5 367

Forrás: [Internet.](http://www.akii.hu/INFORMATIKA/KOLTS_ARELEM/elelmiszeradatok_kezdolap.htm)

http://www.akii.hu/INFORMATIKA/KOLTS_ARELEM/elelmiszeradatok_kezdolap.htm

3. melléklet

Az exportforgalomba kerülő fontosabb élelmiszeripari termékek költség- és jövedelemhelyzete (Ft/t)

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
	<i>Önköltség</i>				
Bőrös szalonnás félsertés	180 355	223 475	238 586	318 225	352 831
Nyers karaj csontos	319 519	478 786	511 130	558 304	643 992
Csontos marhahús negyedelt	224 209	305 862	332 127	359 041	484 417
Csirkecomb fagyasztott csonttal, bőrrel	275 804	263 735	300 178	396 788	329 200
<i>Ipari értékesítési ár</i>					
Bőrös szalonnás félsertés	186 557	253 731	297 257	359 459	318 819
Nyers karaj csontos	295 424	511 891	575 438	564 356	781 448
Csontos marhahús negyedelt	251 328	320 175	355 731	407 350	532 881
Csirkecomb fagyasztott csonttal, bőrrel	248 889	249 636	239 226	279 010	354 022
<i>Jövedelem</i>					
Bőrös szalonnás félsertés	6 202	30 256	58 671	41 234	-7 012
Nyers karaj csontos	-24 095	33 105	64 308	6 052	137 456
Csontos marhahús negyedelt	27 119	14 313	23 604	48 309	48 464
Csirkecomb fagyasztott csonttal, bőrrel	-26 915	-14 099	-60 952	-117 798	24 822

Forrás:

Internet.

http://www.akii.hu/INFORMATIKA/KOLTS_ARELEM/elelmiszeradatok_kezdolap.htm

4. melléklet

Külföldi érdekeltségű vállalkozások szakágazatonként 1997. december 31-én

<i>Szakágazat</i>	<i>Szervezetek száma összesen</i>	<i>Külföldi tulajdonú szervezetek száma</i>	<i>%</i>	<i>Szakágazati jegyzett tőke összesen</i>	<i>Ebből: külföldi tulajdon</i>	<i>%</i>
<i>Adatok millió Ft-ban</i>	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>b/a</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>d/c</i>
<i>Mezőgazdaság, halászat, vadászat, erdészet</i>	9 526	835	8,8%	322 400	18 989	5,9%
Bányászat	316	81	25,6%	52 700	22 877	43,4%
Feldolgozóipar	35 111	4 363	12,4%	1 421 600	805 188	56,6%
Amelyből						
<i>Élelmiszer-, ital- és dohányipar</i>	3952	518	13,1%	344 700	211 400	61,3%
<i>ebből: Hús- és halfeldolgozás</i>	337	60	17,8%	25 205	10 460	41,5%
<i>Baromfi-feldolgozás</i>	99	20	20,2%	22 835	6 101	26,7%
<i>Gyümölcs- és zöldségfeldolgozás</i>	233	64	27,5%	34 985	18 157	51,9%
<i>Növényolajgyártás és -feldolgozás</i>	1	1	100,0%	10 300	10 011	97,2%
<i>Tejtermékek gyártása</i>	108	27	25,0%	23 450	13 860	59,1%
<i>Malomipari termékek gyártása</i>	143	22	15,4%	37 042	4 445	12,0%
<i>Takarmánygyártás</i>	172	18	10,5%	19 265	8 919	46,3%
<i>Sütőipari termékek gyártása</i>	668	96	14,4%	20 368	6 151	30,2%
<i>Cukorgyártás</i>	8	6	75,0%	30 330	10 919	36,0%
<i>Édesipari termékek gyártása</i>	122	30	24,6%	14 590	13 657	93,6%
<i>Tésztagyártás</i>	83	11	13,3%	1 353	92	6,8%
<i>Máshová nem sorolt élelmiszerek gyártása</i>	153	47	30,7%	30 455	16 167	53,1%
<i>Szesz- és szeszital-gyártás</i>	153	15	9,8%	10 402	5 555	53,4%
<i>Bortermelés</i>	240	55	22,9%	11 938	2 865	24,0%
<i>Söripari termékek gyártása</i>	161	11	6,8%	23 512	21 208	90,2%
<i>Üdítőitalok gyártása</i>	114	25	21,9%	54 210	52 692	97,2%
<i>Dohánytermékek gyártása</i>	8	6	75,0%	12 467	11 632	93,3%
Textil-, ruházati és bőripar	4 100	597	14,6%	76 800	36 200	47,1%
Fa-, papír-, nyomdaipar, kiadói tevékenység	8 045	737	9,2%	107 300	51 100	47,6%
Vegyipar	2 331	417	17,9%	311 000	166 100	53,4%
Nemfém ásványi termékek gyártása	1 100	188	17,1%	71 700	50 900	71,0%
Kohászat, fémfeldolgozás	4 542	525	11,6%	137 200	59 000	43,0%
Gépipar	9 052	1 104	12,2%	346 900	214 600	61,9%
Egyéb feldolgozóipar	1 989	190	9,6%	26 000	7 700	29,6%
Villamosenergia, gáz-, hő- és vízellátás	455	43	9,5%	1 087 600	281 081	25,8%
Építőipar	19 114	1 132	5,9%	19 114	n.a	na.
Kereskedelem, járműjavítás, karbantartás	73 689	12 279	16,7%	632 400	263 711	41,7%
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	8 939	1148	12,8%	132 600	50 779	38,3%
Szállítás, raktározás, postai szolgáltatás, távközlés	8 541	786	9,2%	656 700	157 417	24,0%
Pénzügyi tevékenységek	1 626	151	9,3%	440 900	216 377	49,1%
Ingatlanügylek, bérbeadás és gazdasági tev. sz. szolgáltatás	51 703	4 107	7,9%	789 400	170 423	21,6%
Oktatás	3 122	145	4,6%	3 600	402	11,2%
Egészségügyi és szociális ellátás	6 525	164	2,5%	6 700	2 371	35,4%
Egyéb közösségi tevékenység	9 998	559	5,6%	167 900	13 449	8,0%
<i>Összesen</i>	228 665	26 527	11,6%	5 867 800	2 054 153	35,0%

Forrás: KSH 1999, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet 1998.

5. melléklet

Az egyes élelmiszeripari termelőkapacitások kihasználtsága

Tevékenység	Összevont kapacitáskihasználási mutató (%)		
	1996	1997	1998
Hús- és halfeldolgozás			
Sertés vágóvonal	61,3	60,8	50,6
Marha vágóvonal	27,3	32,0	30,0
Szárazkolbászgyártó gépsor	35,6	36,9	41,9
Szalámigyártó gépsor	82,4	61,7	64,7
Húskészítménygyártó gépsor	57,4	80,2	87,1
Dobozsonka gyártó gépsor	33,0	49,7	79,0
Egyéb húskonzervgyártás gépei	56,1	57,6	45,2
Fóliás sonkagyártó berendezés	84,2	77,4	82,7
Zsír- és faggyúolvasztás gépei	12,9	14,4	14,0
Húslisztgyártó vonal	55,0	48,4	71,6
Baromfi-feldolgozó ipar			
Sovány baromfi-feldolgozó vonal	68,4	73,2	86,1
Univerzális baromfi-feldolgozó vonal	65,7	86,5	93,0
Baromfikonzerv gyártó	32,2	27,8	27,2
Folyamatos gyorsfagyasztó	52,0	53,9	54,9
Malomipar			
Őrlő gyártósor	75,3	78,4	80,0
Takarmánykeverő gyártósor	77,0	61,3	84,6
Granuláló gyártósor	68,8	61,2	66,8
Automata- és félautomata csomagológép	62,9	61,4	75,2
Szárítóberendezés	57,0	53,1	92,0
Szárítéstartagyártás gépei	42,2	94,4	87,4
Koncentrátum gyártósor	60,7	54,6	68,0
Rizshántolás gépei	40,0	34,2	59,2
Sütőipar			
Sütőipari termékek gyártása	42,3	43,3	42,1
Édesipari lisztes áru	20,9	41,6	55,4
Szárítéstartagyártás gépei	89,5	85,3	86,5
Egyéb sütőipari gyártmányok	97,2	45,7	102,6
Őrlő gyártósor	37,9	..	102,0
Tejipar			
Pasztőröző	35,7	39,6	35,8
Tartós tej 1 l-es egyenértékben	50,9	47,5	44,0
Féltartós tej	52,9	48,6	58,4
Műanyagpohár töltőgépek	44,9	45,4	64,1
Folyamatos túrógyártó vonal	43,7	49,0	63,9
Túró csomagológép	34,7	31,6	40,3
Vajgyártás gépei	41,4	19,5	58,2
Folyamatos vajgyártó	32,5	28,5	43,8
Natúr sajtgyártó	77,0	58,5	71,2
Tejsűrítő berendezés	48,9	32,7	38,8
Tejporító berendezés	38,2	43,7	45,2
Ízesített túrókészítmény	53,2	62,7	58,9

Forrás: Internet. http://www.akii.hu/INFORMATIKA/STAT_INFO/termkapac/t_kapac_kihaszn9699.htm

6. melléklet

Élelmiszeripari áttekintő kérdőív

A vállalkozás típusa és a foglalkoztatási viszonyok

1.1 Mi a vállalkozás fő tevékenységi köre? (pékiség, húsüzem, stb)

1.2 Tulajdonosi struktúra: Az Önök vállalkozása

Állami tulajdonú

Önálló szövetkezet

Magántulajdonú vállalkozás (formája.....)

Egyéb

1.3 Hány főt alkalmaz a cég?

Kevesebb, mint 10-et 50-99

10-24 100-250

25-49 250-999

Több mint 1000 főt

1.4 Az elmúlt három évben hogyan változott a vállalkozás alkalmazottainak a száma?

500 fővel csökkent Nem változott

100-499 fővel csökkent 1-9 fővel nőtt

10-99 fővel csökkent 10-99 fővel nőtt

1-9 fővel csökkent Több mint 100 fővel nőtt

1.5 Mit tervez a vállalkozás a következő három évben hogyan fog majd változni az alkalmazottak létszáma?

500 fővel csökken Nem változik

100-499 fővel csökken 1-9 fővel nő

10-99 fővel csökken 10-99 fővel nő

1-9 fővel csökken Több mint 100 fővel nő

Nem lehet tudni még

Üzleti stratégia és működés

2.1 1990 vagy a vállalkozás indulása óta az alábbi események közül melyek történtek meg?

	igen	nem	egyéb
i) összeolvadt-e vagy felvásárolt –e versenytársat	☐	☐	
ii) új külföldi piacokon szerzett pozíciókat	☐	☐	
iii) jelentősen csökkentette az alkalmazotti létszámot	☐	☐	
iv) jelentős beruházásokkal javította a gépparkot és az üzemet	☐	☐	
v) új terméket vezetett be	☐	☐	
vi) vezetői képzési programot indított el	☐	☐	
vii) külföldi társasággal közös vállalkozást hozott létre	☐	☐	
viii) új beszállítókat találtak főbb termékeik vonatkozásában	☐	☐	
ix) egyéb	☐	☐	

2.2 A vállalkozás termelésének hány százalékát szállítja a cég az alábbi piacokra (érték százalékában)

Belpiac

Közép és Kelet-Európa

Nyugat – Európa és a világ többi országa

A növekedés korlátai

3.1 Hogyan rangsorolja a következő potenciális problémákat, az ön vállalkozása számára mennyire fontosak?

	nem probléma 1	enyhe probléma 2	viszony- lag fontos 3	komoly probléma 4
i) a valutaárfolyamok instabilitása	☐	☐	☐	☐
ii) infláció	☐	☐	☐	☐
iii) kamatlábak szintje	☐	☐	☐	☐
iv) hitelhez jutás lehetősége	☐	☐	☐	☐
v) a bűnözés és a szürkegazdaság szerepe	☐	☐	☐	☐
vi) kormányzati áellenőrzés	☐	☐	☐	☐
vii) egyéb kormányzati beavatkozások	☐	☐	☐	☐
viii) a vállalkozás magas szintű eladósodottsága	☐	☐	☐	☐
ix) a vevők késve fizetése	☐	☐	☐	☐
x) a csődtörvény érvényre juttatása	☐	☐	☐	☐
xi) állami monopóliumok szerepe	☐	☐	☐	☐
xii) lassú privatizáció	☐	☐	☐	☐

A verseny forrása

4.1 Tapasztalata szerint melyek a versenyelőny legfontosabb tényezői?

Állami tulajdonú vállalat	☐
Korábban állami tulajdonú vállalat, mely később privatizálva lett	☐
Új magántulajdonú vállalkozás	☐
Nyugati és más külföldi vállalkozás	☐
Egyéb	☐

Jelenlegi teljesítmény és jövőbeni tervek

5.1 A vállalkozás nettó árbevétele az elmúlt 4 évben

Év	Nettó árbevétel
1994	
1995	
1996	
1997	

5.2 A vállalkozás 3 főbb terméke közül mennyi volt az egyes termékekből a termelés volumene?

3 főbb termék	A termék neve	1994	1995	1996	1997
1					
2					
3					

5.3 A következő három évben mire számít a cég, mennyivel fog növekedni a cég kibocsátása?

Több mint 10 %-kal csökken	2-10 %-kal csökken	A forgalom nem változik	2-10 % -kal nő	11-25 %-kal nő	több mint 25 %-kal nő
☐	☐	☐	☐	☐	☐

Jövőbeli kilátások

Vállalkozása jövőbeli fejlődésére milyen hatást fognak gyakorolni a következő tényezők?

	nem fontos 1	kevésbé fontos 2	viszonylag fontos 3	nagyon fontos 4
i) Új gépek beszerzése	☐	☐	☐	☐
ii) Nyugati vállalkozással közös vállalat létrehozása	☐	☐	☐	☐
iii) Alacsonyabb kamatlábak	☐	☐	☐	☐
iv) Új helyszínre költözés	☐	☐	☐	☐
v) Új termék bevezetése	☐	☐	☐	☐
vi) A piacok földrajzi kiterjesztése	☐	☐	☐	☐
vii) A meglévő üzleti stratégia folytatása	☐	☐	☐	☐
viii) Az alkalmazottak szakmai hiányosságainak korrigálása	☐	☐	☐	☐
ix) A munkaerő képzése, fejlesztése	☐	☐	☐	☐
x) Valutaárfolyamok stabilitása	☐	☐	☐	☐
xi) A versenytörvény és a csódtörvény magasabb fokú érvényesítése	☐	☐	☐	☐
xii) Az infláció kontrollja	☐	☐	☐	☐

7. melléklet

AZ ÉLELMISZER-TERMÉKPÁLYÁK MŰKÖDÉSÉNEK HATÉKONYSÁGÁT ZAVARÓ TÉNYEZŐK (Interjú vázlat)

1. Bevezetés és az élelmiszer-gazdasági vertikum értelmezése, kapcsolata egyéb területekkel

Milyen tényezőt tart Ön a vállalkozása növekedése fő korlátjának.

Minden fázisban kérjezd meg, mit tart fő problémának / a láncban közvetlen felette és alatta lévő egységgel milyen természetű a viszonya. Például feldolgozó esetén:

Milyen problémával kerül szembe a gazdálkodókkal való tárgyalás során?

- A termék minősége vagy a szállítás pontossága-e a probléma?

Milyen problémákkal találkozik a kiskereskedőkkel való tárgyalás során?

Ezek a problémák hogyan változtak az átmenet során (1990 óta)?

2. Kormányzati intervenciók

Az ilyen típusú beavatkozások támogatják, vagy gyengítik az Ön vállalkozását?

Az ilyen típusú beavatkozások megfelelően érvényesülnek-e?

A csőd- és a versenytörvény végrehajtását illetően következetes-e a kormányzati politika?

A csőd- és a versenytörvény következetesen érvényesül-e?

3. A vállalkozás teljesítménye

Hogyan változott az alkalmazottak létszáma 1990 óta?

Hogyan alakult az éves forgalom 1990 óta?

Milyen új jelentős tőkebefektetések történtek 1990 óta?

4. Verseny

Mi vagy ki a legjelentősebb versenytársa?

- az állami tulajdonú monopóliumok
- a nagy, korábban állami tulajdonú vállalkozások
- az új magyar magánvállalkozások
- a nyugati, vagy más külföldi társaságok

5. Feketegazdaság, árnyékgazdaság

A szervezett bűnözés szerepe

A cég szembetalálkozott-e már ennek problémájával?

Ismer-e más olyan vállalkozást vagy vállalkozót, aki már szembekerült ehhez hasonló problémával?

6. Jövőbeli fejlődés

A következő három évben Ön szerint hogyan fog alakulni a vállalkozás jövője?

Ez a fejlődés jelenti-e a

(i) fúziót a versenytárral	igen/nem
(ii) a termékek és a piacok diverzifikációját	igen/nem
(iii) együttműködést, vagy közös vállalatot nyugati társaságokkal	igen/nem
(iv) az alkalmazottak számának csökkentését	igen/nem

8. melléklet

A tranzsferek számításához használt adatgyűjtő táblák

Mezőgazdasági szint

A mezőgazdasági termék neve

*étkezési árpa kukorica szarvas- sertés csirke tehén tej
búza marha*

A mezőgazdasági termelői többlet piaci megközelítése

Belföldi ár

Export/import ár

+f.o.b./c.i.f. (\$ / tonna)

-export/import költségek

kikötői költségek

díjak és vámok

szállítási költségek

szállítási költség (t/km)

átlagos távolság (termelőtől a

határig, a feldolgozóhelytől a

határig és a határtól a fővárosig)

tárolási költség

az átlagos tárolási idő

tárolási költség havonta

egyéb export/import költség

Termelt mennyiség

Az export mennyisége

Az import mennyisége

Az export értéke

Az import értéke

Kormányzati beavatkozások

Piaci ártámogatások (az összes olyan intézkedés, amely befolyásolja a mezőgazdasági termelői és a fogyasztói árakat. Az intézkedések költségeit is rögzíteni kell.)

**két áras rendszer*

**árkiegészítések és extra ártámogatások*

**import kvóták/egyéni export korlátozása*

**vám tarifák/import díjak*

**export megtérítés/hitelezés*

**háztartási fogyasztási tervek*

**ellátás-szervezés (termelési-területi kvóták)*

Közvetlen kifizetések: (az összes olyan intézkedés, amely közvetlen kifizetést jelent a termelőknek az adófizetők pénzéből a fogyasztói árak emelése nélkül. Az intézkedések költségeit is rögzíteni kell.)

**Exporttámogatások*

- *közvetlen kifizetések
(katasztrófa, hiány,
termelői/területi támogatás,
követlen tárolási támogatás)
- *embargó kompenzálás
- *a termelők által fizetett díjak
(negatív támogatás)

Alapanyagköltség-csökkentés (tőkejuttatás és egyéb input költség támogatása)

- *tőkejuttatások
- *kedvezményes
hitel/kamattámogatás
- *input támogatás(üzemanyag,
műtrágya, szállítás, stb.)

Általános szolgáltatások: intézkedések, amelyek csökkentik a hosszú távú költségeket,
de amelyeket a termelők közvetlenül kapnak.

- *kutatási, tanácsadási, képzési
szolgáltatások
- *feldolgozási és marketing
szolgáltatások

Egyéb közvetett támogatások

- *regionális szubvenciók
- *adókedvezmények
- különböző egyéb szubvenciók

A mezőgazdasági termelők adózása

Feldolgozói szint

Az élelmiszeripari termék neve

liszt kenyér marhahús sertéshús csirkehús tej
év

A termelői / fogyasztói többletek számításának piaci megközelítése

Belföldi ár

Export/import ár

+f.o.b./c.i.f. (\$ / tonna)

-export/import költségek

 kikötői költségek

 díjak és vámok

 szállítási költségek

 szállítási költség (t/km)

 átlagos távolság (termelőtől a

 határig vagy a határtól a piacig)

 tárolási költség

 az átlagos tárolási idő

 tárolási költség havonta

 egyéb export/import költség

Technikai koefficiens

gabona/liszt

liszt/kenyér

marha-tőkehús az élősúlyhoz

sertés- tőkehús az élősúlyhoz

csirke- tőkehús az élősúlyhoz

Termelt mennyiség

Az export mennyisége

Az import mennyisége

Az export értéke

Az import értéke

Szállítási költség (az áru szállításának

költsége a határtól a fő piacig)

Tárolási költség

Az átlagos tárolási idő

Kormányzati beavatkozások (ha alkalmazható)

Piaci ártámogatások (az összes olyan intézkedés, amely befolyásolja a termelői és a fogyasztói árakat. Az intézkedések költségeit is rögzíteni kell.)

 *két áras rendszer

 *árkiegészítések és extra ár-
 ámogatások

 *import kvóták/egyéni export
 korlátozása

 *vámtarifák/import díjak

 *export megtérítés/hitelezés

*háztartási fogyasztási tervek**

*ellátás-szervezés (termelési-
területi kvóták)

Közvetlen kifizetések a feldolgozóknak és a feldolgozóktól: (az összes olyan intézkedés, amely közvetlen kifizetést jelent a feldolgozóknak az adófizetők pénzéből, vagy az adófizetőknek a fogyasztói árak emelése nélkül. Az intézkedések költségeit is rögzíteni kell.)

export adó

díjak

Alapanyagköltség-csökkentés (tőkejuttatás és egyéb input költség támogatása)

*tőkejuttatások

*kedvezményes

hitel/kamattámogatás

*input támogatás(üzemanyag,
szállítás, stb.)

Általános szolgáltatások: intézkedések, amelyek csökkentik a hosszú távú költségeket, de amelyeket a termelők közvetlenül kapnak.

*kutatási, tanácsadási, képzési

szolgáltatások

*feldolgozási és marketing

szolgáltatások

Egyéb közvetett támogatások

*regionális szubvenciók

*ipar-specifikus

adókedvezmények

különféle egyéb szubvenciók

Ha bármelyik támogatás nem áru-specifikus, akkor a támogatás teljes összegét kell megadni és az arányoknak megfelelően felosztani a termékekre.

A feldolgozók adózása

Kiskereskedelmi szint

A kiskereskedelmi termék/áru neve

liszt kenyér marhahús sertéshús csirkehús tehéntej
év

A termelői / fogyasztói többlet megközelítése

Belföldi ár
értékesített mennyiség

Kormányzati beavatkozások

Piaci ártámogatások (az összes olyan intézkedés, amely befolyásolja a nagykereskedelmi és a fogyasztói árakat. Az intézkedések költségeit is rögzíteni kell.)

Közvetlen kifizetések: (az összes olyan intézkedés, amely közvetlen kifizetést jelent a kiskereskedőknek az adófizetők pénzéből vagy az adófizetőknek a fogyasztói árak emelése nélkül. Az intézkedések költségeit is rögzíteni kell.)

*közvetlen kifizetések
(katasztrófa, hiány,
termelői/területi támogatás,
közvetlen tárolási támogatás)

Alapanyagköltség-csökkentés (tőkejuttatás és egyéb input költség támogatása)

*tőkejuttatások
*kedvezményes
hitel/kamattámogatás
*input támogatás(üzemanyag,
mútrágya, szállítás, stb.)

Általános szolgáltatások: intézkedések, amelyek csökkentik a hosszú távú költségeket, de amelyeket a termelők közvetlenül kapnak.

*kutatási, tanácsadási, képzési
szolgáltatások
*feldolgozási és marketing
szolgáltatások

Egyéb közvetett támogatások

*regionális szubvenciók
*adókedvezmények

Hivatkozások

- AKII (1995-1999): *Fontosabb élelmiszeripari termékek költség és jövedelem adatai 1994-1998.* Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest. Szerkesztette: Kertész Róbert.
- AKII (1998): *A mezőgazdasági és élelmiszeripari szervezetek gazdálkodásának főbb adatai 1993–1997.* Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- APEH (1995-1999): *A vállalati gazdálkodó szervezetek, egyes jogi és magánszemélyek bizonyos költségvetési kötelezettségeinek és juttatásainak pénzforgalmáról. 1994, 1995, 1996, 1997, 1998.* Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal, Budapest.
- Alvincz József. (1997): *Az élelmiszeripari vállalatok működési feltételei az átalakulás éveiben.* Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Alvincz József. (1999): Megbúvó pénzek. *Figyelő*, 1999/3 32.-34. o.
- Alvincz József. (2000): Az állami támogatások és elvonások alakulása a magyar élelmiszer-gazdaságban. *Gazdálkodás*, 2. szám, 1-16. o.
- Bara Zoltán (1999): Bezáródó versenypiacok az átmeneti gazdasági rendszerekben. *Közgazdasági Szemle*, május, pp.446-461.
- Barkema, A. Drabentstott, M.(1995): Many paths of vertical coordination: Structural Implications for the US Food System. *Agribusiness* 11. évf. 483-492. o.
- Buckwell, A. - Davidova, S. - Gorton, M. - Esanu, C. - Deaconescu, D. (1998): *Impediments to Efficiency in the Agro-Food Chain: Romania.* Working paper, Wye College, University of London, UK. Report presented to OECD.
- Cahill, C.-Legg, W. (1989/90): *Estimation of agricultural assistance using producer and consumer subsidy equivalents: theory and practice*, OECD Economic Studies, No.13, Paris: OECD, 13-43. o.
- Connor, J. M - Rogers, Richard T - Marion W. Bruce - Mueller Williard F. (1985): *The Food Manufacturing Industries*, Lexington Books.
- Connor, J. M.(1997): *Food Processing, an industrial powerhouse in transition*, New York: John Wiley & Sons, c1997.
- Connor, J. M. – Johnson, A. J. (1998): *Vertical Market Structure and Retail Grocery Pricing.* Staff Paper 98-13, Purdue University, Indiana, USA.
- Csáki Csaba (1997): *Hungarian Land reform and Farm Restructuring.* World Bank, Agriculture and Urban Development Operations Division Country Department .
- Csizmadia Ernő. (1977): *Socialist Agriculture in Hungary.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Debatisse, M. L. (1999): *Hungary: a Successful Agriculture and Food Economy in Constant Search for Higher Competitiveness.* ECSSD Working Paper No 9. The World Bank.
- Dunning, J. (1993): *Multinational Enterprises and the Global Economy.* Reading: Addison-Wesley Publishing Co.
- Elitzak, H. (1999): *Food Cost Review 1950-97.* Food and Rural Economics Division, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Agricultural Economic Report No. 780., Washington D.C.
- Élelmiszer-feldozók Országos Szövetsége (ÉFOSZ) (szerk.) (1998): *A magyar élelmiszeripar működésének 1992-97 évek közötti tapasztalatai*, Budapest.
- European Commission Directorate General for Agriculture (DG VI) (1998): *Agricultural Situation and Prospects in the Central European Countries: Hungary*, June 1998.
- Félix Péter (1998): Búzatámogatási viták. *HVG*, 24. sz. 112-114.o.
- Ferenczi Tibor - Módos Gyula (1994): *Piaci szereplők és vagyoni struktúra az élelmiszeriparban.* Műhelytanulmány. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.

- Fertő Imre (1996a): A mezőgazdaság a piacgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 6.szám 114-127. o.
- Fertő Imre (1996b): Vertikális koordináció a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 11.sz., 957-971. o.
- Fertő Imre (1998): Protekciók földje. *Figyelő*, 1998. május 7.
- Fertő Imre (1999a): *Az agrárpolitika néhány aspektusa: protekcionizmus, kereskedelemtorzítás és hatékonyság*. Műhelytanulmány, Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Fertő Imre (1999b): *Az agrárpolitika modelljei*. Osiris, Budapest.
- Fertő Imre - Mohácsi Kálmán (1997): *Az élelmiszer-gazdaság versenyképességét meghatározó tényezők*. Műhelytanulmány, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Fórián Zoltán (1997): *Az élelmiszer-kereskedeleme helyzete Magyarországon*. Rabobank, Budapest.
- Fórián Zoltán (1999): A tej termékpálya hazánkban, *Élelmiszeri Ipar*, 1999/10-11 pp. 291.-293. 327.-331.
- Fórián Zoltán (2000): *Gabonaipar*. Rabobank, Budapest.
- FVM (1995-1999): *Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmi forgalmának mennyiségi és értékadatai 1994-1998*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Agrárrendtartási Hivatal.
- Gábor Judit – Stauder Márta (1999): *A kereskedelmi láncok és az élelmiszertermelők kapcsolatának változásai*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Gardner, B. L (1975): The Farm Retail Price Spread in a Competitive Food Industry. *American Journal of Agricultural Economics* 1975/8, pp. 399-409.
- Gardner, B.L. (1983): Efficient Redistribution through Commodity Markets. *American Journal of Agricultural Economics*, Vol.65, pp.225-34.
- Gorton, M. (1997): *The Food Industry in Central and Eastern Europe under Communism*. Working Paper 2/1, University of London, Wye College, Kent, U.K.
- Gorton, M. (1997): *The Importance of the Food Industry on Central and Eastern Europe and Its Significance for accession*. Working Paper 2/2, University of London, Wye College, Kent, U.K.
- Gorton, M. -Buckwell, A. - Davidova, S. (2000): *Transfers and distortions along CEEC Food Supply Chains: full results, EU FAIR Project on Agricultural Implications of CEEC-Accession to the EU*, Wye College, University of London, UK. In Tangermann, S. Banse, M. Central and Eastern European Agriculture in an Expanding European Union, CABI Publishing, Wallingford, Oxon UK. 89-112. o.
- Gorton, M.–Guba Ferenc Zoltán (1999): Foreign Direct Investment (FDI) and the Reconfiguration of Dairy Supply Chains in Hungary. Working Paper, University of Newcastle upon Tyne.
- Gow, H. R. - Swinnen, J. F. M. (1998a): Up - and Downstream Restructuring, Foreign Direct Investment, and Hold-up problems in Agricultural Transition. *European Review of Agricultural Economics*, Volume 25/1998, Issue 3. 331-350. o.
- Gow, H. R. - Swinnen, J. F. M. (1998b): *How Foreign direct Investment has Stimulated Growth in the Central and Eastern European Agri-food Sectors: Vertical contracting and the Role of Private Enforcement Capital*. Policy Research Group Working Paper No. 18 Department of Agricultural Economics, Katholieke Universiteit Leuven.
- Hantó Zsuzsa. (1996): Intergrációs változatok a magyar mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 6. szám. 37-43. o.
- Hajdú István - Lakner Zoltán. -Eszéky E. (1995): A komparatív előnyök és versenyképesség néhány összefüggése a magyar élelmiszeriparban. *Gazdálkodás* 5. szám.5-16. o.
- Hamar Judit (1998): A multinacionális vállalatok szerepe a magyar gazdaságban. *Külgazdaság*, 3. sz. 32-52. o.

- Henderson, Dennis R.- McCorrison Steve - Sheldon Ian M.(1993): *Vertical Coordination: Concept, Practice, Theory and Policy Implications for the Agro-Food Sector*, USDA OP-50.
- Hirschberg, Joseph G.(1993): *An International Comparison of Concentration and Diversity in the Food Processing Industry*, USDA OP 46.
- Hollósy Zsolt (2000): Költség- és jövedelemviszonyok a búza-liszt-kenyér termékpályán. *Gazdálkodás*. 44. évf. 4. sz.
- Ivanova, N. (1994): *A model to measure the transfers between producers, processors, traders and consumers using PSEs and CSEs*. Working Paper APAU project 93.3, Ministry of Agricultural Development, Sofia, Bulgaria.
- Ivanova, N. Lingard, J. Buckwell, A. and Burrell, A. (1995): Impact of changes in agricultural policy on the agro-food chain in Bulgaria. *European Review of Agricultural Economics*, 22, 354-371. o.
- Jansik Csaba (2000): Foreign Direct Investment in the Hungarian Food Sector. *Hungarian Statistical Review*, Vol. 78. Special Number, Budapest, 2000 March, 78-104. o.
- Juhász Pál - Mohácsi Kálmán (1994): Magyar élelmiszer-gazdaság - tények, problémák, lehetőségek. *Közgazdasági Szemle* 42 évf. 621-632. o.
- Juhász Pál - Mohácsi Kálmán (1996): Az agárium gazdasági és társadalmi folyamatai 1995-ben. *Közgazdasági Szemle* 1996/7-8 726-736. o.
- Juhász Pál - Mohácsi Kálmán (1999): A mezőgazdaság működését szolgáló főbb intézmények. *Közgazdasági Szemle* 46. évf. 231-244. o.
- Juhász Pál - Mohácsi Kálmán (2000): Az EU-orinetáció és integráció feladatai a magyar élelmiszeriparban. *Külgazdaság*, 44. évf. 36-48. o.
- Kovács Gábor (szerk) (1998): *Az élelmiszertermelés gazdálkodó szervezeteinek pénzügyi helyzete 1997*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Krueger, A.O. - Schiff, M. – Valdés, A. (1992): *The Political Economy of Agricultural Pricing Policies* (5 volumes):. Washington DC: World Bank Publications.
- KSH (1991-1999): *Magyar Statisztikai Évkönyv 1990-1998*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (1998-1999): *Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1997, 1998*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (1999): *Külföldi működő tőke Magyarországon 1996-1997*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Lakner Zoltán - Hajdú István. (1996): A modernizáció és a versenyképesség néhány összefüggése a magyar élelmiszeriparban I-IV. *Élelmezési Ipar* 1996/4-7.
- Lakner Zoltán - Somogyi Sándor (1997): Vállalati stratégiák a magyar élelmiszeriparban és kereskedelemben. *Gazdálkodás* 4. szám.19-25. o.
- Lakner Zoltán - Somogyi Sándor - Novkovic N. (1998): The Role of Economic Policy in Upgrading the Competitiveness: Case of Hungarian Food Industry, *Society and Economy* 1998/3 159-186. o.
- Lehota József. (1996): Az élelmiszerpiacok megtartásának kérdése megjelenésük a hazai tejvertikumban. *Gazdálkodás* 5. szám.
- Lehota József .- Szűcs József (1997): Külföldi vállalkozások a magyar élelmiszer-gazdaságban. *Gazdálkodás* 4. szám 8-15. o.
- Lehota József. - Szűcs József. (1998): Multinacionális cégek működési sajátosságai a magyar élelmiszer-gazdaságban. *Gazdálkodás*, 2. szám, 29-37. o.
- Lloyd, P.J.(1991): Measuring and Modelling Non-Tariff Distortions with Special References to Trade in Agricultural Commodities. Technical paper, No. 40. OECD
- Magyar Köztársaság Kormánya (1999): *J/1642 sz. jelentés az agrárgazdaság 1998. évi helyzetéről*, Budapest.

- Magyar Köztársaság Kormánya (2000): *J/3301 sz. jelentés az agrárgazdaság 1999. évi helyzetéről*, Budapest.
- Meisel Sándor - Mohácsi Kálmán (1997): Az Európai Unióhoz való csatlakozás néhány élelmiszer-gazdasági összefüggése. *Közgazdasági Szemle* 3. sz. 217-232. o.
- Mészáros Gyula (1989): *A mezőgazdasági termelés megújuló ár-, adó- és támogatási rendszere*. Mezőgazdasági kiadó, Budapest.
- Mészáros Sándor (1994): *The reform process in Hungarian agriculture: an overview*. In: J.F.M. Swinnen, (ed.), *Policy and institutional reform in Central European agriculture*, Aldershot: Avebury, Vol. 1, 77-106. o.
- Mészáros Sándor-Spitálszky Márta (1993): *A magyar mezőgazdaság támogatottságának nemzetközi összehasonlítása*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Mighell, R. L.- Jones, L. A. (1963) *Vertical Coordination in Agriculture*. USDA ERS Farm Economics Division, Agricultural Economic Report No. 19.
- Módos Gyula - Tóth József (1998): *The Determination of Agri-Food Market Integration in the Transition Economies*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem - The World Bank.
- Mohácsi Kálmán (1995): A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmének átalakulása, *Külgazdaság* 6. sz.
- Mohácsi Kálmán (1996a): *A gabonaágazat versenyképességét befolyásoló tényezők*. Műhelytanulmány, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Mohácsi Kálmán (1996b): *A húságazat versenyképességét meghatározó tényezők*. Műhelytanulmány Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Mohácsi Kálmán (1996c): A magyar élelmiszeripar versenyképességét meghatározó tényezők. *Vezetéstudomány*, 12. szám, 33-39. o.
- Mohácsi Kálmán (1997): *Kereskedelempolitika, élelmiszer-kereskedelem, agrár-támogatáspolitika*. Integrációs Startégia Munkacsoport, Budapest.
- Mohácsi Kálmán (1998): A magyarországi élelmiszer-forgalmazás – szövetkezeti kereskedelem (az áfészek) lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 5.sz, 494-506.o.
- OECD (1996b): *Factors Conditioning the Transfer Efficiency of Agricultural Support*, Paris.
- OECD (1998): *Agricultural Policies, Markets and Trade: Monitoring and Outlook 1998 in the Central and Eastern European Countries, New Independent States, Mongolia and China*. OECD, Paris.
- Orbánné Nagy Mária (1996): *A baromfiipar versenyképességét motiváló tényezők*. Műhelytanulmány, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Orbánné Nagy Mária (1997): *A baromfi termékpálya minőségét meghatározó tényezők ugrópontjai, körülményei, fejlődési irányai és tennivalói*. Műhelytanulmány Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Orbánné Nagy Mária (1998): *A baromfiipar helyzete, versenyképessége, és várható fejlődési tendenciái*. Műhelytanulmány, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.
- Orbánné Nagy Mária - Szabó Márton (1996): *Privatizált élelmiszeripari vállalatok piaci magatartása*. In. Agrárátalakulás, stabilizáció, modernizáció. Magyar Tudományos Akadémia.
- Orbánné Nagy Mária - Tóth József (1998): *Agricultural Market Development and Government Policy in Hungary. The Case of the Pig/Pork Sector*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem- The World Bank.
- Oszoli Ágnes (1998): Változó gazdálkodási feltételek - változó vállalati preferenciák. *Külgazdaság* 1998/2, 27-49. o.
- Papp Zsolt (1999): *Az élelmiszeripar helyzete, versenyképessége és várható fejlődési tendenciái*. Műhelytanulmány, Agáripari Korszerűsítési Programiroda Kft., Budapest.

- Peters, G. H. (1988): The interpretation and use of Producer Subsidy Equivalents, *Oxford Agrarian Studies*, 17, 186-218. o.
- Pasour, E. C. (1990): *Agriculture and the State*. The Independent Institute, Oakland California.
- Piros László (1997): Az élelmiszeripar jövője. *Élelmiszeripar* 1997/5, 132-133. o.
- Popp József (2000): (szerk.) *Főbb agrárgazdasági ágazataink szabályozásának EU-konform továbbfejlesztése*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Raskó György (1997): *Cereals sector reform in Hungary*. In: L.D. Smith and N. Spooner (eds.), *Cereals Sector Reform in the Former Soviet Union and Central and Eastern Europe*, Wallingford: CAB International, 155-171. o.
- Raskó György (1999): *Az élelmiszeripar privatizációja Magyarországon*. ÁPV Rt., Budapest.
- Rausser, G. C. (1982): Political Economic Markets: PESTs and PERTs in Food and Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 64. évf. 821-233. o.
- Seitz, W. D. – Nelson, G. C. - Halcrow, H. G. (1994): *Economics of Resources, Agriculture, and Food*. McGraw-Hill, Inc.
- Sheldon, I. M. (1991): *Vertical Coordination: an Overview* előadás az N. C. 194 Examining the Theory Base of Vertical Coordination szimposiumon Chicagóban.
- Schiff, M. – Valdés, A. (1998): *Agriculture and the Macroeconomy*. World Bank, Washington.
- Sutton, J. (1991): *Sunk Costs and Market Structure*. MIT Press, Cambridge.
- Swinnen, J.F.M. (1998): Economic transition and the distribution of policy rents: the case of the wheat - flour - bread chain in Bulgaria. *European Review of Agricultural Economics*, 25, 243-258. o.
- Szabó Gábor (1998): *Élelmiszer-gazdaságtan*. Pannon Agrártudományi Egyetem, egyetemi jegyzet, Kaposvár.
- Szabó Márton (1994): *Food policies and their effects in Hungary in the years of transition (1990-1994)* 36th Seminar of the EAAE Reading (UK), September.
- Szabó Márton (1995): *A magyar tejipar versenyképességét befolyásoló tényezők*. Műhelytanulmány. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Szabó Márton (1995): *Változások az élelmiszerek disztribúciós rendszerében Magyarországon*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Szabó Márton (1997a): *A mezőgazdasági termékek kereskedelmével foglalkozó vállalatok az átmenet éveiben*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Szabó Márton (1997b): *Food Industries in Transition Economies: current state and options for improvement*. Paper presented to the 54th EAAE Seminar on Food Industries and Distribution in Transition Economies, Halle, Germany, 7-9th December.
- Szabó Márton (1998): *A tejipar helyzete, versenyképessége és várható fejlődési tendenciái*. Műhelytanulmány, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Szabó Márton (1999): *Vertikális koordináció és integráció az Európai Unió és Magyarország tejgazdaságában*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Szabó Márton - Tóth József (1998): *Agricultural Market Development and Government Policy in Hungary. The Case of the Milk/Dairy Sector*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, -World Bank.
- Szücs István - Udovecz Gábor (1998): *Az agrárgazdaság jelenlegi helyzete és várható versenyesélyei*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Tangermann, S. (1986): *Economic factors influencing food choice*. Megjelent: Ritson, C.–Gofton, L.–McKenzie, J. (szerk.): *The Food Consumer*. John Wiley, Chichester. 61–83. o.
- Tangermann, S.- Banse, M. (2000): *Central and Eastern European Agriculture in an Expanding European Union*. CABI Publishing, Wallingford, Oxon UK.
- Tóth Krisztina (2000): Egyre több a termékpályás együttműködés, *Napi Gazdaság*, szeptember 18.

- Tracy, M.(1994): *Élelmiszertermelés és mezőgazdaság a piacgazdaságban*. Pannon Agrártudományi Egyetem. Kaposvár.
- Tsakok, I. (1990): *Agricultural Price Policy: A Practitioner's Guide to Partial-Equilibrium Analysis*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- USDA (1989): *The International Food Retailing Sector*. Economic Research Service, Agricultural and Trade Analysis Division, USDA, Washington D.C. USA.
- Udovecz Gábor (2000): (szerk.) *Jövedelemhiány és versenyképesség a magyar mezőgazdaságban*. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- Valdés, A. (2000): *Agricultural Support Policies in Transition Economies*. Regional Studies Program, ECSSD, World Bank, Washington D.C.
- Williamson, O. E. (1979): *Transaction Cost Economics: The Governance of Contractual relations*. Journal of law and Economics, 22. évf, 233-261 o..
- Williamson, O. E. (1986): *Vertical Intergration and Related Variations on Transactions Theme*, in: Stiglitz, J. E.- Matthewsson, F. G.(eds.) *New developments in the Analysis of Market Structure* M.I.T. Press Cambridge/Masachusetts.